

AZƏRBAYCAN TARİXİ 8

METODİK VƏSAİT

LEYLA HÜSEYNOVA, ESMİRA MUSAYEVA
SEVİL BƏHRƏMOVA

Ümumtəhsil
məktəblərinin

AZƏRBAYCAN
TARİXİ

8 -ci sinfi üçün

fənni üzrə dərsləyin **METODİK VƏSAİTİ**

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
tahsil_az@yahoo.com və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Metodik vəsait haqqında.....	4
VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə məzmun standartları	13
İnteqrasiya imkanları	21
Təlim strategiyaları	28
Təlim prosesi və onun təşkili prinsipləri.....	31
«Azərbaycan tarixi» fənninin təliminin təşkilinin forma və üsulları barədə tövsiyələr.....	37
«Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun tədrisində iş formalarının tətbiqi	41
«Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun tətbiqində istifadə olunan üsul və vasitələr.....	44
Xəritə üzərində iş	50
«Zaman oxu» üzərində iş.....	50
Mənbələrin öyrənilməsi üzrə dərslər	53
İllüstrasiya üzərində iş	54
Planlaşdırma ilə bağlı tövsiyələr.....	55
«Azərbaycan tarixi» fənni üzrə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə dair tövsiyələr	59
VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə tematik planlaşdırma	66

AZƏRBAYCAN XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ

1-ci mövzu. Azərbaycan ərazilərinin Osmanlılar tərəfindən işğalı.....	68
2-ci mövzu. Şah I Abbasın islahatları	71
3-cü mövzu. Cəlililər hərəkatı. Şah I Abbasın hərbi uğurları	74
4-cü mövzu. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə sosial-iqtisadi və ictimai həyat.....	77
5-ci mövzu. Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində	80
6-cı mövzu. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	83

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7-ci mövzu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iqtisadi və siyasi vəziyyət.....	86
8-ci mövzu. Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşması	89

9-cu mövzu. Azərbaycan torpaqlarının iki imperiya tərəfindən bölüşdürülməsi.....	92
10-cu mövzu. Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında	95
11-ci mövzu. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi.....	98
12-ci mövzu. Əfşar imperiyasının yaranması	101
13-cü mövzu. XVIII əsrin 30–40-cı illərində üsyanlar	105
14-cü mövzu. Əfşar imperiyasının süqutu.....	108

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

15-ci mövzu. Azərbaycanda ilk müstəqil xanlıq.....	112
16-cı mövzu. Azərbaycanın cənub xanlıqları	116
17-ci mövzu. Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti – Quba xanlığı	120
18-ci mövzu. Quba xanlığının birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi	123
19-cu mövzu. Qarabağ – bəylərbəyilikdən xanlığa	127
20-ci mövzu. Qərbi Azərbaycan xanlıqları	131
21-ci mövzu. İkihakimiyyətli xanlıqlar	135
22-ci mövzu. Bakı, Lənkəran və Dərbənd xanlıqları.....	139
23-cü mövzu. Camaat, sultanlıqlar və mülkiyyətlər.....	143
24-cü mövzu. Ağa Məhəmməd xan Qacarın birləşdirmə siyasəti.....	147
25-ci mövzu. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat	155
26-cı mövzu. İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət	159

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

27-ci mövzu. Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlaması.....	163
28-ci mövzu. Car-Balakənin və Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı	167
29-cu mövzu. Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı	171
30-cu mövzu. Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarının işğalı.....	175
31-ci mövzu. Gülüstan müqaviləsi	179
32-ci mövzu. Rusiyanın Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaratması.....	183
33-cü mövzu. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı.....	187
34-cü mövzu. Türkmənçay müqaviləsi	191
35-ci mövzu. XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyəti.....	195
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	199

METODİK VƏSAİT HAQQINDA

ƏZİZ MÜƏLLİMLƏR!

Azərbaycan tarixini tədris edən müəllimin işində əsas sənəd Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanmış Azərbaycan tarixi fənn proqramı, yəni kurikulumudur. Sizə təqdim olunmuş «Azərbaycan tarixi» dərsliyi, eləcə də müəllim üçün metodik vəsait hazırlanarkən VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə verilmiş standartlar nəzərə alınmışdır. Dərslidəki materiallar şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Eyni zamanda tarixi keçmişin müasir dövrlə əlaqələndirilməsi, tədris materiallarının aktuallığı, bu materialların şagirdlərin marağına uyğunlaşdırılması üçün səy göstərilmişdir. Tarixin öyrənilməsinin həyatla əlaqələndirilməsi əsaslı surətdə nəzərə alınmış, sual və tapşırıqlar buna xidmət etmişdir. Həmçinin fəal-interaktiv təlim mühiti yaratmaq üçün müxtəlif mənbələr, materiallar, şəkil və illüstrasiyalar, xəritə və sxemlərdən geniş istifadə edilmişdir. Şagirdin müstəqil olaraq müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməsi üçün dərslidə bütün amillər nəzərə alınmışdır. Hazırlanmış dərslək:

- ◆ təlim marağını gücləndirir, şagirdləri axtarırlara, yeni məlumatlar əldə etməyə sövq edir;
- ◆ məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir;
- ◆ tətbiqi xarakter daşımaqla zəruri həyati bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradır;
- ◆ fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarını genişləndirir;
- ◆ fəal təlim şəraitinin yaradılmasını tələb edir;
- ◆ şagirdlərin fərqli idraki imkanlarının nəzərə alınmasına şərait yaradır.

Metodik vəsaitdə müasir metodik tələblər nəzərə alınmış, dərsləklə işin səmərəli qurulması üçün müəyyən tövsiyələr verilmişdir. Bütün mövzuların reallaşdırılması üçün sual və tapşırıqlar tərtib edilmişdir. Bu vəsaitdə tarixi hadisələrin əlaqələri, qanunauyğunluğu, mənası, mahiyyəti və əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır. Tarix dərslərində mühakimə nəzəri nəticələri açıb göstərmək işinə xidmət edir və şagirdlərə tarixi təfəkkürlə məşğul olmağı öyrədir. Bu işin də həyata keçirilməsi yollarını metodik vəsaitdən istifadə etməklə

müəyyənləşdirə bilərsiniz. Müəllim üçün metodik vəsait sizə öz işinizi qurmağa – dərsi planlaşdırmağa, qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasına köməklik göstərəcəkdir. Metodik vəsaitdə hər bir mövzunun tədrisi ilə bağlı tövsiyələr öz əksini tapır. Bu tövsiyələr bizim tərəfimizdən sizə istiqamət vermək üçün tərtib olunmuşdur. Verilmiş standartların tələblərini aşmamaq şərti ilə öz sinfinizin, məktəbinizin, regionunuzun imkan və şəraitinə müvafiq strategiyanızı müəyyənləşdirə bilərsiniz. Ümidvarıq ki, hazırladığımız dərslik və metodik vəsait bu işdə sizə düzgün istiqamət verəcəkdir.

Dərslikdə «Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun məzmununa daxil olan bütün məzmun standartları 4 bölmədə birləşən 29 mövzuda reallaşdırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, kurikulum islahatı ilə əlaqədar olaraq «Azərbaycan tarixi» fənninin dərs saatları çoxaldılmış, hər iki yarımildə iki saat vaxt verilməklə tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Ümidvarıq ki, sizə verilmiş 29 mövzu vasitəsilə standartların reallaşdırılması üçün yetərinə imkan olacaqdır. Dərslikdəki hər bir mövzu aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

A. Motivasiya. Bu mərhələ şagirdlərin fəallaşdırılmasına, araşdırılacaq mövzuya marağın artırılmasına imkan açır. Şagirdin dərslikdəki A blokuna daxil olan materiallarla tanış olması onun fəallaşmasına, eləcə də mexanizmin işə salınmasına xidmət edir.

B. Yeni biliklər. Mövzu ilə bağlı izahatlar, dərsin əsas məzmunu dərslinin bu hissəsində verilir.

C. Sual və tapşırıqlar. Maraq yaradan hadisələrin araşdırılmasına yönəlmiş tədqiqat xarakterli sual və tapşırıqlardan ibarətdir. Standartda nəzərdə tutulmuş bilik və bacarıqların formalaşmasına xidmət edir.

D. Xəritə, sxem və cədvəllər. Xəritənin köməyi ilə baş vermiş dəyişiklikləri, eləcə də ölkələrin ərazilərini müəyyən etməkdə yardımçı olur.

E. Şəkillər və illüstrasiyalar. Tarix dərslərində ən maraqlı məqamlardan biridir. Şagird öyrəndiyi dövr və hadisəni sxem, cədvəl və illüstrasiyanın köməyi ilə tam təsvir edir.

F. Mənbələr və məlumatlar. Müxtəlif hadisə və proseslərə aid mənbələr, əlavə məlumatlar nəzərdə tutulur.

1

Azərbaycan XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin ortalarında

3 CƏLALİLƏR HƏRƏKATI. ŞAH I ABBASIN HƏRBİ UĞURLARI

Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirən, ordunu yenidən quran Şah I Abbas Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünü təmin etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Bu məqsədinə çatmaq üçün o, Azərbaycanda genişlənən Cəlililər hərəkatından da istifadə etdi.

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin yeni mərhələsi nə ilə nəticələndi?

Cəlililər hərəkatı. XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərini, o cümlədən yeni işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərini xalq çıxışları bürüdü. Aclıq, soyğunçuluq, dəhşətli dağıntılar, vergilərin artırılması, məmurların qəddarlığı yerli əhalinin fəal müqavimətinə səbəb oldu. Tarixə **Cəlililər hərəkatı** adı altında daxil olmuş bu xalq çıxışları adını XVI əsrin əvvəllərində Toqatda üsyana başçılıq edən Şeyx Cəladan almışdır. Sonrakı dövrdə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmış Azərbaycan torpaqlarında işğalçı hakimiyyət orqanlarına qarşı üsyanlar da Cəlililər hərəkatı adı ilə məşhur olmuşdur.

1591-ci ildə Təbriz əhalisinin üsyanı baş verdi. Təbriz üsyanı Azərbaycanda Cəlililər hərəkatının ilk böyük çıxışı idi.

XVII əsrin ilk illərində Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda daha da genişlənən Cəlililər hərəkatı feodal özbaşınalığına və amansız istismara qarşı yönəlmişdi. Cəlililərin Azərbaycanda məqsədi həm də Osmanlı işğalından qurtulmaq idi. Cəlililər hərəkatı **İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dərbəndə qədər** olan torpaqları əhatə etmişdi.

Azərbaycandakı Cəlali dəstələrindən birinə **Koroğlu** başçılıq edirdi. O, Cəlililər hərəkatının ən görkəmli nümayəndəsi idi. Koroğlunun əsl adı Rövşən olmuşdur. Koroğlunun vuruşmalardakı

mərdlik və şücaəti, kasıbların dostu, zülmkarların düşməni olması onu xalq qəhrəmanına çevirmişdi.

Şah I Abbas Osmanlı dövlətini Azərbaycandan sıxışdırıb çıxarmaq üçün üsyançıların qüvvəsindən yararlanmağa çalışırdı. O, Osmanlı ağalığında qalan vilayətlərdə mübarizə aparən Cəlali dəstələrinə Səfəvi mülklərində sığınacaq verir, qorxmaz və cəsur üsyançıları öz qoşununa qəbul edirdi. **1608-ci ildə** isə Cəlalilər şahın icazəsi ilə Çuxursəəd bəylərbəyliyinə köçüb yerləşdilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva «Koroğlu» abidəsinin açılışında (Bakı, 2012-ci il)

Xalq hərəkətində iştirak edən 60-a qədər Cəlali dəstəsinin ən məşhuru xalq qəhrəmanı Koroğlunun başçılıq etdiyi dəstə idi. Koroğlu Osmanlı ağalığına, feodal zülmünə, tacir və sələmçilərin soyğunçu əməllərinə qarşı cəsarətli və barışmaz mübarizəsi ilə ümumxalq məhəbbəti qazanmışdı. Son dərəcə cəsur və qorxmaz, ağıllı və tədbirli, səxavətli və mərd igid olduğuna görə onun haqqında dastan qoşulmuş, əfsanəvi qəhrəmana çevrilmişdi.

“Koroğlu” dastanında adıçəkilən Giziroğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər və Tanrıtanımaz da üsyan başçısı kimi yenilməz igidlər olaraq tanınırdılar.

Sizcə, «Koroğlu» dastanı real tarixi necə əks etdirir? Fikrinizi əsaslandırın.

«Koroğlu» dastanında Azərbaycanla bağlı hansı hadisələr təsvir olunmuşdur?

Qalibyyətli müharibələr dövrü. Ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində ilk addım dövlətin şərq sərhədlərində atıldı. **1599-cu ildə** Şeybanilər məğlub edildi və Xorasan geri qaytarıldı.

1603-cü ildə Təbrizə yaxınlaşan şah ordusu üsyan etmiş xalqın köməyi ilə şəhəri osmanlılardan azad etdi.

Şimala doğru hərəkət edən Qızılbaşlar Culfa və Naxçıvanı döyüşsüz geri aldılar. Ordubad əhalisi üsyan qaldırdı. Ordubadlılar şəhərə daxil olan Səfəvi ordusunu bayram sevinci ilə qarşıladılar. Səfəvi ordusuna göstərdikləri yardımı nəzərə alan Şah I Abbas ordubadlıları bütün dövlət vergilərindən azad etdi.

Daha sonra Qızılbaş ordusu İrəvana yaxınlaşdı. **1604-cü ildə** şəhər azad edildi. Səfəvi ordusu yürüşü davam etdirib Qarsa qədər əraziləri tutdu. Bu zaman Osmanlı ordusunun yürüş xəbəri yayıldı. Osmanlı ordusunun hücumunu eşidən Şah I Abbas Təbriz istiqamətində geri çəkildi. Osmanlılara qarşı ənənəvi «yandırılmış torpaq» taktikası tətbiq edildi. Geri çəkilən şah ordusu şəhər və kəndləri boşaltdı, osmanlıların əlinə keçə biləcək nə varsa, məhv etdi. Arazboyundakı əhali Səfəvi dövlətinin şərq vilayətlərinə köçürüldü.

B

«Yandırılmış torpaq» taktikası hərbi əməliyyatların gedişinə necə kömək edə bilərdi?

Şah I Abbasın əsas məqsədi osmanlıların ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq idi. Bundan başqa, Şah I Abbas iqtisadi məqsəd də güdüdü. O, Şərqdən Avropaya gedən əsas ticarət yolunu Osmanlı dövlətinin ərazisindən Səfəvi dövlətinin ərazisinə – İran körfəzi limanlarına köçürmək istəyirdi.

Şah I Abbasın köçürmə siyasəti Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatına necə təsir edə bilərdi?

1605-ci ildə Təbrizdən bir qədər aralı, **Sufiyan** adlanan yerdə baş verən döyüşdə Şah I Abbasın tətbiq etdiyi qədim türk hərbi taktikası – «Turan taktikası» nəticəsində Səfəvilər qalib gəldi. Bu döyüş müharibənin sonrakı gedişinə həlledici təsir göstərdi.

F

“Turan taktikasına” görə qoşun aypara şəklində düzülürdü. Bu düzülüşdə məqsədyönlü olaraq mərkəz zəif, cinahlar isə güclü olurdu. Düşmən zəif mərkəzə hücum etdiyi zaman güclü cinahlar düşməni əhatə edir, qoşunu mühasirəyə alıb darmadağın edirdi.

Hansı döyüşlərdə bu taktikadan istifadə edilmişdir?

1605–1607-ci illərdə Qarabağ, Gəncə, Şirvan azad edildi və bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılardan geri alındı. Ardınca

Loru* və Tiflis qalaları tutuldu, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan yenidən Səfəvi dövlətinə tabe edildi.

İkinci İstanbul və Mərənd müqavilələri. Şah I Abbas qələbəsini rəsmiləşdirmək üçün osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlamağa cəhd etdi. Osmanlı dövləti isə Azərbaycanın itirilməsi ilə razılaşmayaraq hər vəchlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışır, müqavilə bağlamağa tələsmirdi. Uzun tərəddüdlərdən sonra Osmanlı tərəfi sülh danışıqlarına başlamağa razı oldu.

Amasiya sülhünün şərtlərini xatırlayın.

1612-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında **İstanbulda** yeni sülh müqaviləsi bağlandı. Osmanlı sultanı Amasiya sülhü əsasında müəyyən olunmuş sərhədlərin bərpası şərtini qəbul etdi. Bu sülh də möhkəm deyildi və uzun çəkmədi. Müqavilənin bağlanmasından dörd il sonra sərhəd mübahisəsinə görə Osmanlı ordusu İrəvana hücum etdi. Səfəvi qüvvələri Osmanlı qoşununu mühasirəyə alaraq İrəvandan çəkilməyə məcbur etdi.

1618-ci ildə osmanlılar yenidən Azərbaycana hücum edib Təbriz və Ərdəbilə qədər irəlilədilər. Həmin dövrdə Krım xanı da Azərbaycana qoşun yeritdi, lakin Səfəvi qoşunları **Sınıq körpü** adlı yerdə Osmanlı–Krım qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğratdı.

1618-ci ildə Mərənddə yeni sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sülhə görə, 1612-ci ildə İstanbulda bağlanmış sülh müqaviləsində müəyyən edilmiş sərhədlər bərpa edildi.

XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperatorluğunda baş verən daxili çəkişmələr imperiyanı siyasi və iqtisadi böhran qarşısında qoydu. Bu vəziyyətdən istifadə edən Şah I Abbas Bağdad, Mosul, Kərbəla, Nəcəf şəhərləri də daxil olmaqla, bütün İraqı yenidən Səfəvi dövlətinə tabe etdi.

XVII əsrin 20-ci illərində Şah I Abbas nə üçün hərbi əməliyyatlara başladı? Bu addım hansı Osmanlı sultanının fəaliyyəti ilə oxşardır?

Hörmüzün azad edilməsi. Hələ XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən Portuqaliya İran körfəzinin başlıca limanı olan Hörmüzü işğal etmişdi. Şah I Abbas Hörmüzü azad etmək üçün hərbi dip-

* **Loru** – Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır.

Şah Səfi

lomatik tədbirlər gördü. Bunun üçün o, İngiltərə və Portuqaliya arasındakı siyasi-iqtisadi rəqabətdən istifadə etdi. 1621-ci ildə Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında «əbədi dostluq» haqqında müqavilə bağlandı. Səfəvi qoşunu ingilis hərbi donanmasının köməyi ilə 1622-ci ildə Hörmüzü azad etdi.

Şah I Abbas tərəfindən Hörmüzün azad edilməsinin Səfəvi dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin.

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVII əsrin əvvəllərində

Qəsri-Şirin* müqaviləsi. Şah I Abbasdan sonra Səfəvi taxtna onun nəvəsi **Səfi (1629–1642)** keçdi. Həmin il Osmanlı ordusu Səfəvi torpaqlarına hücum etdi. Müharibə edən tərəflərdən heç biri hərbi əməliyyatlarda mütləq üstünlük qazana bilmədi.

1639-cu ildə Qəsri-Şirində sülh müqaviləsi bağlandı. Fasilələrlə yüz ildən artıq davam etmiş Səfəvi–Osmanlı müharibəsi başa çatdı. Müqaviləyə əsasən Amasiya sülhünün şərtləri bərpa edildi. Həmçinin Bağdad, Bəsrə, Kərkük, Ahıska və Van daxil olmaqla, Şərqi Anadolu Osmanlı dövlətinə verildi, İrəvan Səfəvi dövlətində qaldı.

B

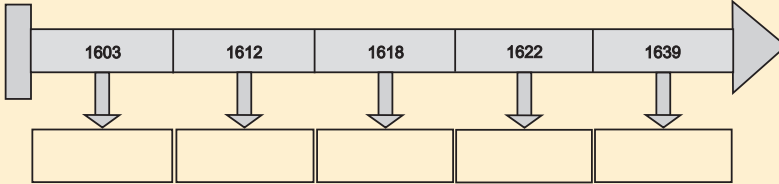

1. Cəlalilər hərəkatına aid təqdimat hazırlayın.
2. Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin üçüncü mərhələsi hansı illəri əhatə etmişdir?
3. 1603-cü ildə Şah I Abbas üsyançıların köməyi ilə hansı şəhəri tutdu?

4. Köçürmə siyasətinin hərbi və iqtisadi məqsədləri nə idi?
5. 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtlərini şərh edin.
6. Səfəvi–Osmanlı müharibələri zamanı imzalanmış müqavilələri dəftərinizə çəkdiyiniz cədvəldə göstərin.

Müqavilənin adı	Tarixi	Şərtləri

7. Avropada 1453-cü ildə, Azərbaycanda 1639-cu ildə baş vermiş hadisələrin oxşar nəticələrini göstərin.
8. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

C

9. Şah I Abbasın hərbi uğurlarına aiddir:

* **Qəsri-Şirin** – İrəvanın qərbində Kirmanşah əyalətində yerləşən şəhər

VIII SİNİF «AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNNİ ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARI

VIII sinfin sonunda şagird:

- Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürləri əlaqələndirir və tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır;
- Azərbaycanda insanların həyat tərzində baş vermiş dəyişikliklərin səbəblərini mənbələr əsasında araşdırır, nəticələri təqdim edir;
- Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ölkənin ictimai, iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir;
- Mərkəzləşmiş dövlətin inkişaf xüsusiyyətlərini, dövlətlərarası münasibətdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir;
- Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir;
- Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər şəraitində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir, mədəni nailiyyətləri dəyərləndirir.

Məzmun xətləri üzrə əsas və altstandartlar

1. Tarixi zaman

Şagird:

1.1. Xronologiya ilə bağlı tarixi anlayışları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

- 1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.
- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

1.2. Mənbələr üzərində tədqiqat bacarıqları nümayiş etdirir.

- 1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

1.3. İnsanların həyat tərzindəki dəyişiklikləri sivilizasiyalarla əlaqələndirir.

1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat təzi və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.

2. Tarixi məkan

Şagird:

2.1. Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraitini tarixi hadisə, proses və təzahürlərlə əlaqələndirir.

2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.

2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

3. Dövlət

Şagird:

3.1. Azərbaycan ərazisində dövlətlərin yaranması, inkişafı və tənəzzülü ilə bağlı bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir.

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

3.1.3. Dövlətə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

4. Şəxsiyyət

Şagird:

4.1. Tarixi şəxsiyyətləri dövr baxımından qiymətləndirir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

5. Mədəniyyət

Şagird:

5.1. Mədəniyyət və sivilizasiyaları qiymətləndirir.

- 5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.
- 5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.
- 5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.

VIII sinif üzrə məzmun standartlarının şərhı

1. Tarixi zaman		
Standartlar	Məzmun	Açar sözlər
1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.	Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş, qarşılıqlı münasibətdə olan mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu, müxtəlif ölkə və yaxud tarixi prosesin müxtəlif cəhətlərinə aid olan tarixi faktların eyni zamana düşməsinə izah edir.	Xronologiya, sinxronluq
1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Dünya ölkələrində baş verən hadisə və proseslərin zamana görə Azərbaycanla əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	Tematik-sinxron cədvəllər
1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.	Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri həmin dövrdə yazılmış mənbələrlə əlaqələndirir və təhlil edir.	Övliya Çələbi, neft, ticarət, mənbə

Standartlar	Məzmun	Açar sözlər
<p>1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.</p>	<p>Mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması və onun tarixi əhəmiyyəti haqqında internetdən, ensiklopediyadan, ilk qaynaqlardan, tarixi ədəbiyyatlardan və dərsliklərdən materiallar toplayıb ümumiləşdirərək nəticələrini plan əsasında təqdim edir.</p>	<p>Mərkəzləşmiş dövlət, onun əlamətləri, tarixi əhəmiyyəti, imperiyaya çevrilməsi</p>
<p>1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.</p>	<p>XVII əsrdə Azərbaycanda mövcud olan torpaq mülkiyyəti formalarının əvvəlki dövrlərdə, xüsusən XVI əsrdə olduğundan az fərqlənməsini, ölkədə dövlət torpaqları (divan); şah və onun ailəsinin xüsusi torpaq mülkiyyəti (xalisə); hərbi və mülki məmurlara məxsus şərti torpaq sahələri (tiyul); məscidlər və dini idarələrə məxsus torpaqları (vəqf); xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqları (mülk); icma torpaqları (camaat) kimi torpaq mülkiyyəti formalarının mahiyyətini izah edir. XVII əsrin ikinci yarısında divan və xalisənin aparıcı mülkiyyət forması olmasını, kənd təsərrüfatının Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas yer tutmasını, təsərrüfatın əsasını əkinçilik və maldarlığın təşkil etməsini, cəmiyyətin başlıca istehsalçısı və vergi verən təbəqəsinin kəndlilər olmasını, kəndlilərin müxtəlif mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməsini, Azərbaycanda kəndli qruplarının XVII əsrdə də mövcud olmasının səbəblərini izah edir.</p>	<p>Mülkiyyət formaları – divan, xalisə, soyurqal, vəqf, mülk, camaat; vergilər, hakim zümrə, kəndli qrupları: rəiyyət, rəncbər</p>

2. Tarixi məkan

<p>2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.</p>	<p>Ölkədə baş vermiş ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq təsərrüfat həyatının inkişafı və ya zəifləməsini şərh edir. Həmçinin siyasi proseslərin nəticəsi olaraq basqınların, eləcə də tez-tez baş vermiş müharibələrin ölkənin həyatına ciddi zərbə vurmaları kimi məsələləri əlaqələndirir.</p> <p>Bütün bu prosesləri ölkənin strateji baxımdan mühüm ərazidə yerləşməsi, əsas ticarət yollarının bu ərazidən keçməsi və təbii sərvətlərin zənginliyi ilə əlaqələndirməklə izah edir.</p>	<p>Coğrafi və strateji mövqe, təsərrüfat, sahələrin inkişafı, təbii sərvətlər, ticarət əlaqələri</p>
<p>2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.</p>	<p>Azərbaycanın XV–XVIII əsrlərə aid xəritələrindən istifadə edərək aşağıdakı məzmununda cədvəllər hazırlayır:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. XV–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində bir-birini əvəz etmiş dövlətlər (müstəqil və işğalçı dövlətləri xronoloji ardıcılıqla göstərməklə). 2. Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq ticarət yolları.	<p>Ərazi, ticarət yolları, tarixi sxemlər, cədvəl, xronologiya, xəritə</p>

3. Dövlət		
<p>3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.</p>	<p>Feodal pərakəndəliyinin ölkənin ayrı-ayrı hissələri arasında təsərrüfat əlaqələrinə mane olması və məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngitməsi, feodal hakimlərin özbaşınalığının artması, xalq kütlələrinin vəziyyətinin ağırlaşması, ticarət əlaqələrinin pozulması Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəni, mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasını zəruri etdiyini və bu işin Səfəvilər tərəfindən müharibə yolu ilə yerinə yetirildiyini, lakin bu yüksəlişin uzun müddət davam etmədiyini şərh edir.</p>	<p>Mərkəzləşmiş dövlət, Səfəvilər dövləti, tənəzzül</p>
<p>3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.</p>	<p>Azərbaycanın dünya ölkələri ilə diplomatik münasibətlərə girməsini, həm ticarət, həm də siyasi əlaqələrin qurulmasını, bu yolda səmərəli addımların atılmasını dəyərləndirir. Səfəvilər dövlətinin osmanlılarla münasibətinin pisləşməsi, həmçinin bundan istifadə edən Avropa ölkələrinin Azərbaycanla daha yaxından əlaqələr qurmasını qiymətləndirir.</p>	<p>Diplomatik əlaqə, Səfəvi–Osmanlı münasibəti, siyasət</p>
<p>3.1.3. Dövlətlə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.</p>	<p>İnternetdən, ensiklopediyalardan öyrənilən, dövlətlə bağlı digər mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sosial-iqtisadi inkişaf, vergi və mükəlləfiyyətlər və s. məsələlərə bağlı sxem və cədvəllər qurur.</p>	<p>Vergi və mükəlləfiyyət, sosial-iqtisadi inkişaf</p>

4. Şəxsiyyət		
<p>4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətlərini dəyərləndirir.</p>	<p>Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, Fətəli xan Əfşar, Hacı Çələbi, Qubalı Fətəli xan, Pənahəli xan, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Hüseynəli xan, Heydərqulu xan, Cavad xan, İbrahimxəlil xan, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Sadıq xan, Həsən xan və b.) dövlətçiliyin qorunması, inkişafı və möhkəmləndirilməsində, xarici təcavüzə qarşı xalqın mübarizəsinin təşkilində, mövcud sərhədlərin qorunub saxlanması istiqamətində görülmüş işlərdə, sosial-iqtisadi məsələlərdə və s. sahələrdə fəaliyyətlərini dəyərləndirir.</p>	<p>Dövlətçiliyin qorunması, xarici işğala qarşı mübarizə, sosial-iqtisadi məsələlər</p>
<p>4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.</p>	<p>Tarixi şəxsiyyətlərin dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə bağlı fəaliyyətinə dair müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.</p>	<p>Tarixi şəxsiyyətlər, xarakterik cəhətlər, sxem, cədvəl, dövlətçilik</p>

5. Mədəniyyət		
<p>5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.</p>	<p>Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsrin ikinci yarısı – XVIII əsrdə ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafında müəyyən canlanma yaratmasına, kitabxanalara marağın artmasına, incəsənətin inkişaf etməsinə, ölkədə məktəblərin, məscidlərin, karvansaraların tikilməsinə, şəhərsəlmada baş verən dəyişikliklərə, beləliklə, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan Azərbaycan mədəniyyətinin Səfəvi dövlətinə daxil olan başqa xalqlarla sıx əlaqə şəraitində inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə təsirini dəyərləndirir.</p>	<p>İctimai-iqtisadi münasibətlər, maarif və elm, ədəbiyyat, incəsənət</p>
<p>5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.</p>	<p>Mədəniyyətin inkişafına təsir edən amilləri müəyyənləşdirir. Vahid dövlətin olması, dövlətin təhsilə, elmə və maarifə qayğı göstərməsini, həmçinin kitabxanaların açılması, məktəb və mədrəsələrin tikilib istifadəyə verilməsini, şairə, alimə göstərdiyi qayğını mədəniyyətin inkişafına təsir edən amillərdən biri kimi şərh edir.</p>	<p>Mədrəsə, maarif, elm, mədəniyyət</p>
<p>5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.</p>	<p>Azərbaycanın maarif, elm, ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq sahəsində nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.</p>	<p>Maarif, elm, incəsənət, memarlıq</p>

İNTEQRASIYA İMKANLARI

«Ümumi təhsil pilləsində dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)» sənədi və onun əsasında hazırlanmış Azərbaycan tarixi kurikulumu fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin geniş tətbiqini nəzərdə tutur. Ənənəvi təlimdə şagirdlərə faktlar toplusu verilir və onları əzbərləmək tələb olunur. Nəticədə isə şagirdlər həyatda onlara lazım olmayan məsələləri öyrənməli olurlar. Onlar çox vaxt cəmiyyətdə və öz kollektivlərində baş verən proseslərdən baş çıxara bilmirlər. İntegrativ kurikulum isə fənn sahələrinin kombinasiyasını özündə əks etdirməklə şagirdi obyektə deyil, subyektə çevirir. Burada təhsilin məqsədinə hadisə və təzahürləri öyrənmək və bilmək deyil, həm də əldə olunmuş bilik, bacarıq və dəyərlərdən müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək, araşdırmaları təkmilləşdirmək, anlama, birbaşa şəxsi iştirak daxildir. Belə kurikulum şagirdlərə öyrənmə zamanı müxtəlif fənlər arasında bilik və konsepsiya səviyyəsində dəyərli əlaqələr yaratmaqda köməklik göstərir.

Digər fənn kurikulumları kimi, «Azərbaycan tarixi» kurikulumu da biliklərin fənlər vasitəsilə təşkil olunmuş konsepsiyasına əsaslanır. Bu yanaşmaya görə şagird məktəbdə tədris olunan fənlər vasitəsilə müxtəlif sahələr üzrə seçilmiş məzmunu öyrənməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Azərbaycan tarixinin integrativ kurikulumu aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir:

- təlimin fəal cəlbedici və əyləncəli olması;
- çoxlu hissələrə bölünməsi;
- məzmununun sadə, əhatəli və anlaşılıqlı olması;
- fənlərinin sayının çox olmaması (iki, üç və dörd fənn);
- eyni konsepsiyanın iki müxtəlif fəndə öyrənilməsi;
- təlimin müxtəlif mərhələlərinin əlaqələndirilməsi (şaquli inteqrasiya);
- yüksək nailiyyət səviyyəsinin və intellektual bacarığın inkişafının stimullaşdırılması.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin məzmunu yüksək dərəcədə integrativdir. Çünki hər növbəti tarixi mərhələnin hadisə və təzahürləri müəyyən dərəcədə əvvəlki hadisələrlə bağlıdır və ondan asılıdır. Buna görə də şaquli inteqrasiya prinsipi gözlənilmədən tarixi gedişi anlamaq mümkün deyil. Həmin prinsipin gözlənilməsi «Azərbaycan tarixi» fənninin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Digər tərəfdən Azərbaycan tarixi ölkəmizin ərazisində yaşamış və yaşayan insanların həyatının bütün sahələrini və təzahürlərini

əhatə etdiyi üçün onun başqa fənlərlə, başqa bilik sahələri ilə yüksək bağlılığı vardır. Buna görə də «Azərbaycan tarixi» fənninin hər mərhələsində üfüqi inteqrasiya gözlənilməlidir. Bu şagirdlər tərəfindən fənnin məzmununun mənimsənilməsinin zəruri şərtlərindən biridir. Azərbaycan tarixinin tədrisində iki tip inteqrasiya tətbiq etmək məqsədəuyğundur. Birinci tipə fənn daxilində (şaquli və üfüqi) inteqrasiya, ikinci tipə isə fənlərarası (üfüqi) inteqrasiya daxildir. Birinci tip inteqrasiya özündə aşağıdakı modelləri birləşdirir:

- fraqmentləşdirilmiş (hissələrə bölünmüş) inteqrasiya;
- əlaqəli inteqrasiya;
- sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) inteqrasiya.

Kurikulumun ənənəvi planlaşdırma və təşkili modeli olan fraqmentləşmiş inteqrasiya digər fənlərdə olduğu kimi, «Azərbaycan tarixi»ndə də müstəqil tədris sahəsidir. Ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində «Azərbaycan tarixi» ayrıca fənn kimi tədris olunur. Bu modeldə fraqmentlənmə olmasına baxmayaraq, «Azərbaycan tarixi» fənni daxilində tədris prioritetlərini sistemli təşkil etmək, üst-üstə düşmə və yüklənmə hallarını azaltmaq üçün inteqrasiya mövzularının, bacarıqların və konsepsiyaların sıra ilə qeyd olunması və dəyərləndirilməsi ilə başlanıla bilər. Məsələn, VII sinifdə «Albaniya erkən orta əsrlərdə» və «Atropatena erkən orta əsrlərdə» mövzuları bu qəbildəndir. Belə ki erkən orta əsrlərdə Albaniya və Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibində olduğundan onların hər ikisində baş vermiş hadisə və təzahürlərdə oxşarlıq çoxdur. Bu mövzuların inteqrasiyası şagirdlərə Azərbaycan tarixinin həmin dövrünü tam halda dəyərləndirməklə yanaşı, hadisə və təzahürlər arasında oxşar və fərqli prosesləri müqayisə edərək səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bu inteqrasiya modeli məzmun, konsepsiya və bacarıqların şaquli əlaqələndirilməsinin sadə forması da ola bilər. Məsələn, VII sinifdə Azərbaycan tarixindən «Ərəb xilafəti dövründə sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət» mövzusunda verilmiş məzmun, konsepsiya və bacarıqlar VIII–IX siniflərdə iqtisadi məsələlərlə bağlı mövzuların tədrisi zamanı əlaqələndirilir. Əsas torpaq mülkiyyəti formaları kimi divan, iqta, mülk, vəqf və icma mülkiyyəti anlayışları bütün siniflərdə müvafiq mövzularda öyrənilir. Onlar haqqında əvvəllər əldə olunmuş bilik və bacarıqlara istinad etməklə şagirdlər daha ətraflı bilik və bacarıqlar əldə etmək, müqayisələr aparmaqla torpaq mülkiyyəti formalarında baş vermiş dəyişiklikləri izləmək və onların səbəb və nəticələrini müəyyənləşdirmək imkanı əldə edirlər.

Əlaqəli inteqrasiya modeli «Azərbaycan tarixi» fənni daxilində diqqəti mövzulara, bacarıqlara və konsepsiyalara yönəldir. Bu modeldə fənn daxilindəki mövzular, bacarıqlar və konsepsiyalar arasındakı əlaqələr aydın şəkildə qurulur. Məsələn, insanlar arasında bərabərsizliyin yaranmasının nəticəsi olaraq sosial qrup və təbəqələrin meydana çıxması ilk dövlət qurumlarının və dövlətlərin yaranması ilə, onlar da öz növbəsində xalqın fiziki və mənəvi varlığının qorunması üçün tariximizin bütün mərhələlərində müstəqil dövlətçiliyə malik olmaq, onu qorumaq və möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə, son nəticədə isə dövlətçiliyin inkişafı, Şərqdə, bütün türk-islam dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqələndirilir. Bu modelin üstünlüyü ondadır ki, hər bir sinifdə, hər bir təhsil mərhələsində dövlətçilik və onun qorunması konsepsiyası əlaqələndirilir, sistemləşdirilir və genişləndirilir. Bu da öz növbəsində fənn daxilində mövzuların və bacarıqların əvvəlkilərə istinad olunaraq yenidən nəzərdən keçirilməsinə və mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) modelə çox vaxt «yuva» modeli də deyirlər. Azərbaycan tarixinin inteqrativ kurikulumunda bu modeli açıq şəkildə əlaqələndirmələrin və ya kombinasiyaların qurulması yolu ilə tətbiq etmək mümkündür. Bu modelin tətbiqi əsas diqqətin fənnin daxilində çoxşaxəli bacarıqlara (sosial bacarıq, düşünmə bacarığı və məqsədyönlü bacarıq) yönəldilməsinə şərait yaradır. Məsələn, müəllim sasanilərin, ərəblərin və monqolların Azərbaycan torpaqlarına köçürmə siyasətini şagirdlərin diqqətində saxlamaqla yanaşı, Rusiya hakim dairələrinin erməniləri Azərbaycanın şimal torpaqlarına köçürməsi siyasətinin doğurduğu demoqrafik siyasi və iqtisadi problemlərin onlar tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə, o dövrə aid sənədlərin təhlili əsasında «Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələr: nəticə və reallıqlar» mövzusunda esse yazılmasına nail ola bilər. Bu modelin tətbiqi eyni vaxtda müxtəlif sahələrə diqqətin yönəldilməsinə, əhatəli və məqsədyönlü bilik əldə olunmasına şərait yaradır.

İnteqrasiyanın ikinci tipi fənlər arasında tətbiq olunur. Bu zaman Azərbaycan tarixinin ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində Ana dili, Oxu, Riyaziyyat, Ümumi tarix, Coğrafiya, Kimya, Biologiya, Həyat bilgisi, Musiqi, Təsviri incəsənət fənləri ilə inteqrasiyası mümkündür. Azərbaycan tarixinin inteqrativ kurikulumunda fənlər arasında inteqrasiyanın aşağıdakı modellərini tətbiq etmək mümkündür:

- ardıcıl (sıralanmış model);
- ümumi (ortaq model);
- zəncirvari (hörülmüş) model.

«Azərbaycan tarixi»nin integrativ kurikulumunda «Ümumi tarix»lə inteqrasiyası daha çox ardıcıl (sıralanmış) modelin tətbiqi nəticəsində mümkündür. Bu fənlərdə çoxlu oxşar bölmələr və mövzular vardır ki, onlar ayrı-ayrılıqda tədris olunur. Lakin onları elə planlaşdırmaq olar ki (bunun üstün cəhəti həmin fənlərin eyni müəllim tərəfindən tədris olunmasıdır), əlaqəli konsepsiyalar, biliklər, bacarıqlar eyni çərçivədə və eyni vaxtda öyrənilsin. Bu cür inteqrasiyanın həyata keçirilməsi üçün kurikulumda dair sənədlərdə məzmun hökmən balanslaşdırılmalıdır. «Azərbaycan tarixi» və «Ümumi tarix» fənləri üzrə oxşar mövzular, əsasən, aşağıdakılardır: «İbtidai dövr», «İlk dövlət qurumları», «Manna dövlətinin xarici siyasəti», «Urartu və Aşşurla münasibətlər», «Azərbaycan ərazisində İskit padşahlığı», «Azərbaycan torpaqları Midiya və Əhəməni imperiyalarının tərkibində», «Atropatena və Albaniyanın Roma işğallarına qarşı mübarizəsi», «Albaniya və Atropatena erkən orta əsrlərdə», «Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibində», «Azərbaycan Böyük Səlcuq, Monqol və Hülakü imperatorluqlarının tərkibində», «Əmir Teymurun və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri», «Azərbaycan Əfşarlar və Qacarlar imperiyalarının tərkibində», «Azərbaycan Birinci və İkinci Dünya müharibələri illərində», «Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991–2006-cı illər)», «Azərbaycanın neft strategiyası» və s. Bu zaman fənlər ayrı olsa da, biliklər, konsepsiyalar və bacarıqlar əlaqəli şəkildə öyrənilir.

Ümumi model iki müxtəlif fənni vahid istiqamət üzrə bir araya gətirir. Bu modelin də Azərbaycan tarixindən integrativ kurikulumda tətbiqi imkanı genişdir. Ümumi model üzrə yanaşmaya əsasən inteqrasiya apara bilmək üçün fənn müəllimləri təlim prosesinə fənlərarası mövqedən yanaşaraq fənbirləşmə yığıncaqlarında əsas konsepsiyaları, bacarıq və dəyərləri müəyyənləşdirirlər. Bu daha çox «Azərbaycan tarixi» və «Ədəbiyyat» fənlərinin tədrisində mümkündür. Məsələn, ədəbiyyat müəllimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının təhlilini bir konsepsiya kimi seçə bilər. Bu yolla ədəbiyyat və tarix müəllimləri komanda formasında fəaliyyət göstərərək şagirdlərə ümumi cəhətləri göstərə və ümumi əlamətləri müəyyənləşdirmə prosesinə kömək edə bilərlər. Məsələn, VII sinifdə Azərbaycan tarixindən «Türk tayfalarının Azərbaycan xalqının təşəkkülündə rolu» mövzusunun tarix və ədəbiyyat

müəllimləri komanda şəklində tədris edə bilirlər. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamış ikinci və üçüncü etnik axınlar tarix müəllimi tərəfindən şərh olunduqdan sonra ədəbiyyat müəlliminin istiqamətvericiliyi ilə şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, ikinci etnik axın zamanı Azərbaycana gələn türkmənşəli hun tayfaları ilə yanaşı, oğuz türkləri daha çox üstünlük təşkil etmişlər. Bu mühüm tarixi faktı təsdiq edən ən etibarlı yazılı mənbə isə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanıdır. Dastanın ayrı-ayrı boylarından məlum olur ki, xalqımızın soykökündə duran güclü və nüfuzlu Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfaları VI əsrin sonu–VII əsrin əvvəllərində Dərbənd keçidindən və Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən tutmuş Zəncanadək uzanan tarixi Azərbaycan torpaqlarının müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışlar. Azərbaycan tarixinin tədrisi zamanı inteqrasiya olunmuş modellər Azərbaycan tarixinin inteqrativ kurikulumunda fənlərarası mövzuların üst-üstə düşən konsepsiyaları və onların məlum olan xüsusiyyətləri əsasında tətbiq olunur. Ümumi model elm sahələri üzrə üst-üstə düşən bacarıqlar, konsepsiyalar və dəyərlər üzərində qurulur. Bu model fənn sahələrini sinergetik birləşdirir, yəni bir fənn üzrə biliklər digər fəndən ayrılmaz, bölünmə yalnız fərqləndirilən məzmunun və ya anlayışın tədrisində baş verir. Bu model inteqrasiya fənlərinin məzmunundan əlaqəli fikirləri seçib ayırmaq nəticəsində yaranır. Azərbaycan tarixindən inteqrasiya olunmuş modelə uyğun gələn müəyyən dərslər nümunələri vardır. Onlara «Azərbaycanın neft strategiyası» (Azərbaycan tarixi, kimya və biologiya müəllimləri tərəfindən aparılır) və «Xəzər dənizi və onun problemləri» (Azərbaycan tarixi, coğrafiya və biologiya müəllimləri tərəfindən aparılır) mövzularını misal göstərmək olar. Söylənən mülahizələri nəzərə alaraq, müəllimlərə kömək məqsədilə Azərbaycan tarixi üzrə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya cədvəlini təqdim edirik.

Unutmayın ki, inteqrativ standartlar şagirdin sinfinə uyğun olmalıdır. Məsələn, siz standartları araşdırarkən VIII sinifdə oxuyan şagirdə IX sinfin standartını inteqrasiya üçün seçə bilməzsiniz. Yəni yaş xüsusiyyətləri yenə də öz əksini tapmalıdır.

Verilmiş inteqrasiya cədvəlindən istifadə etməklə VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə inteqrasiya imkanlarınızı reallaşdırma bilərsiniz.

Standart	İnteqrasiya imkanları
1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.	<i>Ü-t. 1.1.2.</i>
1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	<i>Ü-t. 1.1.3.</i>
1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.	<i>Ə.1.3.2.;</i> <i>Ü-t. 2.1.2.</i>
1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.	<i>Ə. 1.1.4.;</i> <i>Az-d. 3.1.3.;</i> <i>İnf. 3.3.2.</i>
1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzi və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.	<i>Ü-t. 2.1.1.;</i> <i>Az-d. 2.2.3.</i>
2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.	<i>Ü-t. 2.1.1.;</i> <i>C. 3.2.3.;</i> <i>H-b. 1.2.1.</i>
2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.	<i>Ü-t. 2.1.2.;</i> <i>C. 3.2.4.</i>
3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.	<i>Ü-t. 3.1.1.;</i> <i>C. 3.2.1.;</i> <i>H-b. 2.1.2.</i>
3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.	<i>Az-d. 2.2.3.;</i> <i>H-b. 2.1.2., 2.2.1.</i>

Standart	İntegrasiya imkanları
3.1.3. Dövlətlə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.	<i>Ü-t. 3.1.3.</i>
4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi, Pənahəli xan, Cavad xan, Hüseynəli xan, Həsən xan, Heydərqulu xan və b.) fəaliyyətlərini dəyərləndirir.	<i>Ü-t. 4.1.1.;</i> <i>Az-d. 2.2.3.</i>
4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.	<i>Ü-t. 4.1.2.;</i> <i>İnf. 3.3.2.;</i> <i>Az-d. 1.2.4.</i>
5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.	<i>Ü-t. 5.1.2.;</i> <i>Az-d. 2.2.3.</i>
5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.	<i>Ü-t. 5.1.2.</i>
5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.	<i>Ü-t. 5.1.3.;</i> <i>Ə. 3.1.2.;</i> <i>Mus.1.1.1.;</i> <i>T-i.1.3.1.</i>

TƏLİM STRATEGİYALARI

Yeni kurikulumlarda təlim strategiyaları anlayışının işlənilməsi və pedaqoji prosesin təşkilində ondan daha səmərəli şəkildə istifadə olunması, ilk növbədə, əsas pedaqoji anlayışlardan biri kimi onun müasir baxımdan izahını tələb edir. Başqa sözlə, təhsilə təkcə proses, yaxud sadəcə nəticə kimi deyil, daha geniş mənada yanaşılması lazım gəlir. Xüsusən təhsilin xarakteri ona bir neçə mövqedən yanaşmağı tələb edir. Belə ki, təhsilə dəyər, sistemli proses, nəticə kimi yanaşılması günün tələbidir.

İlk növbədə, təhsilə özündə dili, milli mentaliteti, bacarıqları, adət-ənənələri ehtiva edən dəyər kimi baxılır. Bu dəyərlərin formalaşmasında şəxsiyyətin istiqamətləndirilməsi və mədəniyyətlilik, kollektivçilik, sistemlilik, bütövlük əsas aparıcı prinsiplər kimi çıxış edir.

Gözlənilən nəticələri ilə fərqlənən bu pillələr bir-birini tamamlayır və ardıcıl sıralanmaqla təhsilin ümumi sistemini təşkil edir. Ona görə də təhsilə bir sistem kimi baxılır. Bu zaman demokratikləşmə, humanistləşdirmə, diferensiasiya, fərdiləşmə, sosiallaşma, variativlik və inklüzivlik aparıcı prinsip kimi əsas rol oynayır.

Təhsil insanı sosiallaşma prosesində ümumbəşəri və milli dəyərlərə yiyələnmənin davamlı bir fəaliyyəti kimi əhatə etdiyindən ona həm də proses kimi yanaşılır. Təhsil bütövlükdə müəllim və şagird fəaliyyətinin yekunu olduğundan ona həm də nəticə kimi baxılır.

«Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən hazırlanmış, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli, 103 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş «Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)» sənədində qeyd edildiyi kimi, «Ümumi təhsil pilləsində təhsilənlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin səviyyəsi ümumi təhsilin hər bir səviyyəsi üzrə təsdiq olunmuş təlim nəticələri və fənləri üzrə məzmun standartları ilə müəyyən edilir». Onlar aşağıdakı tələbləri ehtiva edir:

- fərdin, dövlətin, cəmiyyətin maraq və tələbatının ödənilməsi;
- təhsilin nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, integrativlik prinsipləri əsasında qurulmasına didaktik zəmin yaradılması;
- təhsilənlərin həyatı bacarıqlara yiyələnməsinin prioritet hesab edilməsi;
- keyfiyyətli təhsil almaq üçün hamıya bərabər imkanların yaradılması;

- təhsil səviyyələrini üzrə təhsil proqramlarında (kurikulumlarda) varisliyin təmin olunması;
- şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq standartların müəyyən edilməsi üçün etibarlı əsas yaradılması;
- təhsilalanların sağlamlığının qorunması məqsədilə ağırlaşdırıcı tədris materiallarının təlim prosesinə gətirilməsinin qarşısının alınması.

Bu tələblər əsasında hazırlanmış fənnin məzmununu, fəndaxili və fənlər-arası inteqrasiyanı, müəllim və şagird nailiyyətlərinə dair texnologiyaları, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məsələlərini özündə ehtiva edən Azərbaycan tarixi kurikulumu respublikanın ümumtəhsil məktəblərində dərin biliyə, bacarıq və vərdişlərə, yüksək intellektə, geniş dünyagörüşünə malik olan, onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmağa xidmət edəcəkdir. Tarixin öyrənilməsinin əsas məqsədi cəmiyyətin siyasi və mədəni dəyərlərinin gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Ölkədə hansı siyasi şəraitin mövcudluğundan asılı olmayaraq, tarixin, xüsusilə də Azərbaycan tarixinin tədrisi olduqca zəruridir. Çünki burada əhali uzun müddət öz doğma tarixini sərbəst öyrənmək, həmçinin dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək imkanından məhrum olmuşdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin tədrisi və təbliği məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayaraq 2000-ci ilin sentyabr ayında Bakı şəhərinin Nərimanov rayonundakı 82 nömrəli tam orta məktəbdə keçirilən toplantıda demişdir: «Müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə təhsil alaraq, öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini gərək yaxşı bilsin». Həmin fikri inkişaf etdirərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Yevlax şəhərindəki 1 nömrəli tam orta ümumtəhsil məktəbinin yeni binasının açılışındakı çıxışında uşaqlarımıza tariximizin daha dərinədən öyrədilməsini tövsiyə etmişdir.

Tarixin öyrənilməsi məktəblilərə müxtəlif fikir, mövqe və konsepsiyaları sərbəst təhlil etmək, eləcə də sərbəst nəticə çıxarmaq və kollektivdə işləmək kimi bacarıq və vərdişlər aşılayır ki, bu da yeni demokratik cəmiyyətdə tam dolğun həyati səviyyəyə malik yeni şəxsiyyət yetişdirməyə imkan verir.

Beləliklə, məktəbdə Azərbaycan tarixinin tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə aşağıdakı bilik və bacarıqları formalaşdırmaqdan ibarətdir:

- şagirdləri Azərbaycan və ümumdünya tarixinin hadisə və faktları, həmçinin cəmiyyətin inkişafının əsas prosesləri ilə tanış etmək;
- şagirdlərdə tarixi mənbə növləri, onların xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür, təhlil vərdişləri formalaşdırmaq;

- şagirdlərdə keçmiş və müasir dövr hadisələrini sərbəst təhlil etmək, səbəb-nəticə əlaqələrinin açılması, faktların ümumiləşdirilməsi, məktəbdə tarixin öyrənilməsi zamanı əldə olunan biliklərdən cəmiyyətin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsində istifadə bacarığını inkişaf etdirmək;
- gənc Azərbaycan vətəndaşında Vətənə məhəbbət və onun gələcəyinə məsuliyyət hissləri tərbiyə etmək;
- məktəblilərdə fəal həyat mövqeyi, vətənpərvərlik, digər xalqlara, ümumbəşəri humanist dəyərlərə hörmət hissi formalaşdırmaq;
- məktəblilərdə bəşəri, mənəvi və mədəni nailiyyətlərə əsaslanan dəyər və əqidə prinsipləri formalaşdırmaq;
- Azərbaycan və bütün dünya xalqlarının ənənələrinə, mədəniyyətinə qarşı humanizm və hörmət hissləri tərbiyə etmək.

Təlimin səmərəliliyi təmin olunmaqla:

- a) şagirdlər özünütəhsil və refleksiya təcrübəsi əldə etməli, sinifdə onların tətbiqi təmin edilməli;
- b) məktəblilərin öz öyrənmə fəaliyyətinin nəticələrini təqdimat, esse, layihə, veb-sayt formasında təqdim etmək təcrübəsinin tətbiqinə nail olunmalı;
- c) təlimin proqnozlaşdırılan nəticələrinin maksimum reallaşdırılmasına nail olunmalı;
  - tarix təliminin müasir həyatla əlaqəsi təmin edilməli;
  - tarix üzrə dərs və dərsdənkənar işin vəhdəti təmin olunmalı;
  - dərsdə bütün didaktik prinsiplərin optimal nisbətdə həyata keçirilməsi təmin edilməli.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan tarixi üzrə fənn kurikulumlarında təlim strategiyaları aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

- təlim prosesi və onun təşkili prinsipləri;
- təlimin təşkilində istifadə olunan forma və metodlar;
- Azərbaycan tarixi fənni üzrə təlimin planlaşdırılması.

TƏLİM PROSESİ VƏ ONUN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

«Təhsil haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, keyfiyyətlilik, səmərəlilik, fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik, varislik, liberallaşma və inteqrasiya prinsiplərinin təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri olduğunu bəyan etmiş, öz məsuliyyətini dərk edən, xalqın milli ənənələrinə və demokratik prinsiplərinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməyin təhsilin əsas məqsədi olduğunu qərarlaşdırmışdır. Qanun, həmçinin təhsilin məzmununa və təşkilinə dair ümumi tələbləri müəyyən etmişdir.

Azərbaycanda təlim prosesi daima ardıcıl olaraq inkişaf edir və müxtəlif zamanlarda özünəməxsus xarakter kəsb edir. Şəxsiyyətyönlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində duran müəllim və şagirdlərin funksiyaları dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Müəllim kurikulumlara uyğun inteqrasiya olunmuş planlarla yanaşı, yeni texnologiyalar hazırlayır, yaxud mövcud olanların içərisindən ən münasiblərini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında müəllim və şagird şəxsiyyəti təlimin aparıcı subyekt kimi çıxış edir. Münasibətlər «subyekt + subyekt» formasına uyğun üfqi istiqamətdə qurulur. Bu zaman şagirdlər öz təfəkkürlərinin, düşüncələrinin, müəllimlər isə şagirdin inkişafı üçün şəraitin təşkilatçısı olurlar. Müəllimlərin rəhbərlik funksiyası dəyişir, informasiya vermək sahəsindəki fəaliyyəti məhdudlaşır. O, daha çox sinif şəraitində təlim fəaliyyətini əlaqələndirən, istiqamətləndirən məsləhətçi kimi şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətini, fəal yaradıcılığını təşkil edən subyektə çevrilir. Pedaqoji prosesin düzgün qurulmasında mühüm didaktik prinsiplərə istinad olunur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş «Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)» haqqında sənəddə ümumi təhsil sistemində pedaqoji prosesin təşkilində aşağıdakı prinsiplərin əsas götürülməsi nəzərə alınmışdır:

- pedaqoji prosesin tamlığı – pedaqoji prosesdə təlimin məqsədləri kompleks şəkildə (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir;

- təlimdə bərabər imkanların yaradılması – bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir;
- şagirdyönümlülük – şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır. Bütün tədris və təlim işi şagirdlərin maraq və tələbatının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir;
- inkişafyönümlülük – şagirdlərin əqli fəallığı izlənilir, nailiyyətləri təhlil edilir, bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir;
- fəaliyyətin stimullaşdırılması – pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, şagirdlərin təlimə marağının artırılması üçün onların fəaliyyətindəki bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarilə şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təmin olunur;
- dəstəkləyici mühitin yaradılması – pedaqoji prosesin münasib maddi-texniki baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi keyfiyyətinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır.

«Azərbaycan tarixi» fənninin tədrisində bu prinsiplərlə yanaşı, xüsusi metodik prinsiplərin də müəyyən olunması didaktik cəhətdən əhəmiyyətli hesab edilir.

Tarix təlimi şagirdlərə cəmiyyətin inkişafı, xalqların tarixi haqqında bol-bol informasiya verməkdən daha çox onları həmin informasiyalardan baş açmaq, zehni və əməli fəaliyyətlərini məntiqi-elmi əsaslarla təşkil etmək, cəmiyyətdə öz yerini tutmaq bacarığı ilə silahlandırılmalıdır. Tarixin təlimi prosesində şagirdlər cəmiyyətin həyatında və ölkənin idarə olunmasında fəal iştirak etməyə hazırlanmalıdırlar. «Tarix» fənni məktəblilərə müxtəlif rəylər, baxışlar və konsepsiyaları təhlil etməyi öyrətməli, öz baxışına zidd olan rəylərə hörmətlə yanaşmağa qabil olan şəxsiyyət tərbiyə etməlidir. Bu cür vəzifələrin həll edilməsi tarix təlimi metodikasının üzərinə düşür.

Yeni vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edən vasitə və üsulların tapılması müasir dövrün tarix təlimi metodikasının ən mühüm problemlərindəndir. Hazırkı şəraitdə köhnə baxışlarla, ənənəvi təlim üsullarına əsaslanmaqla bu vəzifələri yerinə yetirmək mümkün deyil.

Müasir didaktikada, şübhəsiz, elə bir vahid metod yoxdur ki, onu həmişə və hər yerdə tətbiq etmək mümkün olsun. Buna görə də müxtəlif dərslər formaları və üsullarının seçilməsi müəllimin təcrübəsi və arzusundan asılı olaraq

məhz onun ixtiyarına buraxılır. Müəllim gələcək dərslərin məntiqini özü müəyyən etməlidir. Tarixin təlimi yaradıcı işdir, müəllim şagirdlərin qəlbinə və şüuruna öz yolunu tapmalıdır.

Təlimin təşkili formaları və metodları təlim prosesinin qanunauyğunluqları əsasında müəyyən edilir. Bu qanunauyğunluqlar təlim prosesinin aşağıdakı komponentləri arasında – ümumi, sabit və təkrarlanan əlaqələrdə təzahür edir.

1. Təlimin məqsədləri.
2. Təlimin məzmunu.
3. Şagirdlərin dərk etmə imkanları.
4. Müəllimin öyrətmə və şagirdlərin öyrənmə fəaliyyəti, onun təşkili formaları, üsulları və vasitələri.
5. Təlimin nəticələri.

Təlim prosesinin idarə edilməsi müəllimdən bu komponentlərin, amillərin mühüm əlamətlərini, onların hər birinin tərkib hissəsini və bir-biri ilə əlaqələrini bilməsini tələb edir.

Hər bir tarix dərslərində şagirdlər tarix təhsilinə daxil olan biliklər sisteminin müəyyən elementlərini qavrayır, başa düşür, yadda saxlamaq üçün müəyyən təmrinlər edir və ya tətbiq edirlər. Tarix təliminin əsasında faktlar durur. Tarixi faktları öyrətmədən şagirdlərin təsəvvüründə keçmişin canlı mənzərəsini yaratmaq, keçmişin və ya müasir dövrün ictimai həyat hadisələrinin elmi izahını vermək mümkün deyil. Tarixin elmi izahını verə bilmək üçün isə şagirdlər faktları, onların əlaqə və münasibətlərini təhlil etməli, materialdan mühüm cəhətlərini ayırmalı və ümumiləşdirməli, tarixi anlayışlar sistemi, ictimai inkişafın qanunları və dünyagörüşü ideyaları haqqında biliklərlə silahlanmalıdırlar. Hər bir tarix dərslərinin məqsədi hansı tarixi təsəvvürlər, obrazlar yaradılmalı, hansı tarixi anlayışlar və ya onların əlamətləri, hansı qanunlar və ya onların konkret təzahürü, hansı dünyagörüşü ideyaları öyrənilməli və mənimsənilməlidir kimi suallara konkret cavablardan ibarətdir.

Tarix təlimi prosesində şagirdlərdə öyrədilən hadisə və təzahürlərə müəyyən münasibətlər formalaşır, mənimsənilmiş biliklər vasitəsilə gerçək aləmi qiymətləndirmək bacarığı yaranır, elmi dünyagörüşünün əsasında duran yanaşmalar, qiymətlər, fərdi baxışlar sistemi əmələ gəlir və s.

Tarix təlimi prosesində müəyyən şəxsiyyətin formalaşması sahəsində tərbiyə işi bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olan üç istiqamətdə aparılır: ümumbəşəri, milli və sosial dəyərlərə yiyələnmək. Odur ki, təlim məqsədlərində təhsil vəzifələri ilə yanaşı, şəxsiyyətin formalaşması istiqamətində qarşıda duran vəzifələr də konkret göstərilməlidir.

Təlimin həm təhsil, həm də tərbiyə məqsədlərinin reallaşması inkişafetdirici məqsədin düzgün müəyyənləşdirilməsindən və dərstdə həyata keçirilməsindən asılıdır. Bu da şagirdlərin təlimi, tərbiyəsi və inkişafının vəhdətindən irəli gəlir.

İnkişafetdirici məqsəd dedikdə şagirdlərin inkişafı sahəsində dərstdə əldə ediləcək nəticənin konkret olaraq göstərilməsi başa düşülür.

Azərbaycan tarixinin təlimi prosesində şagirdin bir şəxsiyyət kimi aşağıdakı cəhətləri inkişaf etdirilməlidir:

- 1) tarix materialının öyrənilməsi üçün şagirdlərdə diqqətin inkişaf etdirilməsi;
- 2) tarixin təlimi prosesində şagirdlərin qavrayış, hafizə, təxəyyül, təfəkkür, məntiq və nitqinin inkişaf etdirilməsi;
- 3) şagirdlərin zehni fəaliyyət çevikliyinə, müxtəlif çətinlik səviyyəsində olan təlim məsələlərinin nəzəri bilikləri tətbiq etməklə həll etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması.

Təlimin həm tərbiyə, həm də təhsil məqsədlərinin həyata keçirilməsi inkişafetdirici məqsədlərin nə dərəcədə düzgün qiymətləndirilməsindən və reallaşdırılmasından asılıdır. Təhsilsiz tərbiyə olmadığı kimi, inkişafsız da nə təhsil, nə də tərbiyə mümkündür.

Təlimin məqsədi onun məzmunu ilə qırılmaz əlaqədədir. Təsadüfi deyil ki, cəmiyyətdə müəyyən dəyişikliklər baş verdikdə təlimin məzmununda müvafiq dəyişikliklər edilir. Hər bir müəllim dərslər hazırlaşarkən təlim məqsədlərini müəyyənləşdirdikdən sonra məzmununda müvafiq dəyişikliklər edir, məqsədəuyğun olaraq məzmunu müəyyən edir.

Hər bir dərslərin məqsədləri, onun məzmunu müəyyənləşdirilərkən sinifdəki şagirdlərin dərsləri öyrənmə imkanları nəzərə alınmalıdır. Dərslərin məqsəd və məzmunu şagirdlərin dərsləri öyrənmə imkanlarına nə qədər uyğun olarsa, təlimin nəticəsi də bir o qədər uğurlu olacaq, qarşıya qoyulan məqsəd reallaşdırılacaq, sinfin zəif, orta və qüvvəli şagirdləri yeni materialın məzmununu asanlıqla dərslər edəcəklər. Təlimin düzgün müəyyən edilmiş, məqsədəuyğun təşkil edildiyi şəraitdə fənnin məzmunu dərslərdən-dərslərə şagirdlərin dərsləri öyrənmə imkanlarını inkişaf etdirir.

Şagirdlərin dərsləri öyrənmə imkanları tək dərslərin və məzmunun müəyyənləşməsinə təsir göstərmir. Məlumdur ki, növbəti dərslərin məzmunu işlənilərək hazırlanarkən müəllim onun öyrədilmə və öyrədilməsi metodlarını da müəyyənləşdirir. Müəllimin öyrətmə, şagirdin öyrənmə üsulları məktəblilərin

dərketmə imkanlarına müvafiq olaraq seçilir. Deməli, şagirdlərin dərketmə imkanları təlimin komponenti ilə sıx bağlıdır. Təlimin nəticəsi dərslərin reallaşdırılmış məqsədləri kimi başa düşülür. O, dərslərin sonunda şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi, habelə tərbiyə edilməsi sahəsində müəllimin nailiyyətlərini göstərir.

Hər bir dərslərin məzmununun məqsədəuyğun istiqamətdə işlənilməsinə nail olmaq üçün müəllim məktəbdə tarix təhsilinin məzmununun ümumi mənzərəsi ilə tanış olmalıdır. Məktəb tarix kursunun məzmununu təşkil edən tarix materialları iki əsas qrupa bölünür:

- 1) faktik material;
- 2) nəzəri material.

Bunlar bir-biri ilə sıx, dialektik əlaqədədir: faktlar olmadan nəzəri materialın başa düşülməsi, mənimsənilməsi mümkün deyil. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, nəzəri material əsasında tarixi faktlar qruplaşdırılmasaydı, şagirdlərin tarixi bilikləri dərk olunmamış, emosionallığına, cazibədarlığına və s. cəhətlərinə görə yadda qalmış faktlar yığınınından ibarət olardı.

Tarix təhsilinin məzmunundakı faktlar iki qrupa bölünür:

- 1) əsas faktlar;
- 2) qeyri-əsas faktlar.

Əsas tarixi faktlar məktəblinin tarixi biliklərinin bünövrəsini təşkil edir. Təlimdə əsas tarixi faktların yerini, bunlarla iş üsullarını düzgün müəyyənləşdirmək üçün onları da iki qrupa bölürlər:

- 1) fakt-hadisə;
- 2) fakt-təzahür.

Bu və ya digər xalqın, ölkənin tarixində konkret yerdə baş vermiş təkrar olunmayan faktlar metodik ədəbiyyatda hadisə adlandırılır. Məsələn, Babəkin başçılığı ilə xalqın azadlıq hərəkatı, Bakıda 1904-cü il dekabr tətili.

Tarix kurslarının məzmunundakı bəzi faktlar isə müxtəlif xalqların, ölkələrin tarixində təkrarlanır. Bunlar tipik faktlar hesab olunur və metodik ədəbiyyatda təzahürlər adlanırlar. Məsələn, ibtidai insanların od əldə etməsi, qul alveri, feodal malikanəsində və s.

Tarixi coğrafiya, xronologiya, statistika və s. materiallar qeyri-əsas faktlar qrupuna aid edilir. Bu faktlar da təhsil-tərbiyə və inkişaf cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tarix kurslarındakı nəzəri materiallar isə dörd qrupa bölünür:

- 1) müxtəlif ümumiləşdirmə dərəcəsinə malik anlayışlar;
- 2) mühüm səbəb-nəticə əlaqələri;

3) ictimai inkişafın qanunauyğunluqları;

4) nəzəri nəticələr.

Nəzəri materialların bu elementləri, qrupları arasında sıx əlaqə vardır. Tarixi anlayışların formalaşmasına nail olmadan hər hansı tarixi prosesi təşkil edən hadisə və təzahürlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmaq, aydınlaşdırmaq mümkün deyil. Səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsi hadisə, təzahür və proseslərin qanunauyğunluğunun mənimsənilməsinə kömək edir. Qanunauyğunluqların mənimsənilməsi nəzəri nəticələrin başa düşülməsində, tarixi faktların qiymətləndirilməsində, mühüm əlaqələrin, səbəblərin, nəticələrin səciyyələndirilməsində şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir.

Təlim məqsədlərinin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi üçün nəzəri material elə işlənilməlidir ki, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik şagirdlər onu dəqiq, aydın tarixi anlayışlar, qanunlar və dünyagörüşü ideyaları şəklində mənimsəyə bilsinlər.

Bu zaman müəllim sinifdə şagirdlərin dərkətmə imkanlarını nəzərə almalıdır. Şagirdlərin dərkətmə imkanları təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir. Hər hansı təlim materialının öyrədilməsi sahəsində müəllimin gördüyü işin nəticəsi şagirdlərin dərkətmə imkanlarının nəzərə alınb-alınmamasından asılıdır.

Şagirdlərin dərkətmə imkanları bir tərəfdən məktəblinin yaş dövründən asılıdırsa, digər tərəfdən şagirdlərdə tarixi biliklərin, tarixi təfəkkürün, öyrənmə üsullarının və tarixi biliklərlə araşdırma aparmaq bacarığının inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Şagirdlərin dərkətmə imkanları nə qədər yüksəkdirsə, təlim bir o qədər səmərəli olur. Təlimin təşkili formaları, müəllimin öyrətmə, şagirdlərin isə öyrənmə üsul və vasitələri təlimin məqsədinə, məzmununa və şagirdlərin dərkətmə imkanlarına uyğun olaraq seçilir. Bu uyğunluq nə qədər çox olarsa, təlimin nəticəsi də bir o qədər uğurlu olur. Təlimin nəticəsi dərsin reallaşdırılmış məqsədləri kimi başa düşülür. O dərsin sonunda şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək sahəsində müəllimin nailiyyətlərini göstərir.

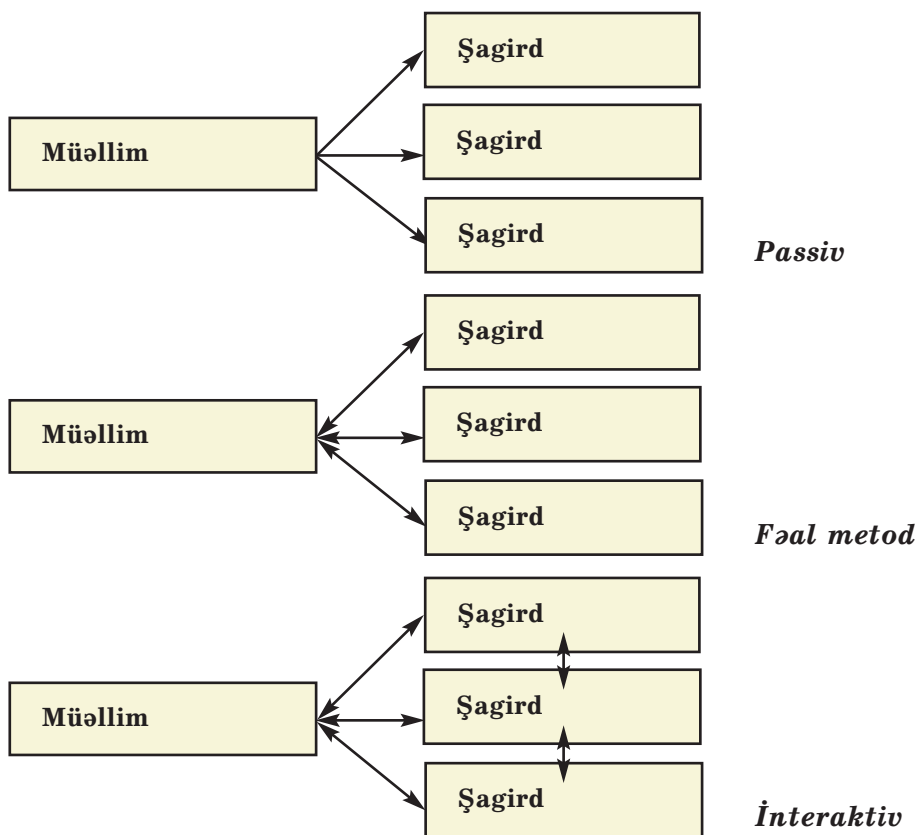
«AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNNİNİN TƏLİMİNİN TƏŞKİLİNİN FORMA VƏ ÜSULLARI BARƏDƏ TÖVSIYƏLƏR

Müasir dövrdə müəllimin qarşısında duran əsas problemlərdən biri şagird marağı nəzərə alınmaqla təlim prosesinin təşkilidir. Dərsin məzmunu ilə onun metodikası arasındakı qarşılıqlı təsiri aydın başa düşmədən yüksək keyfiyyətli dərslər qurmaq mümkün deyil. Metodik ədəbiyyatda bir müddət belə bir fikir də yayılmışdır ki, «dərsin məzmunu onun metodikasını müəyyən edir». Məsələyə belə bir yanaşma isə təlimdə şablonçuluğun yaranmasına gətirib çıxarır. Əgər metodika, həqiqətən də, avtomatik olaraq dərsin məzmunu ilə müəyyən edilərsə, onda o bütün məktəblərin siniflərində eyni olmalıdır. Digər tərəfdən belə bir yanaşma tarixin metodikasını pedaqoji elm kimi inkar edir, onu tarixin məzmunundan irəli gələn yekrəngliyə çevirir.

Düzdür, dərsin məzmunu onun metodikası üçün əsasdır. Məsələn, hərbi yürüşləri, döyüşləri öyrənərkən xəritə və sxemlərdən istifadə etmədən ötürmək olmaz, qeyd edilən məsələlərin obrazlı, emosional təsviri üçün bədii əsərlərdən nümunələr gətirilməlidir və s. Lakin bu əsərlər, sxem və xəritələr, cədvəllər, eləcə də onlarla işin məqsədləri, müəllimin tətbiq etdiyi üsullar müxtəlif ola bilər.

Yuxarıda deyilənlərdən isə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məzmun dərsin metodikasını heç də tam müəyyən etmir. Təlimdə bu və ya digər metodikadan istifadə edilməsinin müəyyənləşdirilməsi bir sıra amillərlə – dərsin məqsədləri, şagird və müəllimlərin təcrübə səviyyəsi, vaxt məsələsi, şagirdlərin imkanları, müəllimin şəxsiyyəti, metodikanın inkişaf səviyyəsi və s. ilə bağlıdır. Şagirdi tanımaqla, dərsin məqsədlərini aydın təsəvvür etməklə, digər faktların bütün məzmununu nəzərə almaqla dərsin metodikasını məqsədəuyğun müəyyən etmək olar.

Təlim meydana gəlmiş ilk gündən müasir zamanadək formalaşmış, təsdiqini tapmış və geniş yayılmış işin ümumi forması kimi mövcuddur. Əyaniyyət üçün həmin formaları sxem şəklində verirək:

Müəllim üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, fəal və interaktiv təlim metodlarının məzmununun açıqlanması məqsədmüvafiq hesab edilir.

1. FƏAL METOD

Bu metod müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır. Dərsin gedişində müəllim və şagirdlər bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə birgə fəaliyyət göstərirlər. Burada şagird passiv dinləyici deyil, dərsin fəal iştirakçısıdır. Əgər passiv dərsdə aparıcı sima və dərsin meneceri müəllimdirsə, fəal dərsdə müəllim və şagirdlər bərabərhüquqlu tərəfdaşlardır. Passiv metod qarşılıqlı əlaqələrin avtoritar stilinə əsaslanırsa, fəal dərsdə demokratik əhvali-ruhiyyə hökm sürür. Çoxları fəal və interaktiv təlim metodları arasında heç bir fərq görmür, onları eyni metod hesab edirlər. Lakin onlar arasında müəyyən fərq vardır. İnteraktiv metoda təlimin daha müasir metodu kimi yanaşmaq lazımdır.

2. İNTERAKTİV METOD

«İnteraktiv» latın sözü olub, «qarşılıqlı fəaliyyət», «qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan» mənasını verir. İnteraktiv metod fəal təlimdən fərqli olaraq, təlim prosesində təkcə müəllimlə şagird arasında deyil, habelə şagirdlərin özləri arasında dominant rolunu oynayır. İnteraktiv dərslərdə müəllimin rolu şagirdlərin fəaliyyətini dərslərin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə istiqamətləndirməkdən ibarətdir. Burada müəllim fasilitator, şagird tədqiqatçı rolunda olur. Problem-situasiyanın yaradılmasından sonra tədqiqata cəlb olunmuş şagirdlər mənbələri tənqidi cəhətdən qiymətləndirir, nəticələr çıxarmağı və onları əsaslandırmağı, müqayisələr aparmağı, mövqeyini müdafiə etməyi bacarır. Şagirdlərin yerinə yetirdiyi interaktiv tapşırıq və çalışmalar isə dərslərin əsasını təşkil edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu dərslərin keyfiyyətini artırmağın güclü vasitəsi ola bilər. Bu metod dərsləri şagirdlər üçün daha maraqlı və cəlbədicidir. Fəal təlim həm məzmunun öyrənilməsinə, həm də tətbiqin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır.

Standartlar nəticəyönümlü və şagirdyönümlü olduğundan onların reallaşdırılmasında fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi qaçılmazdır. Çünki fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

Fəal təlim müasir şəraitdə pedaqoji prosesin qurulmasına yeni yanaşmadır. Belə yanaşma tərzində təlim şagirdlərin təkcə yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, həm də təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin əldə olunmasına yönəldilir. Bu zaman şagirdlər açıq sual vermək, problemləri araşdırmaq, tədqiqat aparmaq və müzakirə etmək imkanı qazanırlar. Onlar təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Beləliklə, şagirdlər həm tədris, həm də sosial xarakterli problemlərin müstəqil həllinə cəlb olunur, müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə edir, sistemativ olaraq müstəqil şəkildə bilik ehtiyatını artırırlar.

Fəal-interaktiv təlim metodlarının xarakterik xüsusiyyətləri:

1. Diqqət, ilk növbədə, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına yönəldilir.
2. Müəllim təlim fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.
3. Problemin həlli prosesində şagirdlər fəal tədqiqatçı olur.
4. Bilik və bacarıqlar şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilir.
5. Müəllim-şagird, şagird-şagird arasında əməkdaşlıq üçün şərait yaradır.
6. Dərsin integrativ təşkilinə üstünlük verilir.
7. Qeyri-standart dərslərin təşkilinə geniş yer verilir.

«AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNN KURİKULUMUNUN TƏDRİSİNDƏ İŞ FORMALARININ TƏTBİQİ

İş formaları dedikdə kollektiv, qruplarla, cütlərlə və fərdi işlər nəzərdə tutulur. Fəal təlimdə ən çox cütlərlə və qruplarla işə yer ayrılmasına baxmayaraq, kollektiv və fərdi işin reallaşdırılması da təlim prosesində zəruridir.

Kollektiv iş – Bu forma şagirdlərin kollektivdə işləməsinə imkan yaranaraq onların düşüncə tərzinin formalaşmasına, kollektivlə birlikdə qərarlar qəbul edilməsinə, sinfin əməkdaşlığı nəticəsində yaranmış müxtəlif fərziyyələrdən düzgün nəticə çıxarılmasına xidmət edir. «Azərbaycan tarixi» fənn kurikulumunun tədrisində ən səmərəli formalardan biri də kollektivlə işdir ki, şagirdlər dərslərin motivasiya mərhələsində problemin həlli üçün birgəfəaliyyət göstərir.

Fərdi iş – Bu iş forması şagirdlərin fərdi potensial imkanlarını üzə çıxarmaq üçün ən səmərəli iş formalarından biridir. Şagird fərdi olaraq tədqiqata cəlb olunur. O öz imkanlarını göstərməkdən ötrü sərbəst düşünərək, sərbəst qərarlar verməyə çalışır. Bu iş formasının tətbiqi mütəmadi olaraq aparılırsa, şagirdlərdə fərdi keyfiyyətlər aşkarlanır və formalaşır.

Qruplar və cütlərlə iş – Təlim prosesinin səmərəliliyi şagirdlərin fərdi və kollektiv fəaliyyətinin üzvi şəkildə uyğunlaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu mənada təlimin qrup forması daha geniş imkanlara malikdir. İlk dərslərdə qarşıya şagirdlərin təhlil, tarixi fakt və hadisələri müqayisə etmək və aydınlaşdırmaq bacarıqları sahəsindəki boşluğu doldurmaq vəzifəsi çıxır. Bu məqsədlə də şagirdlər dərslərin mətni və müvafiq sənədlərlə müstəqil işləyir, abzaslara sərəlvhələr verir, mətnə dair suallar hazırlayır, plan, cədvəl və sxem tərtib edir, bu və ya digər tarixi təzahürü müxtəlif mənbələr əsasında müqayisə edirlər.

Beləliklə, şagirdlər müxtəlif mənbələrlə işi cütlərlə daimi tərkibdə davam etdirərək birgə fəaliyyət vərdişləri əldə edirlər. Daimi cütlərlə iş dərslərin müxtəlif mərhələlərində (sorgu, ev tapşırıqlarının yoxlanılması, yeni materialın öyrədilməsi və möhkəmləndirilməsi) bütün dərslər boyu təşkil olunur. Məsələn, xanlıqların siyasi quruluşu və daxili siyasəti ilə bağlı mövzuların tədrisi zamanı interaktiv təlimin bu iş formasını tətbiq etmək mümkündür. Dərslərin başlanğıc hissəsində müəllim Qarabağ, Quba və Şəki xanlıqlarının siyasi quru-

luşu və daxili siyasətinin səciyyəvi cəhətlərini izah edir. Sonra isə hər bir cütlüyə müxtəlif variantlarda tapşırıqlar yazılmış vərəqlər paylanır.

Dərslinin mətninə, Qarabağ, Quba və Şəki xanlıqlarına dair əlavə mənbələrə istinad edərək XVIII əsrin ikinci yarısında hər bir xanlığın siyasi quruluşunu və daxili siyasətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı plan əsasında müəyyənləşdirin:

1. Dövlət quruluşu.
2. Hakimiyyətdə təmsil olunmuş sosial qrup və təbəqələrin nümayəndələri.
3. Sosial qrup və təbəqələr arasında münasibətlər.
4. Görkəmli dövlət xadimləri və onların fəaliyyətlərinin səciyyələndirilməsi.
5. Ən mühüm islahatlar (tədbilər), onların xarakteri və əhəmiyyəti.

Bu zaman sinif otağının quruluşuna uyğun olaraq müəllim birinci sırada ayləşmiş cütlərə Qarabağ, ikinci sıradakı cütlərə Quba, üçüncü sıradakı cütlərə isə Şəki xanlığı ilə bağlı tapşırıq variantları (A, B, C) paylayır və onlara həmin suallara cavab hazırlamağı tapşırır.

Şagirdlər cüt-cüt işləyərək verilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsində bir-birlərinə kömək edir, öz işlərinin nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparırlar. Sonra isə hər bir cərgədəki cütlər qarşılıqlı yoxlamalar keçirir, öz nöqtəy-nəzərlərini müqayisə edir və əlaqələndirirlər. Nəticədə müəllim kollektiv işin bu formasından istifadə edərək sinfin bütün şagirdlərinin dərslin başlıca məqsədinin həyata keçirilməsində fəal iştiraklarını təmin etmiş olur.

Azərbaycan tarixi dərslərində cütlərlə iş birtərəfli və ikitərəfli xarakter daşıya bilər. Birtərəfli iş onunla səciyyəvidir ki, bir tərəf rəhbərlik edir, kömək göstərir, digər tərəf icraçı rolunu oynayır, köməyi qəbul edir. İkitərəfli iş prosesində vəzifələr bərabər əsaslarla bölünür. Fəaliyyətin müxtəlif növlərində rəhbərlik və tabeçilik funksiyaları növbələşir. Cütdə birləşən uşaqların inkişaf səviyyəsi təxminən bərabər olmalıdır ki, fəaliyyətinin məqsədinin yerinə yetirilməsində bir-birlərini başa düşsünlər, əməkdaşlığa nail olsunlar, qarşılıqlı olaraq öz məsuliyyətlərini dərk etsinlər.

Cütlərlə iş zamanı kollektiv əməkdaşlıq vərdişlərinə yiyələnmiş şagirdlərlə interaktiv təlimin nisbətən daha mürəkkəb forması olan qruplarla iş keçmək olar. Qrup işinin müvəffəqiyyəti, hər şeydən əvvəl, qrupun tərkibi ilə bağlıdır. Qrup öz tərkibinə görə güclü və ya zəif şagirdlərdən ibarət ola bilər. Bu zaman müəllim tapşırığı səviyyəyə əsasən verir. Təcrübə göstərir ki, qrup həm güclü, həm orta səviyyəli, həm də zəif şagirdlərdən ibarət olduqda daha yaxşı nəticə verir.

Tədris olunan mövzunun xarakterindən asılı olaraq sinif qruplara bölünür. Məqsəddən asılı olaraq hər qrupda 3 nəfər, ən çoxu 6 nəfər ola bilər. Təsadüfi qruplaşmalardan da istifadə mümkündür. Birdən beşədək hər bir rəqəm 6 kartoçkaya yazılır, kartoçkalar qarışdırılıb üzüaşağı stolun üstünə qoyulur. Şagirdlərin hərəsi bir kartoçka götürür. Kartoçka nömrələri eyni olan şagirdlər bir qrupda birləşirlər. Hər qrup dəyirmi stol arxasında əyləşir və özü lider seçir.

VI sinifdə Azərbaycan tarixi dərslində «Azərbaycan ərazisində ən qədim insan məskənləri» mövzusunun tədris edərkən qruplara aşağıdakı tapşırıqlar verilir: qruplardan biri dünyanın və Azərbaycanın siyasi xəritəsində ən qədim insanların yaşadığı yerləri müəyyənləşdirməklə məşğul olur. İkinci qrup onlara təqdim olunmuş insan tiplərini, ən qədim insanların maddi qalıqlarını əks etdirən şəkilləri fərqləndirir və təsnif edir. Üçüncü qrup Azərbaycan ərazisində yaşamış ən qədim insanların yaşadığı məskənlərdən birinin (Azıx, Tağlar, Damcılı) təsvirini hazırlayır. Dördüncü qrup dərsləyin mətnindən çətin anlaşılan sözləri seçir və onların izahını verir, zaman oxunda ən mühüm hadisələri yerləşdirir. Beşinci qrupun tapşırığı isə daha qeyri-adi: plastilindən ən qədim insanların obrazlarını və kollektiv yaşayış səhnəsini əks etdirən illüstrasiya hazırlayır. Altıncı qrup «Qədim ovçuların bir günü» mövzusunda kiçikhəcmli esse yazır.

Qruplarda iş zamanı şagirdlər yarışdıqları üçün hər biri – ən zəif, ən utancağı da fəallıq göstərir. Qrupun hər bir üzvü bacarığını meydana çıxarmağa, qrupunun qələbəsini təmin etməyə çalışır.

Cütlərlə iş zamanı şagirdlər dərslərin prosesində iki-iki işləyib, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində birgə fəaliyyət göstərilir. Bu onlara bir-birini daha yaxşı başa düşməyə, əməkdaşlıq etməyə, məsuliyyətlərini dərk etməyə imkan yaradır.

Bir sıra hallarda şagirdlər kiçik qruplarda birləşir və hər hansı problemi həll etmək üçün birgə fəaliyyətə cəlb olunurlar. Qrup işi şagirdlərə öz fikirlərini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, eyni bir məsələ ilə bağlı müxtəlif baxış və yanaşmaların olması barədə təsəvvürə yiyələnirlər.

Fəal təlim zamanı istifadə olunan üsullar təlim strategiyalarının qurulmasında və təhsilin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Pedaqoji ədəbiyyatda onların müxtəlif növlərinin olduğu göstərilir. Məsələn, beyin həmləsi, öz mövqeyində dayan, diskussiya, oyun fəaliyyətli dərslər, layihə hazırlığı, anket sorğusu vərəqələri və müşahidə, mühazirə, müzakirə və s.

Tarix dərslərində interaktiv metoddan istifadə edilməsi prosesində müəllimlərə kömək məqsədilə bir sıra nümunələrin verilməsini müvafiq hesab edirik.

«AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNN KURİKULUMUNUN TƏTBİQİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏR

«Beyin həmləsi»

Bu, kollektiv müzakirənin əhəmiyyətli üsuludur. Onu pedaqoji ədəbiyyatda bəzən «Əqli hücum», «Beyin fırtınası» üsulu da adlandırırlar. Problemin həlli bütün iştirakçıların öz rəylərini bildirməsi yolu ilə tapılır.

«Beyin həmləsi» hər hansı problemə aid ideyaların birgə axtarışıdır. Şəxsiyyətin inkişafı üçün bu üsul ən əhəmiyyətli üsullardan biridir. Bu üsuldən Azərbaycan tarixi dərslərində düzgün istifadə olunduqda, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına gətirib çıxarır.

«Beyin həmləsi»nin əsas prinsipi çox sadədir. Müəllim sinfin qarşısında məsələ qoyur və bütün iştirakçılara bu məsələ barədə öz fikirlərini bildirməyi təklif edir. Bu mərhələdə heç kimin başqasının ideya və ya fikirlərini tənqid etməyə, yaxud da onları qiymətləndirməyə hüququ yoxdur.

Təcrübə göstərir ki, «Beyin həmləsi»nin köməyi ilə bir neçə dəqiqə müddətində onlarla yeni ideyalar əldə etmək olar. İdeyaların çoxluğu bu üsul üçün əsas məqsəd deyil, lakin bu problemin ən optimal həllinin tapılması, yaxud sadəcə olaraq ən səmərəli qərarın çıxarılması üçün şərait yaradır.

Bu üsulun tətbiqi zamanı şagirdlər bəzən müəllimin ağına belə gəlməyən orijinal ideyalar irəli sürə bilirlər. «Beyin həmləsi»nin keçirilməsi üçün bir sıra qaydalara əməl etmək lazımdır:

- ◆ irəli sürülən ideyalar qiymətləndirilmir və tənqid olunmur;
- ◆ məqsəd keyfiyyət deyil, kəmiyyətdir: nə qədər çox ideya olsa, o qədər yaxşıdır;
- ◆ istənilən ideyanı inkişaf etdirmək olar;
- ◆ ən orijinal, qeyri-adi ideyalar xüsusilə dəstəklənir;
- ◆ bütün ideyalar lövhədə və ya vatman kağızında müəllim tərəfindən qeyd olunur.

«Beyin həmləsi» qoyulmuş problemin çıxılmaz həllini tapmağa imkan verir. Bu üsul öz qüvvələrinə əmin olmayan şagirdlərin stimullaşdırılması üçün əhəmiyyətli vasitədir.

BİBÖ – Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim

BİBÖ aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

1. Problem müəllim tərəfindən elan edilir.
2. Müəllim lövhədə 3 sütundan ibarət cədvəl çəkir və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: – Bilirəm/İstəyirəm bilim/Öyrəndim.
3. Şagirdlər problemlə bağlı bildiklərini söyləyir və cavablar birinci sütunda qeyd olunur.
4. Həmin məsələ ilə bağlı bilmək istədikləri isə ikinci sütuna yazılır.
5. Dərsin sonunda bir daha həmin cədvələ diqqət yetirilir və mövzu ilə bağlı öyrəndikləri üçüncü sütunda qeyd edilir.

Məsələ: «Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin son rübündə» mövzusunun tədris edərkən motivasiya mərhələsində BİBÖ üsulundan istifadə edə bilərsiniz.

Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim

Anlayışın çıxarılması

Bu üsul oyun-tapmaca formasında keçirilir və şagirdlərdə yüksək fəallıq yaradır. Müəllim lövhədə dairəvi kart asır, onun arxasında şagirdlərdən tələb olunan anlayışı yazır. Kartın yazı olmayan tərəfini şagirdlərə göstərir və gizlədilmiş anlayışların xüsusiyyətlərinə aid 2 və ya 3 yönəldici söz sadalayır və ya yazır. Şagirdlər həmin xüsusiyyətlərə uyğun olaraq gizlədilmiş anlayışı tapırlar.

Əgər şagirdlər anlayışı tapmaqda çətinlik çəksələr, müəllim əlavə olaraq yeni xüsusiyyətlər sadalayır.

Şagirdlər öz fərziyyələrini dedikdən sonra müəllim bu tapmacanın tapılıb-tapılmamasını hamıya çatdırır və kartda yazılan sözləri açıqlayır.

Məsələ: «Süquta aparın yol» mövzusunun tədrisi zamanı dərsin motivasiya mərhələsində bu üsuldan istifadə edilə bilər.

Venn diaqramı

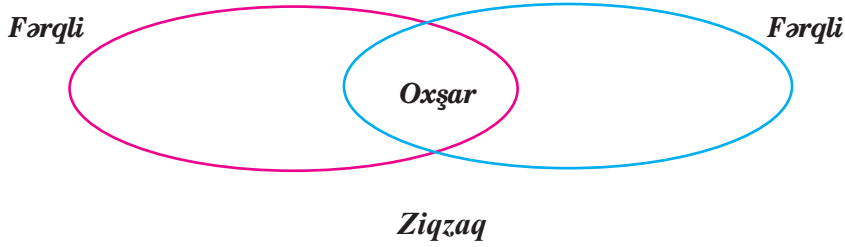
Əşya və ya hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsuldan istifadə olunur.

Venn diaqramından istifadə aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

1. Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir.

2. Kəsişən dairələr çəkilir (ortada yazmaq üçün yer saxlanır).
3. I və II dairədə müqayisə olunacaq obyektlər qeyd olunur.
4. Şagirdlər təlimatlandırılır (təlimatda nəyin müqayisə olunacağı və dairələrdə oxşar və fərqli cəhətlərin necə qeyd olunacağı barədə danışılır).
5. Müqayisə olunan obyektlər təsvir edilir (fərqli cəhətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar cəhətlər kəsişmə dairəsində qeyd olunur).
6. Müqayisə nəticəsində fikirlər ümumiləşdirilir.

Məsələn: «İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət» mövzusunun tədrisi zamanı Venn diaqramından istifadə oluna bilər.

Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır. Şagirdlər dörd nəfərlik qruplara bölünür (əsas qrup). Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmli şagirdlərdən yeni qrup (ekspert qrupu) yaradılır. Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir. Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır. Müəllim informasiyanın dəqiq verildiyinə əmin olmaq üçün suallar verə bilər.

Karusel

Dərstdən əvvəl iri ağ kağızlarda (vatman) mövzuya aid suallar yazılır. Müəllim qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız verir. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazır. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməkliyi ilə qruplara ötürülür. «Karusel» kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qaydır. Müəllim bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırır və bütün sinif cavabları müzakirə edir. *Məsələn:* «*Süquta aparan yol*» mövzusunun tədrisində bu üsuldan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Akvarium

Bu üsulun həyata keçirilməsinin bir çox yolları vardır. Onlardan birini qeyd edək. Şagirdlər 2 qrupa bölünür. Qrup bölgüsündən öncə diskussiyanın

aparılması üçün müəyyən qaydalar ağ vərəqdə qeyd olunaraq asılır. Buraya bir-birinin sözünü kəsməmək, reqlamentə əməl etmək, məqsəddən uzaqlaşmamaq və s. aid ola bilər. 2 qrup dairə şəklində düzülür. Birinci qrup daxil-dəki dairəni, ikinci qrup isə ətrafdakı dairəni təşkil edir.

Daxili dairənin iştirakçıları araşdırılacaq problemi müzakirə edib, problemin xeyrinə arqumentlər gətirməlidir. Vaxt bitdikdən sonra müzakirənin davamını ətraf qrup aparır. Onlar isə əks arqumentlər gətirməyə çalışırlar. Ümumilikdə isə verilən vaxt müddətində problemin müzakirəsi aparılmalıdır, hər qrup öz mövqeyini müdafiə etmək üçün öz nəticəsini elan edə bilər. Bu üsulun tətbiqində vahid fikir əsas deyil. Əsas odur ki, şagirdlərdə müzakirə etmək qabiliyyəti formalaşdırılsın. Məsələn, şagirdlərə «*Şah Abbasın islahatları ölkənin inkişafına səbəb oldumu?*» fikri «*akvarium*»da müzakirəyə qoyulur. Bu zaman daxili qrupun fikirləri müsbət faktlara əsaslanmalıdır. Onlar qoyulmuş fikri müdafiə etməli, partiyaların cəmiyyətin həyatında oynadığı rol haqqında lehinə arqumentlər gətirməlidir. Xarici qrup isə bunun tam əksini reallaşdırmalıdır.

İNSERT

Bu üsul dərslərdəki mətnin aktiv fəaliyyətlə, yəni şagirdin öz münasibətini bildirərək oxunmasıdır. Şagird mövzudakı fikirlərə münasibətini qəbul edilmiş işarələrlə («✓» – bu məlumat mənə məlum idi, «←» – bu məlumat mənim əvvəllər bildiyimi inkar edir, «+» – bu məlumat mənim üçün yenidir, «?» – bu məsələyə dair əlavə məlumat almaq istərdim) bildirir. Dərslərdəki mətn oxunduqdan sonra ümumiləşdirmələr aparılır və qeyd olunur.

✓	←→	+»	«?»

Diskussiya

Diskussiya müsahibənin spesifik forması olub kollektiv müzakirə deməkdir. Müəllim və şagirdlər üçün əlverişli olan bu üsul onların tarixi hadisə, təzahür və proseslərə münasibətlərinin necə olduğunu öyrənməyə imkan verir. Bu zaman şagirdlərin diskussiya mədəniyyəti (danışanı dinləmək, sözünü kəsməmək, çıxış etmək istədikdə icazə istəmək və s.) aşkara çıxır. Qrup formasında keçirilən diskussiyalar zamanı aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilir:

- 1) diskussiya iştirakçıları tərəfindən real şərait təhlil edilir;
- 2) qoyulmuş problem ətrafında bacarıqlar formalaşdırılır;
- 3) digər iştirakçılarla əlaqəli fəaliyyət vərdişləri inkişaf etdirilir;
- 4) müxtəlif problemlərin həllinə dair çoxvariantlı qərarların qəbulu nümayiş etdirilir.

Azərbaycan tarixinin tədrisində diskussiya üsulunu müxtəlif formalarda tətbiq etmək olar:

- ◆ dəyirmi masa (mövqelər öz fikirlərini sərbəst söyləyirlər);
- ◆ ekspertlər qrupu (mikroqruplarda müzakirələrdən sonra nəticələrin qrupların müzakirəsinə verilməsi);
- ◆ forum (qrup auditoriya ilə fikir mübadiləsi aparır);
- ◆ debat;
- ◆ mühakimə-dərs.

Diskussiya zamanı şagirdlərin riayət etməli olduqları qaydalar:

- danışanı dinləmək;
- eyni zamanda bir nəfər danışa bilər;
- çıxış etmək istədikdə əlini qaldırmaq;
- danışanın sözünü kəsməmək;
- bir kəslə razılaşmadıqda fikir söyləmək deyil, fikri tənqid etmək;
- hamını diskussiyada iştiraka həvəsləndirmək.

Layihə hazırlığı

Layihə – şagirdlərin müxtəlif mövzularla bağlı müəyyən müddət ərzində hazırladıqları və sonra təqdim etdikləri müstəqil tədqiqatlardır. Azərbaycan tarixinin tədrisində layihələr çox faydalıdır, çünki:

- ayrı-ayrı tarixi faktlar və hadisələrin digər məktəb fənləri və ətraf aləmlə əlaqəsini göstərməkdə şagirdlərə yardımçı olur;
- hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsində, vaxtların və işlərinin qrafik üzrə müəyyənləşdirilməsi şagirdlərin daxilən təşkilatlanmasına şərait yaradır;
- müəllimin rəhbərliyi altında təlim prosesini idarə etməyə şagirdlərə imkan verir;
- şagirdlərin həm biri-biriləri, həm də başqaları ilə məktəbdənkənar qarşılıqlı fəaliyyətinə imkan yaradır;
- tarixi hadisə və təzahürlərin hər hansı bir məqamını daha da dərinlən öyrənməyə şərait yaradır, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməyi öyrədir, sosial və yaradıcı tədqiqat vərdişləri aşılayır;

- şagirdlərə geniş mənada vərdişlər qazanmağa, tədqiqatlarını və öz fikirlərinin nəticələrini müzakirə etməyə yardımçı olur ki, bu da müstəqil düşüncəli şəxs üçün mühüm keyfiyyətdir.

Mühazirə

Tarix dərslərində geniş istifadə olunan üsullardan biri də mühazirə dərsləridir. Mühazirə məlumatın şagirdə ötürülmə üsuludur. Bu üsuldən mövzu ilə bağlı məzmunun zənginləşdirilməsi, tamamlanması üçün istifadə etmək məqsəddəuyğundur. Belə qısa mühazirələr 10–15 dəqiqə ərzində aparılır.

Mühazirə ilə bağlı aşağıdakı məsələlərə nəzər yetirmək məqsəddə müvafiqdir:

- mühazirənin məqsəd və vəzifələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi;
- plan tərtib edilməsi və onun şagirdlərə paylanması (və ya lövhədə yazılması);
- əyani və texniki vasitələrdən istifadə edilməsi;
- mühüm mühazirə prosesinin verbal (suallar vermək) və vizual (şagirdlərin sifətlərinin ifadəsini və jestlərini müşahidə etmək) tənzimlənməsi.

Sorğu vərəqləri və müsahibə

Bu üsullar araşdırılan məsələ ilə bağlı fakt və hadisələr haqqında müəyyən qrupların ictimai rəyini öyrənmək məqsədilə aparılır. Sorğu vərəqi araşdırılan məsələ ilə bağlı tərtib edilir və burada suallar qoyulur. Sorğuda iştirak edənlər bu vərəqi müstəqil doldurur. Müsahibə isə araşdırılan məsələ ilə bağlı məlumat almaq üçün aparılır. Bu üsullardan istifadə edərkən aşağıdakı mərhələlərin gözlənilməsi məqsəddə müvafiq hesab edilir:

- ◆ problemi müəyyən etmək;
- ◆ işi təşkil etmək (sorğu və ya müsahibə keçirmək üçün suallar hazırlamaq);
- ◆ məlumatları toplamaq (sualların cavablarını toplamaq);
- ◆ əldə edilmiş məlumatları təhlil etmək və ümumiləşdirmək.

Müəllimlər təklif olunan metodik üsullara və dərs modellərinə istinad edərək, onları tədrisdə tətbiq edə və ya tarix dərsi üzrə öz dərs modellərini hazırlaya bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir didaktikada digərlərinin zərərinə hər zaman və hər yerdə tətbiq edilə biləcək yeganə üsul və tədris modeli yoxdur. Buna görə də dərs aparılmasında üsul və model seçimi müəllimin öz öhdəsinə düşür, onun istək və təcrübəsindən asılı olur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, verilən tövsiyələrə bir qədər yaradıcı yanaşılmalıdır.

XƏRİTƏ ÜZƏRİNDƏ İŞ

Tarixi məlumatın şagirdlərin yaddaşında möhkəmləndirilməsində mühüm vasitələrdən biri də xəritələrlə işdir. Xəritələrlə iş mühüm hadisələri məkanla (hadisə yeri ilə), həmçinin müasir dövrlə əlaqələndirməyə imkan verir.

Şagirdlərə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar verilir:

1. Xəritədə dünyanın hansı hissəsi təsvir olunur?
2. Öyrənilən ölkənin ən şimal, cənub, şərq və qərb nöqtələrini müəyyənləşdirin.
3. Xəritə üzrə öyrənilən ölkənin və ya yerin təbii şəraitini təsvir edin.
4. Ərazinin təbii şəraitinə əsasən buranın yerli əhalisi üçün hansı fəaliyyət növü daha sərfəli olardı?
5. Mühüm ticarət yollarının, hərbi yürüşlərin, dəniz ekspedisiyalarının və s. marşrutların hansı ölkələrdən keçdiyini xəritədə müəyyən edin.
6. Problemin həlli üçün xəritələrin müqayisəli təhlilindən istifadə edin.
7. Müqayisədə öz mövqeyinizi xəritənin köməyi ilə əsaslandırın.
8. Göstərilən ərazidə hansı müasir ölkələrin yerləşdiyini müəyyənləşdirin.

Bu prosesdə fəallıq növləri: qruplarda xəritə üzrə fikir mübadiləsi, xəritə haqqında rəy, kontur xəritələrlə iş, xəritənin yaradılması (əgər proqramda xəritə yoxdursa) və s. ibarətdir.

«ZAMAN OXU» ÜZƏRİNDƏ İŞ

«Zaman oxu» ilə işin təşkili tarix fənninin şagirdlərə öyrədilməsində ən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Şagirdlərə müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsi olan tapşırıqlar verilir:

1. «Zaman oxu»nda hansı tarixlər qeyd olunub?
2. Niyə görə orada məhz bu tarixlər göstərilib?
3. Bu tarixlərdən hansı ən ilkindir (sonuncudur)?
4. Ən ilkin (son) tarixdən bu günə kimi neçə il keçib?
5. «Zaman oxu»nda göstərilən bir hadisə ilə digəri arasında neçə il ötüb?
6. «Zaman oxu»nda bir neçə hadisədən hansı ən tez (və ya gec) baş verib?

Dərsləkdə yoxdursa «zaman oxu»nun ilk mənbələr, ədəbiyyat, xəritələr və digər sənədlərdən götürülmüş tarixlər hesabına tərtib edilməsi və onunla işin təşkili vacib məsələlərdən biridir.

«İşgüzar hay-küy» nə üçün lazımdır?

Müəllimin uzunmüddətli çıxışından sonra dərslənin tempini dəyişmək üçün «ümumi hay-küy» məsləhət görülür. Bu üsul şagirdlərə iki-üç nəfərlik qruplarda söhbət aparmaq imkanı verir.

Şagirdlərə bildirilir ki, onların indicə eşitdikləri və ya gördükləri haqda fikirlərini söyləmək üçün beş dəqiqə vaxtları var. Onlar hansı hislər keçirdiklərini, nə düşündüklərini söyləyə, başa düşmədiklərini isə bir-birindən soruşa bilərlər. Bundan sonra qrup və ya cütlüklərdən fikirlərini bütün siniflə bölüşməyi və ya suallar verməyi xahiş etmək olar. Bu fəaliyyət iştirakçıları eyni zamanda fəal işə qoşmağın ən səmərəli modelidir.

İştirakçılar üçün stullar iki dairəvi cərgədə düzülür. Daxili cərgədə – şagirdlər arxaları dairənin mərkəzinə doğru otururlar. Kənar cərgədə – şagirdlər üzvləri dairənin mərkəzinə doğru yerləşir. Müəllimin işarəsi ilə kənar cərgənin bütün şagirdləri sağdakı stula keçir və qarşılarında yeni rəqib olur. Şagirdlər cütlüklərdə eyni zamanda diskussiya aparırlar. Onlar yeni rəqiblə qarşılaşmaqla yeni-yeni dəlillər eşidirlər, deməli, yeni cavablar axtarmalı olurlar. Dövrə sona çatana kimi şagirdlərin dəlillər sistemi, bir qayda olaraq, «itilənir», eləcə də onlar müxtəlif tərəfdaşlarla ünsiyyət təcrübəsi qazanmış olurlar.

Debat «Müzakirə» dərslə modelini

İki rəqib komanda iştirak edir – dəqiq müəyyənləşdirilmiş tezis, məsələn: «Gələcəkdə Azərbaycanın çiçəklənməsi labüddür» və ya «Azərbaycan neftin çıxarılmasından zərər görmüş və gələcəkdə də yalnız zərər görəcəkdir» tezislərindən birini təsdiq edən və inkar edən tərəflər.

Hər komandadan üç spiker çıxış edir: təsdiq edən tərəfdən T1, T2, T3 spikerlərin hər biri öz tezisinin müddəalarını müdafiə və təsdiq etməlidir; inkar edən tərəfdən isə İ1, İ2, İ3 spikerləri həmin tezisi inkar etməlidir.

Debatda çıxışların ardıcılığı və vaxt cədvəli: 0000

Spiker	Vaxt	Rol
T1	3 dəq.	Tezisi izah edir, təsdiq edən tərəfin dəlillərini təqdim edir.
İ3 T1-ə	2 dəq.	İ3 dəlillərin əhəmiyyətini azaltmaq üçün T1-ə sual verir. T1 cavab verir.
İ1	3 dəq.	Bütün mümkün dəlilləri irəli sürür.
T3 İ1-ə	2 dəq.	T3 İ1-ə onun dəlillərinin əhəmiyyətini azaldan suallar verir. İ1 cavab verir.
T2	2 dəq.	İ1-in dəlillərini rədd edir, sübutlar gətirir, təsdiq-edici xətti gücləndirir.
İ1 T2-yə	2 dəq.	İ1 T2-yə çarpaz suallar verir, T2 cavab verir.
İ2	2 dəq.	T1 və T2-nin dəlillərini inkar edir, inkar edən xətti gücləndirir.
T1 İ2-yə	2 dəq.	T1 İ2-yə sual verir. İ2 cavab verir.
T3	3 dəq.	Rəqiblərinə son cavabını təqdim edir: onların dəlillərini inkar edir və təsdiqedicinin xəttin sübutlarını gücləndirir.
İ3	3 dəq.	Rəqiblərinə son cavabını təqdim edir: onların dəlillərini inkar edir və təsdiqedicinin xəttin sübutlarını gücləndirir.

Debatlarda şagirdlərdən bir nəfər taym-kiper (vaxtölçən) rolunu ifa edir. O, vaxta nəzarət edir və vaxtın sonuna yarım dəqiqə qalmış, üstündə «30 saniyə» yazılmış vərəqə və ya lövhəni qaldırır. Sınıfın qalan şagirdləri debatların gedişini müşahidə edir və tərəflərin dəlillərini aşağıdakı cədvəldə qeyd edir:

Təsdiqedicinin tərəfin dəlilləri	İnkaredicinin tərəfin dəlilləri

Debatların sonunda dəlillərin inandırıcılığı, spikerlərin mübahisə aparmaq qabiliyyətləri müzakirə edilir və nəticədə qələbə tərəflərdən birinə verilir. Debat formasında dərs üçün münisflər heyətinin əvvəlcədən seçilməsi məqsədəuyğundur. Münisflər heyəti komandaların iştirakçılarını qiymətləndirir və debatların nəticələrini yekunlaşdırır.

MƏNBƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ DƏRSLƏR

Mənbələrin öyrənilməsi və onlar əsasında tarixi hadisənin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacib əhəmiyyətə malikdir. Mənbələrin öyrənilməsi üzrə dərs müxtəlif bilik mənbələri ilə işi təşkil etməyə, şagirdlərə tarixi faktların təhlili, təsnifatı və sistemləşdirilməsi üsullarını, onların ümumiləşdirilməsini və öz mövqeyinin əsaslandırılmasını öyrənməyə təkan verir. Belə dərslər şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətini stimullaşdırır.

Bunun bir modelini – «Biz tarix dərsliyi yazırıq» formasında göstərək.

Şagirdlərə müəyyən mövzu üzrə mənbələr kompleksinin öyrənilməsi əsasında müstəqil şəkildə dərsliyin bir paragrafını və ya kiçik bir hissəsini yazmaq təklif olunur.

1. Müəllim dərslin mövzusunun, problemi söyləyir və tapşırığı izah edir.
2. Şagirdlər kiçik təlim qruplarına bölünürlər və ilkin məlumatların tədqiqi əsasında «tarix dərsliyi» üçün material seçirlər.

Qrupların iş qaydası aşağıdakı kimi ola bilər:

- a) paragrafın başlığını və ya planını dürüst ifadə etmək, mövzunun açılması üçün hansı yarım bəndlər nəzərdən keçirilməlidir?
  - b) qısa müəllif mətni yazmaq;
  - c) xronoloji-hadisə sırasını açmaq;
  - ç) məqsədəuyğun sayılsa, mənbələrdən parçalar götürmək;
  - d) xəritə, illüstrasiyalar tapmaq;
  - e) «zaman oxu»nu tərtib etmək;
3. Hər bir qrup işin yekunlarını sifə təqdim edir.

İLLÜSTRASIYA ÜZƏRİNDƏ İŞ

İllüstrasiyalar dərslik və ya dərs üçün yaraşlıq deyil, həm də şagirdlər üçün əlavə məlumat mənbəyi olmalıdır. Buna görə də illüstrasiyalarla iş üçün suallar və tapşırıqlar təklif edilməlidir.

İllüstrasiyanın təsviri və ondan məlumat alınması

Müxtəlif mürəkkəbliik səviyyəsi olan tapşırıqlar:

1. İllüstrasiyaya əsasən tarixi dövrü və məkanı (hadisə yerini) müəyyən edin.
2. Göstərilmiş tarixi hadisələri və onların iştirakçılarını, şəraiti, mühiti təsvir edin.
3. İllüstrasiyada əks olunan tarixi dövrün tipik nümayəndələrini müəyyən-ləşdirin (geyim, davranış xüsusiyyətləri).
4. Süjet və detallara görə əsər müəllifinin əsas fikrini aydınlaşdırın.
5. İllüstrasiya materiallarının növünü və onun müəllifinin əsas ideyasına müvafiqliyini müəyyən-ləşdirin.
6. Şəkilaltı mətni (əgər varsa) illüstrasiyanın məzmunu ilə tutuşdurun.
7. İllüstrasiya üzrə hekayə hazırlayın.

İllüstrasiyalarla iş zamanı şagirdlərin fəallıq növləri:

1. İllüstrasiya üzrə ümumi söhbət.
2. İllüstrasiyaya imza toplamaq.
3. «Bərpaçının» vərəqəsinin tərtib olunması.
4. Cütlərdə «rəssamla» müsahibə.
5. Cütlərdə sualların qoyuluşu.

İllüstrasiyaların dərk olunması və tətbiqi.

Müxtəlif mürəkkəbliik səviyyəsi olan tapşırıqlar:

1. Sizcə, illüstrasiya naturadan çəkilib, yoxsa sonradan yaradılıb?
2. Əgər o sonradan yaradılıbsa, onun mənbəyi nə olub?
3. İki və daha artıq eyni planlı illüstrasiyanı müqayisə edin.
4. Müxtəlif tip illüstrasiyalarda hadisələrin obrazlı əksini müqayisə edin.
5. Müxtəlif illüstrasiyalarda məzmunu və dəyərləndirici əlaqələri təyin edin.
6. İllüstrasiyanın dəyərlər sistemini və subyektivlik səviyyəsini müəy-yən edin.
7. Müxtəlif planlı illüstrativ materialları qiymətləndirin və nəticə çıxarın.
8. Problemin həlli üçün illüstrasiya və mənbələrin müqayisəli təhlilindən istifadə edin.

9. Öz mövqeyinizi illüstrasiyanın köməyi ilə əsaslandırın.

Fəallıq növləri:

1. Qruplarda illüstrasiyalar üzrə fikir mübadiləsi aparmaq.
2. Cütlüklərdə mübahisə etmək.
3. Şəklin yaranması haqqında hekayə tərtib etmək.
4. Illüstrasiyalar haqqında rəy yazmaq.

PLANLAŞDIRMA İLƏ BAĞLI TÖVSIYƏLƏR

Planlaşdırma aparmadan heç bir səmərəli işə nail ola bilmərik. Bütün sahələrdə olduğu kimi, tədrisdə də planlaşdırma əsasdır. Kurikulum islahatı həyata keçirilən zaman hər bir müəllim planlaşdırmaya böyük diqqət ayırmalı, nəticələr əldə etmək üçün planını dəqiq tutmalıdır.

Bildiyiniz kimi, planlaşdırmanın 2 növü vardır: gündəlik və prespektiv.

Müəllim dərslər hazırlaşarkən, ilk növbədə, sinif üzrə təlim nəticələrini və alt-standartları nəzərə almalıdır. Hər bir standartın reallaşdırılması üçün mövzular vasitəsilə şagirdlərdə bilik və bacarıqlar formalaşdırılır. Siz gündəlik plan nümunəsini hazırlayarkən standarta uyğun məqsədlərin çıxarılmasını da unutmayın. Məqsədlər şagirdyönümlü olmalı, şagirdə ünvanlanmalıdır. Bunun ardınca tədris zamanı tətbiq ediləcək forma və üsullar müəyyən edilməlidir. Sizin seçdiyiniz üsullar kor-koranə yazılmamalı, dərslər müddətində tətbiqi reallaşdırılmalıdır. Bəzən müəllimlər gündəlik plan nümunəsində forma və üsulların adını yazsa da, onu dərslər gedişində reallaşdırmır. Buna görə də bəzən yazılı şəkildə hazırladıqları plandakı nəticə dərslər sonunda şagirdlərdən alınmır. Standartlar əsasında dərslər reallaşdırılması zamanı təlim-tərbiyə və inkişafetdirici məqsədlər müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsində seçilmiş resurslar və inteqrasiya imkanları mütləq nəzərdə saxlanılmalıdır. Bundan sonra dərslər mərhələləri başlanır. Fəal dərslər dərslər aşağıdakı mərhələləri vardır:

I mərhələ: motivasiya, problemin qoyulması

Fənlərin tədrisi prosesində hər bir tədqiqat problemin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə, tədqiqat sualının formalaşdırılması lazım gəlir. Çünki tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşf olunmasında bələdçi kimi çıxış edir.

Bu mərhələdə şagirdlər düşünməyə, idraki fəallığa sövq edildiyindən, o həm də **motivasiya** adlandırılır.

Dərstdə motivasiyanın uğurlu alınması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl edilməsi tövsiyə edilir:

- motivasiya üçün seçilən material qeyri-adi, maraqlı olmalı;
- fərziyyələri yoxlamaq, tədqiqat aparmaq və yaradıcılıq üçün imkan verməli;
- müəllim şagirdlərə yönəldici suallar verməli, fərziyyələri irəli sürərkən onları həvəsləndirməli;
- tədqiqat sualı təlim standartlarına əsasən müəyyənləşdirilməli və dərsin məqsədinə yönəldilməli;
- müxtəlif audiovizual vasitələrlə şagirdlərin diqqətini çəkərək maraqlı oyatmalı;
- motivasiya mürəkkəb olmamalı, dərsin çox hissəsini aparmamalı;
- motivasiya tədqiqat sualının ortaya qoyulması ilə bitməlidir.

II mərhələ: tədqiqatın aparılması

Dərsin məqsədinə və tədqiqat sualına uyğun iş üsulları seçilir. Tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edəcək faktları tapmaq üçün məqsədyönlü iş aparılır. Şagirdlərə müxtəlif çalışmalar verilir. Əgər bu zaman qrup işləri verirsinizsə, qrup tapşırıqlarının həcmi və səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Bəzən qrup bölgüsü aparılır tədqiqat işi vaxtı müəllim iş vərəqləri paylayır. İş vərəqlərindəki tapşırıqlar biri digərindən asanlıq və çətinliyinə görə fərqlənir. Bir qrup asan tapşırığı 5 dəqiqəyə həll edir, digər qrup isə 15 dəqiqə vaxt ayırsa da, işini bitirə bilmir. Bütün bunları nəzərə almaqla işinizi səmərəli qurmağa çalışın. Beləliklə, tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün zəmin yaranır. Tədqiqat toplanmış faktlar əsasında təqdimatların hazırlanması ilə bitir.

Tədqiqat müxtəlif formalarda: kollektiv, qruplarla, cüt şəklində və fərdi qaydada aparıla bilər.

III mərhələ: məlumatın mübadiləsi

Verilmiş problemə aid tədqiqat üçün ayrılmış vaxt bitdikdən sonra müəllim tapşırığın icrasının başa çatdığını bildirir. Bundan sonra şagirdlər informasiyanın təqdimatına başlayır, əldə etdikləri yeni informasiyaları digər iştirakçılarla bölüşürlər. Həmin təqdimatların əks olduğu iş vərəqləri lövhədən asılır.

IV mərhələ: məlumatın müzakirəsi

Mövcud mərhələnin məqsədi yeni əldə edilmiş informasiyanı sistemləşdirmək və qrupların hazırladıqları təqdimatlar arasındakı əlaqəni üzə çıxarmaqdır.

Bu mərhələdə müəllim köməkçi suallardan istifadə etməklə əldə olunmuş faktların məqsədyönlü müzakirəsini təşkil edir. Məlumat, sxem, qrafik, cədvəl, təsnifat və s. formalarda təqdimatlar dinlənir. Nəticədə tədqiqat sualına cavab aydınlaşır.

V mərhələ: nəticə və ümumiləşdirmə

Aparılan tədqiqatdan sonra nəticəyə gəlmək üçün müəllim şagirdlərin köməyi ilə yeni bilikləri, əldə edilmiş ideyanı tədqiqat sualı ilə və şagirdlərin ilkin fərziyyələri ilə müqayisə edərək ümumiləşdirir. Hamı tədqiqat sualına cavab verildiyinə əmin olur.

VI mərhələ: yaradıcı tətbiqetmə və ya ev tapşırıqları

Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini artırır. Bu məqsədlə şagirdlərə həyatla əlaqəli praktik tapşırıqlar verilir. Əgər yaradıcı tətbiqetməni dərhal icra etmək mümkün olursa, o sonrakı dərslərdə həyata keçirilir.

Dərslə alınmış bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün ən geniş yayılmış sərbəst iş forması ev tapşırıqlarıdır.

Refleksiya və qiymətləndirmə

Refleksiya – təlim prosesinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və onu dərindən başa düşməyə imkan verir. Qiymətləndirmə şagirdlərin təlimdəki nailiyyətlərinin dəyərləndirilməsi prosesidir. Qiymətləndirmə konkret meyarlar üzrə aparılmalıdır. Müəllim şagirdləri əvvəlcədən bu meyarlarla tanış etməlidir.

Perspektiv planlaşdırma əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün hər bir müəllimin özünəməxsus fəaliyyət istiqamətidir. Bildiyiniz kimi, kurikulum islahatına görə müəllimlər illik planlaşdırma aparmaqda tam sərbəstdirlər. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, məhz hər bir məktəbin yerləşdiyi regiondan, onun infrastrukturundan, maddi-texniki bazasından və s. asılı olaraq «Ümumi tarix» fənn kurikulumunda nəzərdə tutulmuş məzmun standartları müxtəlif cür reallaşdırıla bilər. Planlaşdırma aparılarkən yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlə-

rinin, öyrənmə tərzlərinin də nəzərə alınması olduqca vacib şərtidir. Eyni bir regionda, eyni bir məktəbdə, lakin ayrı-ayrı VIII siniflərdə «Azərbaycan tarixi» fənnindən dərs deyən müəllimlərin illik planlaşdırmaları müxtəlif ola bilər. Lakin bu planlaşdırmanı kor-koranə aparmaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün müəyyən bacarıqlarınız olmalıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- ◆ *Məzmun standartlarına əsasən dərslikdəki tədris vahidi və mövzular üzrə dəqiqləşmələrin aparılması* üçün «Azərbaycan tarixi» fənni proqramında (kurikulumunda) nəzərdə tutulan məzmun standartlarının dərslikdə hansı mövzularda reallaşdırıldığını və bu mövzuların hansı tədris vahidlərində birləşdirildiyini müəyyən etmənin vacibdir. Bu, eyni zamanda dərsliklə tanışlıq xarakteri daşıyır. Bu, illik planlaşdırmanı düzgün apara bilmənin üçün demək olar ki, ilkin addımdır.
- ◆ *Tədris vahidlərinin və mövzuların ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi* mühüm bacarıqlardan biridir. Mövzuların ardıcılığı dedikdə sadəcə mürəkkəb, məntiqi və xronoloji ardıcılıq nəzərdə tutulur. Bu ardıcılığın müəyyənləşdirərkən bir neçə prinsip nəzərə alınmalıdır ki, bunun da birincisi məzmun ardıcılığı baxımından sadəcə mürəkkəb, asandan çətinə doğru getməkdir. Bunun üçün əvvəlcə dərslikdə verilən ardıcılığa diqqət yetirməli, bu ardıcılıq sizi müəyyən səbəblərdən qane etməsə (tədris ilində baş verəcək mühüm hadisələr, fənlərarası inteqrasiya və s. baxımdan), özünüz mövzuların ardıcılığını müəyyən etməlisiniz.
- ◆ *İnteqrasiya imkanlarının müəyyən edilməsi* planlaşdırma aparmaq üçün müəllimə lazım olan bacarıqlardan biridir. «Azərbaycan tarixi» özündə beş məzmun xəttini birləşdirdiyinə görə onun bir çox fənlərlə («Ümumi tarix», «Ədəbiyyat», «Həyat bilgisi», «Coğrafiya» və s.) inteqrasiyası mümkündür. MMV-də sizlərə təqdim olunmuş illik planlaşdırma cədvəlində «Azərbaycan tarixi» məzmun standartlarının digər fənlərlə inteqrasiya imkanları göstərilmişdir. Bu inteqrasiya imkanları məzmun standartlarını reallaşdırmamıza imkan yaradır. Siz sinfinizdəki şagirdlərin səviyyəsini, maraqlarını, resurslarınızı nəzərə alaraq özünüz inteqrasiya imkanları müəyyənləşdirə bilərsiniz. Bunun üçün:
  - reallaşdıracağınız standartı həyata keçirmək üçün hansı fənnin köməyinə ehtiyac olduğunu özünüz üçün müəyyənləşdirin;
  - seçdiyiniz fənnin məzmun standartlarını nəzərdən keçirin. Siz yalnız VIII sinif məzmun standartları ilə inteqrasiya yarada bilərsiniz.

İnteqrasiya üçün «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə seçdiyiniz standartla müvafiq standartı müəyyənləşdirərək illik dərs planında qeyd etmənin vacibdir. Bundan sonra müəyyənləşdirdiyiniz inteqrasiya imkanına müvafiq ola-

raq istifadə edəcəyiniz resurslarda, şagirdlərə təqdim edəcəyiniz tapşırıqlarınızda bunu nəzərə almalısınız.

Əlavə resursların seçilməsi mövzunu, inteqrasiyanı müəyyənləşdirdikdən sonra aparılmalıdır.

Mövzulara görə məqsədyönlü vaxt bölgüsünün aparılması mühüm bacarıqlardan biridir. Tədris planına əsasən VIII sinifdə «Azərbaycan tarixi» fənninin tədrisinə ayrılan saatdan kənara çıxmaq şərti ilə daha vacib, eyni zamanda şagirdlərin çətin qavradıqları mövzulara çox, asan mövzulara isə az vaxt ayıra bilərsiniz. Perspektiv planlaşdırma aşağıdakı cədvəl əsasında hazırlanmalıdır.

<i>Standart</i>	<i>Tədris vahidi</i>	<i>Mövzu</i>	<i>İnteqrasiya</i>	<i>Resurslar</i>	<i>Qiymətləndirmə</i>	<i>Saat</i>	<i>Tarix</i>

«AZƏRBAYCAN TARİXİ» FƏNNİ ÜZRƏ ŞAĞIRD NAILİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ DAİR TÖVSIYƏLƏR

Düzgün həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin fəaliyyəti, bu fəaliyyətin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə cavab verməsi, habelə kurikulumda, planlaşdırmada və dərsliklərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılması zərurəti haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir.

Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi şagirdin biliklərə yiyələnmək, onlardan istifadə etmək, nəticə çıxarmaq bacarıqları haqqında məlumatların toplanması prosesi kimi qəbul edilir və aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- ◆ şagirdin irəliləyişlərinin (geriləmələrinin) izlənilməsi (monitorinqi);
- ◆ təlim prosesində qərarların qəbulu;
- ◆ şagirdin təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- ◆ kurikulumun qiymətləndirilməsi.

Qiymətləndirmə və təlim proseslərinə təhsilin qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərəfi kimi baxılır. Sistemli proses olan qiymətləndirmə – təlim nəticələri ilə maraqlı tərəflər arasında səmərəli əks-əlaqə vasitəsi kimi aşağıdakı komponentləri əhatə etməklə qurulur:

- ◆ **Qiymətləndirmə məlumatları.** Bunlara şagirdlərin nailiyyətlərini və təlimə münasibətlərini, müəllimin hazırlıq səviyyəsini, fənn kurikulumlarının xarakterik cəhətlərini, təlim resurslarının bölgüsünü əks etdirən məlumatlar və fəaliyyətlərin icra mexanizmləri daxildir.
- ◆ **Məlumatların toplanması.** Bu proses testlərin keçirilməsi, şagird tapşırıqlarının yoxlanılması, sinifdə müsahibələrin aparılması, fənn kurikulumlarının icra keyfiyyətinin, şagirdlərin və müəllimlərin fəaliyyətlərinin müşahidəsi, qiymət cədvəlləri və digər məktəb sənədlərinin təhlil edilməsi kimi üsullarla həyata keçirilir.
- ◆ **Qiymətləndirmə nəticələri.** Həmin nəticələrdən tədris prosesinin planlaşdırılması və istiqamətləndirilməsi, qiymət ballarının hesablanması, müqayisələrin aparılması, təhsil sənədlərinin və lisenziyaların verilməsi, təhsilin bir pilləsindən digərinə keçilməsi, pedaqoji nəzəriyyələrin formalaşdırılması, təhsil siyasətinin qurulması və onun təsirliliyinin monitorinqinin aparılması, təlim resurslarının bölgüsü, kurikulumun və tədrisin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsində istifadə olunur, eyni zamanda geniş ictimaiyyəti məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır.

Qiymətləndirmə standartları. Bu standartlar təhsilin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün əsas meyarları təyin edir, şagird nailiyyətlərinin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi üçün istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları və vasitələrinin keyfiyyətini təsvir edir, qiymətvərmə prosesinin qanuniliyinə zəmanət verir.

Bütün növ qiymətləndirmələrin aparılmasında aşağıdakı prinsiplərə riayət olunur:

- ◆ məqsədəuyğunluq;
- ◆ nailiyyətlərin və təhsil imkanlarının qarşılıqlı dəyərləndirilməsi;
- ◆ toplanılmış məlumatların keyfiyyətə müvafiqliyinin və etibarlılığının təmin olunması;
- ◆ qiymətləndirmədə şəffaflıq, ədalətlik, qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq;
- ◆ təlim fəaliyyətində qiymətləndirilmə nəticələrinin inkişafetdirici rolunun təmin olunması.

Hazırda kurikulumun tətbiqi ilə əlaqədar olaraq qiymətləndirmə ənənəvidən fərqlənir. Məktəbdaxili qiymətləndirmə diaqnostik (ilkin səviyyənin qiymətləndirilməsi), formativ (fəaliyyətin qiymətləndirilməsi), summativ (kiçik, böyük və yekun) qiymətləndirmələrdən ibarətdir.

Diaqnostik qiymətləndirmədən istifadə etməklə öz təlim strategiyanızı müəyyənləşdirə bilərsiniz. Bu qiymətləndirməni reallaşdırmaq üçün dərs ilinin, tədris vahidlərinin əvvəlində tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Şagirdlərin

bilik və bacarıqlarını müəyyən etməkdən ötrü, eyni zamanda şagird bir ümumi təhsil müəssisəsindən digərinə gəldikdə, sinfi dəyişdikdə və digər zəruri hallarda onun bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, şagirdə fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədilə aparılır.

Diaqnostik qiymətləndirmənin aparılması üçün aşağıdakı üsul və vasitələrdən istifadə edə bilərsiniz:

Üsullar	Vasitələr
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Müsahibə (şifahi yoxlama)	Müəllimin qeydiyyat vərəqi (şagirdlə, müvafiq hallarda qrup, yaxud siniflə aparılan şifahi yoxlama zamanı müəllimin öyrənmək (diaqnoz qoymaq) istədiyi məsələnin yazıldığı vərəq)
Validəynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət və müəllimin sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Söhbət	Şifahi söhbət
Müşahidə	Gündəlik müşahidə

Bu qiymətləndirmənin nəticələri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, yazılı qeydlər sinif və şagird portfoliosunda saxlanılır, nəticələr barədə valideynlər, sinif rəhbəri və digər fənn müəllimləri məlumatlandırılır.

Formativ qiymətləndirmə zamanı qəbul edilmiş standartların reallaşmasına istiqamətlənən irəliləyişlərin monitorinqi sinifdə hər bir şagirdin inkişafının hərəkətverici amilinə, təlimin həlledici komponentinə çevrilir. Müəllim belə monitorinq vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, bütün şagirdlərin irəliləyişlərini təmin edir, eyni zamanda uğur qazana bilməyən şagirdlərin ehtiyaclarını öyrənərək, onlara əlavə köməklik göstərir. Bu qiymətləndirmə fənni tədris edən müəllim tərəfindən məzmun standartlarından irəli gələn təlim məqsədləri əsasında hazırlanmış meyarlar üzrə dərs ili ərzində müntəzəm olaraq aparılır.

Bir məzmun standartı dərslərdəki bir neçə mövzuda reallaşdığına görə həmin standartlardan çıxan qiymətləndirmə meyarları növbəti müvafiq dərslərdə də istifadə edilir. Müəllim qiymətləndirmə meyarlarına uyğun dörd-səviyyəli rubriklər (I–IV səviyyə) hazırlayır. Zəruri hallarda rubriklər 3 və ya 5 səviyyədə tərtib oluna bilər. Sizə təqdim olunan nümunələrdə 3 və ya 4 səviyyədən istifadə edilmişdir.

Məsələn:

Standart: 5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini müəllimin köməyi ilə dəyərləndirir.	Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini asanlıqla dəyərləndirir, lakin faktlarda bəzi səhvlər edir.	Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini asanlıqla dəyərləndirir.

Formativ qiymətləndirmənin aparılması üçün aşağıdakı üsul və vasitələrdən istifadə edə bilərsiniz:

Üsullar	Vasitələr
Müşahidə	Müşahidə vərəqləri
Şifahi sual-cavab	Şifahi nitq bacarıqları üzrə qeydiyyat vərəqi
Tapşırıqvermə	Çalışmalar
Validəylərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq	Söhbət, sorğu vərəqi (şagirdin evdə və ya məktəbdəki fəaliyyəti ilə bağlı suallar yazılmış vərəq)
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən olunmuş meyar cədvəli
Rubrik	Nailiyyət səviyyələri üzrə qiymətləndirmə şkalası
Şifahi və yazılı təqdimat	Meyar cədvəli
Test	Test tapşırıqları
Özünüqiymətləndirmə	Özünüqiymətləndirmə vərəqləri

Özünüqiymətləndirmə

Tapşırığı tam və düzgün yerinə yetirdim	Dərstdə diqqətli idim	Məntiqli yanaşmam var idi	Sual-cavabda aktiv idim	Əməkdaşlıq etdim	Etiket qaydalarına riayət etdim

Bu qiymətləndirmə fərdi qiymətləndirmədir. Dərsin sonunda hər bir şagird öz fəaliyyətini bu cədvələ əsasən qiymətləndirə bilər.

Cütlərlə iş zamanı qiymətləndirmə

Cütlərdə işləyən şagirdlərin adı	Fəallıq səviyyəsi (zəif, orta, yüksək)	Əməkdaşlıq etmə	Qaydalara əməl olunması	Tapşırığın icrası zamanı müzakirə etmə	Ümumi rəyə gəlmə
İnci					
Uğur					

Bu qiymətləndirmədən cütlərlə iş zamanı istifadə etmək olar. Dərsin sonunda cütlərə aşağıda göstərilən cədvəl paylanılır. Bu cədvəldən istifadə etməklə hər bir şagird həm özünün, həm də yoldaşının fəaliyyətini qiymətləndirə bilər.

Qrup işlərinin qiymətləndirilməsi

Meyarlar	Qruplar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
	Tapşırığı düzgün yerinə yetirmə				
Tərtibat					
Təqdim etmə					
Əməkdaşlıq					

Qruplarla işin qiymətləndirilməsi üçün meyar cədvəli hazırlanır. Qrupların fəaliyyətini aşağıdakı meyarlara əsasən qiymətləndirmək olar.

Yekun (summativ) qiymətləndirmə standartların mənimsənilməsi istiqamətində şagirdlərin əldə etdiyi irəliləyişləri dəyərləndirir. Bu qiymətləndirmə il ərzində bəhs və ya bölmələrin, həm də tədris ilinin sonunda *qiymətləndirmə standartlarına* əsasən həyata keçirilir. Summativ qiymətləndirmənin nəticə-

ləri rəsmidir və keçirildiyi tarixdə sinif jurnalında qeyd olunur. Summativ qiymətləndirmənin aparılması üçün yalnız test üsuluna üstünlük verməməli, aşağıdakı üsul və vasitələrdən də istifadə olunmalıdır:

Üsullar	Vasitələr
Yoxlama yazı işləri	Yoxlama yazı işləri üzrə qeydiyyat vərəqi
Layihə	Şagirdlərin təqdimatı və müəllim tərəfindən müəyyən edilmiş meyar cədvəli
Şifahi sorğu	Şifahi sorğu üzrə qeydiyyat vərəqi
Test	Test tapşırıqları
Tapşırıqvermə	Tapşırıq, çalışma və laboratoriya işləri
Yaradıcılıq və əl işləri	Fənlərə müvafiq olaraq rəsmlər, hazırlanan məmulatlar və digər əl işləri

Məktəbdaxili qiymətləndirmə əvvəlki kimi diaqnostik, formativ və summativ olmaqla üç növdən ibarət olacaqdır. Əsas dəyişikliklər summativ qiymətləndirmələr və onların formatı ilə bağlıdır. Ümumi təhsil pilləsində BSQ-lər IV, IX və XI siniflərdə bütün fənlərdən keçiriləcək.

Ümumi təhsil müəssisələrinin V–VIII siniflərində ümumi orta təhsil səviyyəsi üçün nəzərdə tutulmuş buraxılış imtahanı fənləri üzrə böyük summativ qiymətləndirmə aparılır.

Lisey və gimnaziyalarda V–VIII siniflərdə ümumi orta təhsil səviyyəsi üçün nəzərdə tutulmuş buraxılış imtahanı fənləri ilə yanaşı, müəssisənin Pedaqoji Şurasının qərarı ilə müəyyənləşdirilmiş maksimum 3 fənn üzrə BSQ-lər keçirilə bilər.

Yarımil qiymətləri böyük summativ qiymətləndirmə aparılmayan fənlər üzrə KSQ ballarının ədədi ortası və ona uyğun qiymətə («5» ballıq) əsasən yazılır.

BSQ aparılan fənlər üzrə isə yarımil balı

$$Y \equiv \frac{ksq_1 + ksq_2 + \dots + ksq_n}{n} \cdot \frac{40}{100} + BSQ \cdot \frac{60}{100}$$

düsturuna əsasən çıxarılır və həmçinin «5» ballıq şkala ilə də qiymətləndirilir.

Summativ qiymətləndirmədə iştirak etməyən şagirdlər üçün yeni, lakin sinif üçün istifadə olunan tapşırıqlarla eyni səviyyəli qiymətləndirmə vasitələri hazırlanır.

Qiymətləndirmə standartları 4 səviyyədə müəyyən olunur.

- ◆ Birinci səviyyə – aşağı
- ◆ İkinci səviyyə – orta
- ◆ Üçüncü səviyyə – yüksək
- ◆ Dördüncü səviyyə – ən yüksək

Qiymətləndirmə vasitələri hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınır suallar çətinlik səviyyəsinə görə aşağıdakı kimi hazırlanır:

- ◆ 1-ci səviyyə üzrə suallar – 20%
- ◆ 2-ci səviyyə üzrə suallar – 30%
- ◆ 3-cü səviyyə üzrə suallar – 30%
- ◆ 4-cü səviyyə üzrə suallar – 20%

Əgər 30 sual hazırlanarsa, bu sualların 20%-i birinci səviyyəli suallar, 30%-i II səviyyəli, 30 %-i III səviyyəli, 20% isə 4-cü səviyyəli suallar olmalıdır.

Summativ qiymətləndirmə ballarının 5 ballıq şkala ilə uyğunlaşdırılması aşağıdakı cədvəl üzrə aparılır:

Bal aralığı	5 ballıq şkala üzrə qiymət
0-30	2 (qeyri kafi)
31-60	3 (kafi)
61-80	4 (yaxşı)
81-100	5 (əla)

Hörmətli müəllimlər!

Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatı ilə əlaqədar olaraq təlim və tədrisə yanaşmalar dəyişmişdir. Bu baxımdan bir çox yeniliklər təhsil strategiyamızda öz əksini tapır. Sizə təqdim olunan Azərbaycan tarixi üzrə dərslük komplekti Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində «Azərbaycan tarixi» fənninin fəlsəfəsini, bu fənnin təlimi sahəsində fəaliyyətləri əks etdirən konseptual sənəd olan kurikulum əsasında tərtib olunmuşdur. Fənn kurikulumlarının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq bir sıra fənlərin tədris saatlarında dəyişiklik olmuşdur. Bu baxımdan «Azərbaycan tarixi» fənninin VIII sinifdə tədrisi üçün həftədə 2 saat nəzərdə tutulmuşdur.

Ənənəvi təhsil sistemində bu fənn üzrə VIII siniflərdə saat bölgüsü ilin birinci yarısında həftədə iki saatla, ikinci yarısında isə bir saatla nəzərdə tutulmuşdur. Hazırlanmış yeni tədris planında isə «Azərbaycan tarixi» fənni kurikulumunun tətbiqi reallaşdırılacaq. VIII sinifdə hər iki yarımda fənnin tədrisi həftədə 2 saatla nəzərdə tutulub. Bu baxımdan sizə təqdim olunan mövzuların tematik planlaşdırılmasına əsasən perspektiv planlaşdırmanızı həftədə iki saat olmaqla nəzərə almalısınız. Standartların reallaşdırılması üçün müəyyən olunmuş mövzulara ayıracağınız vaxt sizdən asılıdır. Siz sinfinizin səviyyəsinə uyğun bəzi mövzuların çətinliyini nəzərə alıb iki və ya daha artıq saat ayırmaqda sərbəstsiniz. Mövzu sizin üçün vasitədir. Əsas odur ki, sinif üzrə verilmiş Azərbaycan tarixi üzrə məzmun standartları tədris ilinin sonunda şagirdlərin bilik və bacarıqlarına çevrilə bilsin.

Seçdiyiniz standartlardan və strategiyanızdan asılı olaraq inteqrasiya imkanlarını müəyyən etməkdə Müəllim üçün Metodik Vəsaitin əvvəlində təqdim edilən fənlərarası inteqrasiya cədvəli köməyinizə çatacaqdır. Resursların seçilməsində sərbəstsiniz. Mövzuya və standartla uyğun məqsədinizi reallaşdırarkən müxtəlif resurslardan istifadə edə bilərsiniz.

Vəsaitdə qiymətləndirmə ilə bağlı verilən tövsiyəyə əsasən kiçik və böyük summativ qiymətləndirmələrin vaxtını özünü müəyyən edə bilərsiniz.

QEYD. Dərs nümunələrinə uyğun verilmiş tövsiyələrin əksəriyyətində 1 saatlıq dərslərin planına uyğun model verilsə də, siz sinfin səviyyəsiindən asılı olaraq 1 saatlıq dərslərə 2 və ya daha artıq dərs saati ayıra bilərsiniz. Bu zaman seçdiyiniz standart və məqsədlər fərqli ola bilər. Sizə təqdim olunan perspektiv planlaşma sadəcə tövsiyə xarakteri daşıyır.

VIII sinif «Azərbaycan tarixi» fənni üzrə tematik planlaşdırma

Mövzular	Mövzuların adları	Məzmun standartı	Saat
Diaqnostik qiymətləndirmə			1
Tədris vahidi: Azərbaycan XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə			
1-ci mövzu	Azərbaycan ərazilərinin Osmanlılar tərəfindən işğalı	3.1.2.	2
2-ci mövzu	Şah I Abbasın islahatları	3.1.1.; 4.1.1.	2
3-cü mövzu	Cəlalilər hərəkatı. Şah I Abbasın hərbi uğurları	1.2.1.; 3.1.3.	2
4-cü mövzu	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə sosial-iqtisadi və ictimai həyat	1.3.1.; 2.1.1.	2
5-ci mövzu	Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində	3.1.3.	2
6-cı mövzu	XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	5.1.1.; 5.1.2.	2
Ümumiləşdirici təkrar			1
Kiçik Summativ Qiymətləndirmə			1
Tədris vahidi: Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında			
7-ci mövzu	XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iqtisadi və siyasi vəziyyət	1.2.1.; 3.1.1.	2
8-ci mövzu	Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşması	1.1.1.; 1.2.2.	1
9-cu mövzu	Azərbaycan torpaqlarının iki imperiya tərəfindən bölüşdürülməsi	2.1.2.; 3.1.2.	1
10-cu mövzu	Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında	1.1.2.; 1.2.2.; 3.1.2.	1
11-ci mövzu	Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi	3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2.	1
12-ci mövzu	Əfşar imperiyasının yaranması	3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2.	2
13-cü mövzu	XVIII əsrin 30–40-cı illərində üsyanlar	1.1.2.	2
14-cü mövzu	Əfşar imperiyasının süqutu	1.2.2.; 3.1.1.; 4.1.2.	2
Ümumiləşdirici təkrar			1
Kiçik Summativ Qiymətləndirmə			1
Tədris vahidi: Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında			
15-ci mövzu	Azərbaycanda ilk müstəqil xanlıq	3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2.	2
16-cı mövzu	Azərbaycanın cənub xanlıqları	2.1.2.; 3.1.1.	2
17-ci mövzu	Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti – Quba xanlığı	1.2.2.; 3.1.1.; 4.1.1.	1
18-ci mövzu	Quba xanlığının birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi	3.1.1.; 3.1.2.	1

Mövzular	Mövzuların adları	Məzmun standartı	Saat
19-cu mövzu	Qarabağ – bəylərbəyilikdən xanlığa	1.2.2.; 4.1.1.; 4.1.2.	2
	Ümumiləşdirici təkrar		1
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
20-ci mövzu	Qərbi Azərbaycan xanlıqları	1.1.2.; 1.2.2.; 2.1.2.	2
21-ci mövzu	İkihakimiyyətli xanlıqlar	1.1.2.; 2.1.2.	2
22-ci mövzu	Bakı, Lənkəran və Dərbənd xanlıqları	1.1.2.; 2.1.2.	2
23-cü mövzu	Camaat, sultanlıqlar və mülkiyyətlər	1.1.2.; 2.1.2.	2
	Ümumiləşdirici təkrar		1
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
24-cü mövzu	Ağa Məhəmməd xan Qacarın birləşdirmə siyasəti	3.1.1.; 4.1.1.; 4.1.2.	2
25-ci mövzu	XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat	1.2.2.; 2.1.1.	1
26-cı mövzu	İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət	1.2.2.; 1.3.1.; 5.1.1.	1
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
Tədris vahidi: Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində			
27-ci mövzu	Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlaması	3.1.2.; 3.1.3.	1
28-ci mövzu	Car-Balakənin və Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı	1.2.2.; 3.1.3.	1
29-cu mövzu	Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı	1.2.2.; 3.1.3.	1
30-cu mövzu	Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarının işğalı	1.2.2.; 4.1.2.	1
31-ci mövzu	Gülüstan müqaviləsi	1.2.2.; 3.1.3.	2
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1
32-ci mövzu	Rusiyanın Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaratması	1.2.2.; 3.1.3.	1
33-cü mövzu	Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı	1.2.2.; 3.1.3.	1
34-cü mövzu	Türkmənçay müqaviləsi	1.2.2.	2
35-ci mövzu	XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyəti	5.1.2.; 5.1.3.	1
36-cı mövzu	Qarabağa ermənilərin köçürülməsi və əhalisinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi haqqında...	1.3.1.	1
	Kiçik Summativ Qiymətləndirmə		1

AZƏRBAYCAN XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ

1-ci mövzu. Azərbaycan ərazilərinin Osmanlılar tərəfindən işğalı

Altstandart:

3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

Osmanlılarla gedən müharibələrdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirin.

Təlim forması:

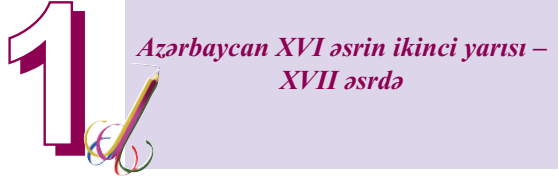
kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, INSERT, müzakirə

Mövzunun tədrisi zamanı müxtəlif sualların köməyi ilə şagirdlərin diqqətini Səfəvi dövlətinin siyasi həyatına, eləcə də ölkədə hərə-mərcliyə səbəb olan amillərə yönləndirin. Motivasiya zamanı **A** blokundan istifadə etməklə dövr

haqqında müxtəlif suallar da vermək olar. Sualların köməyi ilə şagirdlərin diqqətini problemin araşdırılmasına doğru yönləndirmək olar. Əvvəlcədən müəyyən etdiyiniz açar sözlərdən istifadə etməklə də şagirdlərə suallar vermək olar. Suallara cavab vermək üçün şagirdlərə bir neçə dəqiqə vaxt verilsə, daha düzgün olar. Şagirdlərin verdiyi cavablar lövhədə, yaxud da flipçartda qeyd olunarsa, daha məqsədəuyğun hal olar. Cavablar alındıqdan sonra şagirdləri insert üsulundan istifadə edərək **B** blokundakı mətnlə tanış edə bilərsiniz.

Azərbaycan XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin ortalarında

E blokuna aid şəkil və illüstrasiyaların köməyi ilə şagirdlərdə dövr haqqında tam təsəvvürlərin formalaşmasına yardım edə bilərsiniz.

Tədqiqat isə «*XVI əsrin ikinci yarısında Səfəvi imperiyasında siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?*» sualı ətrafında aparılmalıdır. Bunun üçün də şagirdləri tədqiqata cəlb etməklə müəyyən tapşırıqlar verilməlidir.

1 AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNİN OSMANLILAR TƏRƏFİNDƏN İŞGALI

XVI əsrdə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında uzun sürən müharibələr 1555-ci ildə bağlanan Amasiya sülh müqaviləsi ilə yekunlaşdı. İki türk dövləti arasında sülh münasibətləri uzun sürmədi.

Müharibədən sonra Səfəvi dövlətində hansı hadisələr baş verdi? Yeni müharibə nə üçün başladı?

Şah II İsmayıl

Yeni müharibənin başlanması. 1576-cı ildə Səfəvi şahı I Təhmasibin ölümündən sonra hakimiyyətə II İsmayıl (1576–1577) gəldi. O, dövlətin dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, mərkəzləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bir sıra addımlar atdı. Şah II İsmayılın bu addımları Qızılbaş ayanlarını narazı saldı və bu səbəbdən şah II İsmayıl sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

II İsmayıl son dərəcə cəsur və qorxmaz insan idi. O, dövlətin idarəsini tamamilə öz əlinə almağa başladı. II İsmayıl şiə-sünni məzhəbləri arasındakı itxtilafa son qoymaq istəyirdi, lakin onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi bu tədbirləri yarımçıq qoydu.

Sizcə, Şah II İsmayıl məqsədinə nail olsaydı, bunun Səfəvi dövləti üçün hansı müsbət təsirləri ola bilərdi?

10

Tədqiqat sualı qoyulduqdan sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Bölgü apararkən daha çevik və maraqlı vasitələrə əl atmaq şagirdlərin marağına səbəb olar. Eyni zamanda vaxta qənaət etmiş olarsınız. Bu işdə rəngli stikerlər köməyinizə çata bilər. Bunun üçün şagirdlərə rəngli kartlardan birini seçmək təklif olunur. Bu mövzunun reallaşdırılması üçün daha yaxşı olardı ki, müxtəlif rənglərdən, məsələn, yaşıl, sarı, narıncı, mavi, çəhrayı və s. rənglərdən istifadə edəsiniz.

Qrupu 4 yerə bölməklə onların adını mətnə olan ifadələrlə adlandırmaq olar. Tədqiqatın aparılması üçün aşağıdakı tapşırıqlar sizin üçün vasitə ola bilər.

I qrup: XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini təhlil edin.

II qrup: Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi zamanı nəyə görə Şirvanı ələ keçirmək əsas amil idi? İzah edin.

III qrup: Osmanlı ordusunun Çıldır gölü yaxınlığındakı döyüşdə qələbə çalmasına hansı amillər kömək etdi? Fikirlərinizi bildirin.

IV qrup: Osmanlı–Səfəvi müharibəsində Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirin.

Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin sonlarında

mərkəzi hakimiyyət son dərəcə zəiflədi. Bundan istifadə edən Osmanlı qoşunu **1586–1589-cu illərdə** Azərbaycanın böyük bir hissəsini işğal etdi.

Ölkənin şərq sərhədlərində də vəziyyət gərginləşdi. Səfəvi dövlətinin osmanlılarla müharibə aparmasından istifadə edən Şeybanilər Xorasani işğal etdilər. Səfəvilər dövlətinin iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur qalması böyük ərazi itkilərinə səbəb oldu.

Hazırlanmış cavablar təqdim olunduqdan sonra hər bir qrupun işi müzakirə edilməli və qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Nəticələrin çıxarılmasında şagirdin iştirakı vacibdir. C blokundakı 4-cü tapşırıq – **Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin mərhələlərinə əsasən təqdimat hazırlayın** – ev tapşırığı kimi verilə bilər. Yaxud da sinifdə reallaşdırılmayan tapşırıqlardan biri şagirdlərə ev tapşırığı ola bilər. Lakin veriləcək tapşırıq yarım qalmış problemi həll etmək üçün deyil, şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafı üçün şərait yaratmalıdır. Formativ qiymətləndirmənin reallaşdırılması, əslində, bütün dərs boyu aparılmalıdır. Qiymətləndirmə məqsəduyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: təqdimmə, dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri təhlil edir, lakin təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri köməkdən istifadə edərək təqdim edir.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri təhlil edib, təqdim edərkən bəzi səhvlər edir.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələri asanlıqla təhlil edib təqdim edir.

2-ci mövzu. Şah I Abbasın islahatları

Altstandartlar:

3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətini şərh edir.

2. Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirir.

Təlim forması:

fərdi və qruplarla iş

Təlim üsulu:

fasiləli oxu,
Venn diaqramı, suallar

Motivasiya zamanı siz müxtəlif açar sözlərdən, yaxud da suallardan istifadə edə bilərsiniz. Həmçinin şagirdləri A blokundakı materialla tanış edin.

Onların diqqətini C blokundakı:

Şah I Abbas Səfəvi dövlətini böhrandan necə çıxardı? sualına cəlb edin. Şagirdlərin bu haqda məlumatı olmasa da, onların fərziyyələrini eşitməyə çalışın. Onlara daha bir sualla da müraciət edə bilərsiniz: *Siz hökmdar olsaydınız, belə gərgin vəziyyətdən çıxmaq üçün hansı addımlar atardınız?* Bu sualı verməklə şagirdlərin fəallaşmasına imkan yaradın. Fasiləli oxu üsulunu tətbiq etməklə B blokuna aid olan

2

ŞAH I ABBASIN İSLAHATLARI

Səfəvi dövlətində siyasi və hərbi vəziyyətin ağırlaşdığı bir vaxtda hakimiyyətə möhkəm əqidəyə və siyasi mövqeyə malik olan Şah I Abbas gəldi. 42 il hakimiyyətdə olmuş Şah I Abbası Avropada «Böyük Abbas» adlandırırdılar.

Şah I Abbas Səfəvi dövlətini böhrandan necə çıxardı?

Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi. 1587-ci ildə Səfəvi dövlətində saray çevrilişi baş verdi. Məhəmməd Xudabəndə hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, onun oğlu 16 yaşlı Abbas şah elan edildi.

Sizcə, Qızılbaş ayanları Şah Məhəmməd Xudabəndəni hakimiyyətdən hansı səbəblərə görə kənarlaşdırdılar? Bunun daxili və xarici səbəblərini qeyd edin.

Şah I Abbas (1587–1629) dövlətin varlığını qorumaq üçün, ilk növbədə, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. **1590-cı ildə** İstanbulda sülh müqaviləsi imzalandı. XVI əsrdə Səfəvi–Osmanlı müharibəsinə son qoyan bu müqavilənin şərtlərinə əsasən, Ərdəbil, Xalxal, Qaradağ, Zəncan, Qəzvin və Lənkərandan başqa, bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılara verildi.

1590-cı il İstanbul müqaviləsi Səfəvilərin imzaladığı ən ağır şərtlə sülh müqaviləsi idi. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Səfəvi dövləti öz ərazisinin xeyli hissəsini itirdi.

Şah I Abbas

hissələrlə, yəni mətnlə tanış olan şagirdləri müzakirələrə cəlb etmək dərsi daha da fəal edir. Onlara əvvəllər öyrəndikləri faktlardan suallar verərək müqayisələr aparın. Yaxud da dövrlə əlaqələndirə bilərsiniz. Şah I Abbasın Azərbaycanı böhrandan çıxarma bacarığını Heydər Əliyevin Azərbaycanı böhrandan çıxarma cəhdləri ilə müqayisə edin. Onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri Venn diaqramının köməyindən istifadə etməklə müqayisə edin.

Heydər Əliyev Şah I Abbas

Kitabda verilmiş olan Şah I Abbasın verdiyi qərar və qanunlar haqqında şagirdlərin fikirlər söyləməsinə imkan yaradın. Sınıfın səviyyəsinə görə müxtəlif suallar verməklə şagirdlərin canlanmasına səbəb olun. Onların diqqətini E blokundakı Şah I Abbasın şəklinə, eləcə də mövzu ilə bağlı verilmiş illüstrasiya və rəsmlərə cəlb edə bilərsiniz. Bu, dövr haqqındakı təsəvvürləri daha da formalaşdırmağa yardımçı olacaqdır.

Tədqiqatı aparmaq üçün **Şah I Abbasın Azərbaycan tarixindəki rolu nədən ibarətdir?** sualını vermək olar. Bu tədqiqatın aparılmasında mövzunun sonunda yerləşdirilən C blokunda verilmiş tapşırıqlardan da istifadə etmək olar.

Bunun üçün sinfi 4 qrupa bölmək olar.

I qrup: Şah I Abbasın hərbi islahatlarına aid cədvəl tərtib edin.

II qrup: Səfəvi ordusu odlu silahın olmaması üzündən hansı böyük məğlubiyyətlə üzləşmişdi? Dəyərləndirin.

yünü təmin etmək idi. Bunun üçün Şeybanilərin tutduğu Xorasanı qaytarmaq, osmanlıların işğal etdikləri torpaqları azad etmək, İran körfəzində mühüm liman olan **Hörmüzü*** portuqaliyalılardan geri almaq, Portuqaliyanın buradakı hegemonluğuna son qoymaq lazım idi.

Şah I Abbas Avropanın qüdrətli dövlətləri – Müqəddəs Roma imperiyası, İngiltərə, Fransa, İspaniya və Rusiya ilə diplomatik əlaqələri genişləndirdi. Bu, Səfəvi dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına təsir göstərdi.

1. Şah I Abbas Azərbaycan adlı bəylərbəyilik yaratmaqla hansı məqsədi güdürdü?

2. Şah I Abbasın hansı tədbirləri mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə xidmət etdi?

3. Şah I Abbasın hərbi islahatı nəticəsində hansı hərbi hissələr yaradıldı?

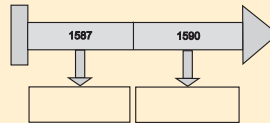
4. XVI əsrin sonunda Səfəvilərin qarşısında xarici siyasət sahəsində hansı vəzifələr dururdu?

5. Səfəvilər Osmanlı dövlətinə qarşı hansı Avropa ölkələri ilə əlaqələr yaratmışdılar?

6. Məlumat əsasən Şah I Abbasın hökmdar kimi siyasətini səciyyələndirin. Onun siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdəki xidmətlərini cədvəldə qruplaşdırın.

Siyasi	İqtisadi	Mədəni

7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

* **Hörmüz** – İran və Oman körfəzlərini birləşdirən boğaz. Onun vasitəsilə Səfəvilər Hind okeanına çıxırdılar.

III qrup: Şah I Abbası Şah I İsmayıl müqayisə edin.

IV qrup: 1590-cı il İstanbul müqaviləsinin şərtləri Həməzə Mirzənin bağlamaq istədiyi müqavilədən nə ilə fərqlənirdi?

Şərh edin. Qrup liderlərinin təqdimatı bitdikdən sonra müzakirə aparmaq daha yaxşı olar.

Şagirdlərə C blokunda olan suallardan istifadə etməklə fərdi suallar verin. Onların fərdi bacarıqlarının üzə çıxması üçün Şah I Abbasın ordu islahatı haqqında esse yazmalarını tapşırıla bilərsiniz. Vaxtın məhdudluğunu nəzərə alsaq, sinifdə kiçikhəcmli esse yazmaqla bu tapşırığı reallaşdırmaq daha yaxşı olar.

F blokunda A.Bakıxanovun əsərindən Şah I Abbasa aid verilmiş məlumatı müzakirə edin.

Araşdırma və müzakirələrin nəticəsi olaraq şagirdlərə onlara maraqlı gələn istiqamətlər barədə ev tapşırığı vermək olar. Məsələn: «Şah I Abbas barədə əlavə məlumat toplayın». Təbii ki, bu tapşırıqları verərkən siz sinfinizin bilik və bacarıq səviyyəsini də nəzərə almalısınız.

Qiymətləndirmə məqsədə uyğun müəyyənləşdirilmiş meyar əsasında aparılır. Şagirdlərə özünüqiymətləndirmə vərəqi də paylamaq olar.

Tapşırığı tam və düzgün yerinə yetirdim.	Dərsdə diqqətli idim.	Məntiqli yanaşmam var idi.	Sual-cavabda aktiv idim.	Əməkdaşlıq etdim.	Etiket qaydalarına riayət etdim.

Qiymətləndirmə meyarları: *şərhetmə, dəyərləndirmə*

I	II	III	IV
XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətlərini müəllimin köməyi ilə şərh edir.	XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətlərini sualların köməyi ilə şərh edir.	XVI əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən mübarizənin xüsusiyyətlərini asanlıqla şərh edir.
Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirərkən ciddi səhvlərə yol verir.	Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirərkən müəllim köməyindən istifadə edir.	Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Şah I Abbası Azərbaycanın dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyət kimi asanlıqla dəyərləndirir.

3-cü mövzu. Cəlalilər hərəkatı. Şah I Abbasın hərbi uğurları

Altstandartlar:

- 1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
- 3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini əlaqələndirir.
2. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəllər qurur.

Təlim forması:

kollektiv və cütlərlə iş

Təlim üsulu:

mühazirə, beyin həmləsi, debat

3 CƏLALİLƏR HƏRƏKATI. ŞAH I ABBASIN HƏRBİ UĞURLARI

Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirən, ordunu yenidən quran Şah I Abbas Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünü təmin etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Bu məqsədinə çatmaq üçün o, Azərbaycanda genişlənən Cəlalilər hərəkatından da istifadə etdi.

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin yeni mərhələsi nə ilə nəticələndi?

Cəlalilər hərəkatı. XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının şərq vilayətlərini, o cümlədən yeni işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərini xalq çıxışları bürüdü. Aclıq, soyğunçuluq, dəhşətli dağıntılar, vergilərin artırılması, məmurların qəddarlığı yerli əhəlinin fəal müqavimətinə səbəb oldu. Tarixə **Cəlalilər hərəkatı** adı altında daxil olmuş bu xalq çıxışları adını XVI əsrin əvvəllərində Toqatda üsyana başçılıq edən Şeyx Cəlal dan almışdır. Sonrakı dövrdə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmış Azərbaycan torpaqlarında işğalçı hakimiyyət orqanlarına qarşı üsyanlar da Cəlalilər hərəkatı adı ilə məşhur olmuşdur.

1591-ci ildə Təbriz əhəlisinin üsyanı baş verdi. Təbriz üsyanı Azərbaycanda Cəlalilər hərəkatının ilk böyük çıxışı idi.

XVII əsrin ilk illərində Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda daha da genişlənən Cəlalilər hərəkatı feodal özbaşınalığına və amansız istismara qarşı yönəlmişdi. Cəlalilərin Azərbaycanda məqsədi həm də Osmanlı işğalından qurtulmaq idi. Cəlalilər hərəkatı **İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dərbəndə qədər** olan torpaqları əhatə etmişdi.

Azərbaycandakı Cəlalilər dəstələrindən birinə **Koroğlu** başçılıq edirdi. O, Cəlalilər hərəkatının ən görkəmli nümayəndəsi idi. Koroğlunun əsl adı Rövşən olmuşdur. Koroğlunun vuruşmalardakı

A blokunda verilmiş hissəni şagirdlərə oxudun. Bu hissə sizin şagirdlər üçün motivasiya ola bilər. Bu hissəni şagirdlərə oxutduqdan sonra onlara yönləndirici suallar verməklə diqqətlərini problemin araşdırılması istiqamətinə yönləndirin. Tarixdən öyrəndikləri bir çox hadisələri, Avropanın məkrli siyasətini, qonşu dövlətlərin torpaqlarımıza hücumu və s. faktları şagirdlərə özünüz mühazirə də edə bilərsiniz. Yaxud da onların özlərindən sualların köməyi ilə ala bilərsiniz. **A** blo-

kunun sonunda yerləşdirilən – «*Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin yeni mərhələsi nə ilə nəticələndi?*» – sualını müzakirə üçün verə bilərsiniz.

Şagirdlərin suallara cavab tapması üçün mətnlə tanışlıqları zəruridir. Mətnin müəyyən hissəsini oxuduqdan sonra onların həmin hissələri müzakirə etməsini tapşırmaq olar. C blokuna aid olan «*Əhalisinin vergilərdən azad edilməsinin Ordubad üçün əhəmiyyəti nə idi?*» – sualını şagirdlərə verərək onlardan cavablar almağa çalışın. Onların söylədiyi fikirləri, təklifləri, yaxud da adları lövhədə və ya flipçartda qeyd edərək onun əhəmiyyətliliyinin bütün sinif tərəfindən dərk olduğunu dəqiqləşdirin.

Loru* və Tiflis qalaları tutuldu, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan yenidən Səfəvi dövlətinə tabe edildi.

İkinci İstanbul və Mərənd müqavilələri. Şah I Abbas qələbə-sini rəsmiləşdirmək üçün osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlamağa cəhd etdi. Osmanlı dövləti isə Azərbaycanın itirilməsi ilə razılaşmayaraq hər vaxtla 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışır, müqavilə bağlamağa tələsmirdi. Uzun tərəddüdlərdən sonra Osmanlı tərəfi sülh danışıqlarına başlamağa razı oldu.

Amasiya sülhünün şərtlərini xatırlayın.

1612-ci ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında **İstanbulda** yeni sülh müqaviləsi bağlandı. Osmanlı sultanı Amasiya sülhü əsasında müəyyən olunmuş sərhədlərin bərpası şərtini qəbul etdi. Bu sülh də möhkəm deyildi və uzun çəkmədi. Müqavilənin bağlanmasından dörd il sonra sərhəd mübahisəsinə görə Osmanlı ordusu İrəvana hücum etdi. Səfəvi qüvvələri Osmanlı qoşununu mühasirəyə alaraq İrəvandan çəkilməyə məcbur etdi.

1618-ci ildə osmanlılar yenidən Azərbaycana hücum edib Təbriz və Ərdəbilə qədər irəlilədilər. Həmin dövrdə Kırım xanı da Azərbaycana qoşun yeritdi, lakin Səfəvi qoşunları **Sınıq körpü** adlı yerdə Osmanlı–Kırım qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğratdı.

1618-ci ildə Mərənddə yeni sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sülhə görə, 1612-ci ildə İstanbulda bağlanmış sülh müqaviləsində müəyyən edilmiş sərhədlər bərpa edildi.

XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperatorluğunda baş verən daxili çəkişmələr imperiyanı siyasi və iqtisadi böhran qarşısında qoydu. Bu vəziyyətdən istifadə edən Şah I Abbas Bağdad, Mosul, Kərbəla, Nəcəf şəhərləri də daxil olmaqla, bütün İraq yenidən Səfəvi dövlətinə tabe etdi.

XVII əsrin 20-ci illərində Şah I Abbas nə üçün hərbi əməliyyatlara başladı? Bu addım hansı Osmanlı sultanının fəaliyyəti ilə oxşardır?

Hörmüzün azad edilməsi. Hələ XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilərin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən Portuqaliya İran körfəzinin başlıca limanı olan Hörmüzü işğal etmişdi. Şah I Abbas Hörmüzü azad etmək üçün hərbi dip-

* **Loru** – Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır.

Mətnin müzakirəsi zamanı şagirdlərin diqqətini «Böyük sürgün» siyasətinə yönləndirin. Onlarla bu anlayışın hansı məqsədlə istifadə olumasını müzakirə edin. Köçürmə siyasətinin nəticələrinin təhlili vacibdir. Buna görə də köçürmənin nəticəsi olaraq Culfa şəhərinin öz əvvəlki funksiyasını itirdiyini təhlil edin. Suallara şagirdlərin cavab verməsinə şərait yaradın. Mətnin oxunuşu və müzakirəsi zamanı **E** blokuna aid şəkil və illüstrasiyaları diqqətdən kənar saxlamayın.

Şagirdlərdə dövr haqqında tam təsəvvürlərin formalaşmasında vizual öyrənmə bacarığı inkişaf etmiş uşaqlar üçün bu vasitə yaxşı nəticə verə bilər.

Şah I Abbasın hərbi yürüşlərinin nəticələri tariximizdə hansı izi qoydu? Tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün şagirdləri cütlərdə işlətmək olar. C blokuna aid sualları cütlərə verə və onların yazdıqları cavabları müzakirə edə bilərsiniz. Yaxud da siz Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin nəticələrinə aid debat təşkil edə bilərsiniz.

Cüt işini verərkən qiymətləndirmə aparmağı unutmayın. Aşağıdakı meyarları nəzərə alın.

Cütlərdə işləyən şagirdlərin adı	Fəallıq səviyyəsi (zəif, orta, yüksək)	Əməkdaşlıq- etmə	Qaydalara əməl olunması	Tapşırığın icrası zamanı müzakirəetmə	Ümumi rəyə gəlmə
Ayxan					
Banu					

Mövzunun sonunda **B** blokuna aid tapşırıqların sinifdə reallaşdırılmasına şərait yarada bilərsiniz. Şagirdlərin sxem və cədvəl tərtib etmə bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün onlara tapşırıqlar verin. Dövrə aid əlavə mənbələr və ya məlumatları paylayıcı material kimi şagirdlərə versəniz işin səmərəli olması üçün imkanlar açmış olacaqsınız.

Ev tapşırığı kimi – *Cəlililər hərəkətinə aid təqdimat hazırlayın* – vermək olar. Əgər bu mövzu iki saatda reallaşdırılarsa, bu mövzunun hər mərhələsinə aid tapşırıq verib təqdimatlar hazırlamağı tapşırıla bilərsiniz. Növbəti dərsi isə şagirdlərin hazırladıqları təqdimata həsr etmək daha münasib olar. Təqdimatın hazırlanması zamanı siz şagirdləri cütlərlə, yaxud da qrupla işləməyə sövq edə bilərsiniz. Bununla da təqdimatın reallaşdırılması üçün həm zaman baxımından vaxta qənaət etmiş, həm də şagirdlərdə birgə iş bacarıqlarını formalaşdırmış olarsınız.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, sxem və cədvəlpurma

I	II	III	IV
Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini sualların köməyi ilə əlaqələndirir.	Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini sərbəst əlaqələndirərkən cüzi səhvlərə yol verir.	Yazılı mənbələrə əsasən Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin başa çatması mərhələsini sərbəst əlaqələndirir.
Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəllər qurmaqda çətinlik çəkir.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəlləri müəllimin köməyi ilə qurur.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəllər qurarkən bəzi uyğunsuzluğa yol verir.	Səfəvi–Osmanlı müharibələrinə aid mənbələrə əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst qurur.

4-cü mövzu. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə sosial-iqtisadi və ictimai həyat

Altstandartlar:

- 1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
- 2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.

Təlim məqsədi

1. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
2. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirir.

Təlim forması:

beyin həmləsi, müzakirə

Təlim üsulu:

kollektiv və qruplarla iş

Bu mövzuya başlayarkən şagirdlərin diqqətini A blokundakı motivasiyaya yönləndirin. Bu zaman motivasiyaya aid «*Bu dövrdə Azərbaycanda hansı mülkiyyət formaları və sosial təbəqələr var idi?*»,

«*XVI əsrin ikinci yarısı XVII əsrdə Azərbaycanda inzibati idarə sistemi necə idi?*» suallarını şagirdlərə verməyiniz tövsiyə olunur. Suallara cavab vermək üçün şagirdlərə bir neçə dəqiqə vaxt verilsə, daha düzgün olar. Şagirdlərin verdiyi cavabların lövhədə, yaxud da flipçartda qeyd olunması daha məqsədəuyğundur. Siz motivasiyanın qoyulmasında başqa vasitələrdən də istifadə edə bilərsiniz. Məsələn,

4 XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ SOSIAL-İQTİSADI VƏ İCTİMAİ HƏYAT

Təsərrüfat həyatı müharibədən sonra canlandı, insanların rifah halı qismən düzəldi. Dövrün çətinlikləri sənətkarlığın, ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərsə də, inkişafın qarşısını ala bilmədi. Şəhərlər böyüyür, əhali artır, ictimai həyat dəyişirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda hansı torpaq mülkiyyət formaları və sosial təbəqələr var idi? Inzibati idarə sistemi necə idi?

Şah II Abbas

İqtisadi həyatın canlanması. Səfəvi və Osmanlı müharibələrinin başa çatması ilə Azərbaycanda sakitlik yarandı, təsərrüfat həyatı dirçəlməyə başladı. **Şah II Abbasın (1642–1666)** hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Şah taxta çıxan kimi rəiyyət və sənətkarların dövlət xəzinəsinə olan bütün vergi borclarını ləğv etdi. Əkinçilik təsərrüfatının inkişafına diqqət artırıldı. Daxili və xarici ticarətin canlanması üçün önəmli addımlar atıldı.

Əhalinin vəziyyəti. Səfəvi dövlətində bütün əhaliyə qayğı və diqqət göstərilirdi. Təbəələrə qarşı ədalətli siyasət yürüdülür, əhalinin ərizə və şikayətlərinə dərhal şahın yanında fəaliyyət göstərən *ədalət divanında* baxılırdı. Şah II Abbas tez-tez sadə

o dövrün səyyahlarından olan Övliya Çələbinin vətənimiz haqqında verdiyi məlumatdan bir hissəni oxumaqla şagirdlərə təqdim etmək olar. Bu mövzunu tədris edərkən «Ümumi tarix» fənni ilə də inteqrasiya imkanlarınızı reallaşdırın. Cavablar alındıqdan sonra **B** blokuna aid olan hissə ilə, yəni mətnlə şagirdləri tanış edin. Bu vaxt insert üsulundan istifadə etmək yerinə düşər. Bu üsulun tətbiqi mətnin müzakirəli oxunuşu ilə həyata keçirilir. Bu zaman **C** blokundakı sual və tapşırıqlar, həmçinin **E** blokundakı şəkillər, **D** blokundakı sxem sizin köməyinizə gələ bilər. Hər oxunan abzasın müzakirəsi aparılırsa, şagird daha səmərəli nəticə göstərir.

Tədqiqatın aparılması üçün müəllim mütləq tədqiqat sualı qoymalıdır. Aparılan tədqiqat nəticəsində «*XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın rolu nədən ibarət idi?*» sualına cavab tapılmalıdır. Bunun üçün tədqiqata cəlb edilən şagirdlərə müəyyən tapşırıqlar verilməlidir. Tədqiqat sualı qoyulduqdan sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Bölgü apararkən daha çevik vasitələrə əl atmaq şagirdlərin marağına səbəb olar. Eyni zamanda vaxta qənaət etmiş olarsınız. Bu işdə rəngli stikerlər köməyinizə çata bilər. Tədqiqatı aparmaq üçün şagirdlərə rəngli kartlardan birini seçmək təklif olunur. Qrupu 3 yerə bölməklə onlara araşdırmaq üçün tapşırıqlar vermək lazımdır. Sizin sinifdə internet və kompüter varsa, qrupları internetdə axtarışa sövq edin. Bu zaman **D** və **E** blokundakı sxem və şəkillər onları istiqamətləndirə bilər. Əgər belə imkanınız yoxdursa, o zaman əlavə resurslar, paylayıcı materiallar köməyinizə çata bilər. Bunun vasitəsilə araşdırma aparıb təqdimat hazırlaya bilərlər. Təqdimat elektron variantda, yəni slaydlar şəklində də ola bilər. Flipçartdan istifadə etməklə şagirdlər öz bacarıqlarını təqdimat şəklində də nümayiş etdirə bilərlər. Tapşırıqların verilməsi zamanı **C** blokundakı tapşırıqlardan istifadə edə bilərsiniz.

Dərslərdəki mətn oxunduqdan sonra ümumiləşdirmələr aparılır və qeyd olunur.

✓	«←»	«+»	«?»

I qrup:

1. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergiləri əks etdirən sxem-cədvəl tərtib edin.
2. Səfəvi dövlətində tamğa kimlərdən alınır? Məlumat verin.

II qrup:

1. «Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin III mərhələdi» adlı sxem tərtib edin.
2. Azərbaycan şəhərləri arasında Təbrizin fərqli mövqeyə malik olması nə ilə əlaqədar idi? İzah edin.

III qrup:

1. Azərbaycanda XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində ictimai həyat necə idi? Məlumat verin.

2. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin ictimai həyatına təsir edən siyasi amilləri müəyyən edin.

Hazırlanmış cavablar təqdim olunduqdan sonra hər bir qrupun işi müzakirə edil-məlidir. Müzakirə bitdikdən sonra qrupun qiymətləndirilməsi qrup qiymətlən-dirmə meyarı vasitəsilə aparılmalıdır. Qruplar qiymətləndirilərkən şagirdlərin iştirakına imkan yaradır.

Nəticələrin çıxarılmasında şagirdin iştirakı vacibdir. Şagirdlər dərslərin sonunda standarta uyğun qoyulmuş məqsədə çatarsa, bu sizin işinizin səmərəsindən xəbər vermiş olur.

Mövzunun sonunda verilmiş C blokundakı 5-ci tapşırığı – «Təbriz şəhəri və onun tarixi ilə bağlı hekayə qurun» – ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz.

Qiymətləndirmə məqsəduyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: *izahetmə, əlaqələndirmə*

I	II	III	IV
XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah etməkdə çətinlik çəkir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edərkən köməkdən istifadə edir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinin həyat tərzini və məşğuliyyətində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini sərbəst izah edir.
XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirərkən köməkdən istifadə edir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə əlaqələndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai həyatın inkişafını təbii və siyasi şəraitlə sərbəst əlaqələndirir.

5-ci mövzu. Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində

Altstandart:

3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

Mənbələrin məlumatına əsasən Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

fərdi və qrup işi

Təlim üsulu:

ziqzaq, karusel, mühazirə

Bu dərsin tədrisi zamanı A blokundakı hissə motivasiya mərhələsi üçün istifadə oluna bilər. Şagirdlərin köhnə dərslərdə öyrəndiklərini yadlarına salın. Bunun üçün açar sözlərdən istifadə edə bi-

lərsiniz. Bu sözlər onlara yardımçı ola bilər. Şagirdlərə A blokuna aid verilmiş sualları – «Avropa tacirləri Azərbaycana nə üçün gəldilər?», «XVII əsrin sonunda Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün səbəbləri nə idi?» – verməklə müzakirəni davam etdirə bilərsiniz. Siz bu mövzunun tədrisində mühazirə üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatı haqqında mühazirəni şagirdlərin diqqətinə çatdırın və onları C blokuna aid olan suallara yönləndirin.

5 AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ

Bu dövrdə Avropada şərq ölkələrinə maraq artmışdı. Şərqin zəngin sər-vəllərini Avropaya daşımaq üçün yar-nmış iri ticarət şirkətləri sürətlə ge-nişlənirdi. Londonda təşkil olunmuş ti-carət kompaniyaları şərq ölkələrinə öz nümayəndələrini göndərirdilər.

Avropa tacirləri Azərbaycana nə üçün gəldilər? XVII əsrin sonunda Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün səbəbləri nə idi?

Şərqə gedən yollar Azərbaycandan keçir. XVI əsrdə ingilis tacirləri **Ərəşi*** Cənubi Qafqazın ən böyük ipəkçilik mərkəzi kimi təsvir edirdilər. Venesiya səyyahı Minadoi Ərəşdə «Mahmudabad» adlı ağ ipək istehsal olunduğu haqqında məlumat verirdi.

XVI əsrdə beynəlxalq ipək ticarət yolu Culfadan keçirdi. Culfə tacirləri xam ipəyi Azərbaycandan Avropanın Amsterdam, Marsel, Venesiya kimi şəhərlərinə, Osmanlı dövlətinə və Hindistana aparırdılar. Bu dövrdə Ordubad, Naxçıvan, Əylis Azərbaycanın xarici dövlətlərlə apardığı ticarət əlaqələrində vacib rol oynayaraq mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda ticarət dövriyyəsi və sənətkarlıq məhsullarının istehsalında Təbriz xüsusilə fərqlənirdi. Təbriz qeysəriyyəsi Ön Asiyada ən böyük örtülü bazar idi. **Qeysəriyyələr** şəhər ticarətində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu bazarlarda, əsasən, xarici ölkələrdən gətirilmiş və ölkə sənətkarları tərəfindən hazırlanmış bahalı mallar, xüsusilə daş-qaş, cəvahirat satıldığından onlara əhali ara-

* Ərəş – indiki Yevlax rayonunun Xaldan qəsəbəsi ərazisində mövcud olmuş yaşayış məntəqəsi

B blokuna aid olan mətnin şagirdlər tərəfindən araşdırılması üçün ziqzaq üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Tez bir zamanda mətni öyrənən şagirdlər tədqiqatın aparılması mərhələsinə keçməlidirlər. Bu zaman «*Səfəvi dövlətinin həyatında iqtisadiyyatın rolu nədən ibarət idi?*» sualı tədqiqat üçün münasibdir. **C** blokundakı tapşırıqlardan istifadə etməklə qruplara iş verə bilərsiniz. **E** blokundakı şəkilləri unutmayın. Şagirdlərin diqqətini şəkillər üzərinə cəlb etmək üçün suallar da verin. Şagirdlər «Həyat bilgisi» fənnindən iqtisadiyyat haqqında geniş bilik və bacarıqlara malikdirlər. Ona görə də onlara suallar verməklə iqtisadiyyat haqqındakı bildiklərini söyləməyə imkan yaradın. Həmçinin müasir Azərbaycan Respublikasının iqtisadi

Antoni Cenkinson Şirvan bəylərbəyinin hüçurunda
(Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi)

sında «şah bazarı» da deyilirdi. Azərbaycan tacirləri Avropa ölkələri, Hindistan və Çinlə geniş ticarət əlaqələri yaratmışdılar.

İqtisadi əlaqələri genişləndirmək tədbirləri. Səfəvi dövlətinin xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri genişləndirdi. İqtisadiyyatı canlandırmaq, ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün dövlət səviyyəsində işlər görüldü. Şah I Təhmasib *Volqa–Xəzər* su yolu ilə ticarəti canlandırmaq, Azərbaycanın xam ipəyini bu yolla Avropa bazarına çıxarmaq üçün addımlar atdı. Səfəvi şahı bu məqsədlə Moskvaya elçi göndərdi, rus dövləti ilə iqtisadi və diplomatik əlaqələri möhkəmləndirdi.

İngiltərənin «Moskva şirkəti»nin* təmsilçisi Antoni Cenkinson Qəzvinə Şah I Təhmasib tərəfindən qəbul edildi. Şahın icazəsi ilə Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı ingilis nümayəndəsi ilə ticarət müqaviləsi bağladı.

«Moskva şirkəti»nin Azərbaycanla ticarət əlaqələri haqqında araşdırma aparın.

* İngiltərənin «Moskva şirkəti» 1555-ci ildə yaradılmışdı. Məqsədi Volqa–Xəzər ticarət yolundan istifadə edərək Hindistanla ticarət etmək idi.

32

vəziyyəti haqqında da suallar verə bilərsiniz. Əgər siz bu mövzunun tədrisi zamanı ziqzaq üsulunu tətbiq edərsinizsə, şagirdləri qruplara bölməyiniz lazım gələcək. Siz sinif sayına görə şagirdləri rəqəmləməklə qrup bölgüsünü apara bilərsiniz.

I qrup: İqtisadi əlaqələrin Səfəvi dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin və faktları sxemləşdirin.

II qrup: Səfəvi şahlarının iqtisadi əlaqələri genişləndirmək tədbirlərini əks etdirən cədvəl tərtib edin.

III qrup: Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi həyatına aid cədvəl tərtib edin.

IV qrup: Səfəvi dövlətinin ticarətlə əlaqədar bağladığı müqavilələr haqqında məlumat verin və bu müqavilələrin əhəmiyyətini qeyd edin. Cədvəl tərtib edin.

Mübadilə və müzakirədən sonra qrupların işini qiymətləndirməyi unutmayın. Vaxtdan səmərəli istifadə edə bilsəniz karusel üsulunu da bu mövzuya tətbiq etmək olar. Siz bu üsulu tətbiq edərkən Səfəvi dövlətinin iqtisadi vəziyyəti, eləcə də iqtisadi problemləri barədə şagirdlərin fikrini öyrənə bilərsiniz. Təbii ki, bu mövzunun tədrisi üçün qeyd olunmuş bütün üsullar sizin şagirdlərinizin bilik və bacarıq səviyyəsinə görə tətbiq olunmalıdır. Yazılanlar yalnız tövsiyədir.

Şah Süleymanın taxta çıxması
(rəssam J.Şarden)

Azərbaycanla Hindistan arasında geniş ticarət əlaqələri davam edirdi. Hindlilərin Azərbaycanda ticarət məskənləri var idi. Azərbaycandan Hindistana çoxlu xam ipək, ipək parça, qara və ağ neft, zəfəran aparılırdı. Hindistandan isə Azərbaycana müxtəlif cür ədviyyat məhsulları gətirilirdi.

1. Nə üçün ruslar ingilislərin Azərbaycanda möhkəmlənməsini istəmirdilər?

2. Şah Süleymanın rus tacirlərinə geniş imtiyazlar verməsinə dəyərləndirin.

3. Mövzuda adıçəkilən Azərbaycan şəhərlərini xəritədə tapın.

4. Verilən plana əsasən «Təbriz bazarında bir gün» adlı hekayə yazın.

Plan:

1. Təbriz bazarını təsvir edin.

2. Təbrizə hansı ölkələrdən tacirlər gəlirdi?

3. Tacirlər Təbrizə hansı ticarət yolları ilə gəlirdilər?

4. Təbriz bazarında hansı məhsullar satılırdı?

Bütün hallarda şagirdlərin bilik və bacarıqlarını üzə çıxarmaq üçün düzgün, yönləndirici suallardan istifadə etməyiniz zəruridir. Bəzən səhv qoyulmuş sual şagirdin səhv nəticəyə gəlməsinə, yaxud da tapşırığın icrasını səhv istiqamətə aparıb çıxarmasına səbəb ola bilər.

Ev tapşırığı:

Dərslikdən 4-cü tapşırığı işləyin.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, sxem və cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəlləri hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəlləri hazırladıqda köməkdən istifadə edir.	Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəlləri hazırladıqda bəzi səhvlərə yol verir.	Səfəvi dövlətinin iqtisadi əlaqələrinə aid sxem və cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

6-cı mövzu. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti

Altstandartlar:

- 5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.
5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

Təlim məqsədi

1. İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini dəyərləndirir.
2. XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

Təlim forması:

kollektiv və cütlərlə iş

Təlim üsulu:

şaxələndirmə, fasiləli oxu

A blokunda verilmiş mətn sizin motivasiya qoyma-nıza kömək etmiş ola-caqdır. Şaxələndirmə üsu-lundan istifadə edərək şa-girdlərə belə bir sualla müraciət edə bilərsiniz: «Baş vermiş siyasi münasibətlər mədəniyyəti-mizə necə təsir etdi?»,

«Azərbaycan mədəniyyət abidələrinin adlarını sadalaya bilərsinizmi?» Bu sual-ların vasitəsilə şagirdlərin fəallaşmasına şərait yarada bilərsiniz. Şagirdlərin söy-lədikləri fikirləri ya lövhədə, ya da flipçartda qeyd edin. Onlara «Mədəniyyət deyəndə nə başa düşürsünüz?» sualını verməklə cavablarını lövhədə şaxələndirin.

6

XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan torpaqlarında gedən Səfəvi–Osmanlı müharibələri xalqın mədəni həyatına ağır zərbələr vurmuş, elm və maarifin inkişafında ləngimələrə səbəb olmuşdu.

XVII əsrdə ölkədə elm və mədəniyyət necə inkişaf edirdi?

Azərbaycan türkcəsinin Səfəvi dövlətində yeri. Azərbaycan türkcəsinin ictimai həyatın bütün sahələrində yayan, dövlət dili səviyyəsinə qaldıran Şah I İsmayıldan sonra da Səfəvi dövlətində Azərbaycan türkcəsi ən yüksək dairələrdə öz nüfuzunu kifayət qədər saxlamışdı. Doğrudur, Osmanlı–Səfəvi müharibələri nəticəsində Azərbaycan XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin siyasi-iqtisadi mərkəzi rolunu itirmiş, paytaxt öncə Təbrizdən Qəzvinə, daha sonra Qəzvindən İsfahana köçürülmüşdü. Azərbaycan türkcəsi Təbrizdə və Qəzvinə olduğu kimi, İsfahanda da yüksək mövqeyə malik idi, sarayın və qoşunun işlək dili olaraq qalırdı.

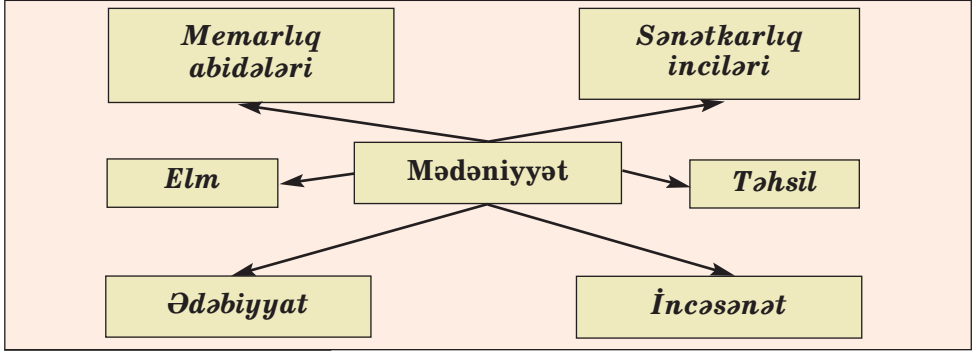
XVII əsrdə Səfəvi dövlətinə gəlmiş Avropa səyyahları – **Pietro della Valle, Adam Oleari, Jan Şarden** Azərbaycan türkcəsinin Səfəvi sarayında rəsmi dil olması haqqında məlumatlar vermişdilər.

Alman səyyahı Engelbert Kempfer də XVII əsrin 80–90-cı illərində Səfəvilər dövlətinə səfəri zamanı ölkə ərazisində türk dilinin böyük təsir dairəsinə malik olması faktı ilə qarşılaşmışdı. O, öz xatirələrində yazırdı: “...Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. ...Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki viüqar, əzəmət onun sarayda və səltənət sarayında yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdır”

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (tərtibçi S.Əliyartlı). Bakı, 2007

Bu mövzunun tədrisi zamanı Azərbaycanın XVII əsr mədəniyyət nümunələrinin şəkillərini, yaxud da slaydlarını təqdim edə bilərsiniz. Motivasiyanın reallaşdırılmasından sonra onları tədqiqatə cəlb etmək üçün mövzu ilə tanış edin. Fasiləli oxu üsulundan istifadə edin. Şagirdlərin oxu prosesi zamanı bütün sinfi C blokuna aid olan – «*Din xadimlərinin təhsildə əsas aparıcı qüvvəyə çevrilməsi o dövrün maarif və mədəniyyəti haqqında hansı fikirləri söyləməyə əsas verir?*» – sualının müzakirəsinə cəlb edin. Mövzunun oxunuşu zamanı «*Dövrün ziyahlarından olan Mirzə Məhəmməd Şirvani və Məhəmməd Tahir Vahid haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın*» tapşırığının icrasını da kollektiv şəkildə reallaşdırın. Şagirdlərin diqqətini E blokundakı şəkillərə yönləndirmək olar. Bu

Tətbiqi incəsənət və memarlıq. XVI–XVII əsrlərdə saray emalatxanalarında «ali» və «zərli» adlanan parçalar toxunurdu. Bu parçalar qızıl və gümüş saplarla toxunduğu üçün dünya bazarlarında baha satılır, qızıl bərabər tutulurdu. Xalçaçılar naxışlı xalçalarla yanaşı, məişət səhnələri və ovçuluqla bağlı süjetli xalçalar da toxuyurdular.

Ordubad geysəriyyəsi (bərpa)

Bu dövrdə Abşeron, Şamaxı, İrəvan, Dərbənd, Naxçıvan, Şəki, Gəncə və digər bölgələrdə çoxlu ictimai binalar – karvansaralar, hamamlar, məscidlər inşa edilmişdi. Suraxanıdakı atəspərəst abidəsi «Atəşgah», yəni «od yeri», «od söcdəgahı» adlandırılırdı. Gəncədəki Şah Abbas məscidi, Nardaranda tikilmiş məscid XVII əsr Azərbaycan memarlığı üçün səciyyəvi olan qiymətli abidədir.

Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində Ordubad şəhərində inşa edilən geysəriyyə Azərbaycan memarlığının nadir nümunələrindən sayılır. Ordubad şəhərinin mərkəzində yerləşən bu abidə orta əsrlər zamanı əhalinin və şəhərin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır.

1. Mədrəsə təhsilinin xüsusiyyətlərini öz məktəbinizlə müqayisə edin.
2. XVII əsrdə kitabların qiyməti çox baha idi. Siz kitabların baha olması nə ilə əlaqələndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Bu dövrdə xəttatlığın inkişafı nə ilə bağlı idi?
4. XVII əsrdə Azərbaycanda kitab çapı üçün Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilsəydi, sonrakı dövrdə elmin inkişafına necə təsir edərdi? Əsaslandırın.
5. Dövrə aid memarlıq abidələri haqqında təqdimat hazırlayın.
6. Aşıq yaradıcılığı öz yüksəliş dövrünü XVII əsrdə keçirirdi. Bu fikri faktlarla əsaslandırın.
7. «XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti» cədvəlində müxtəlif sahələrə aid ən mühüm xüsusiyyətləri yazın.

Təhsil və elm	Ədəbiyyat	İncəsənət və memarlıq

8. Xalq tərəfindən çoxlu sayda dastanın yaradılması nə ilə bağlı idi?

zaman siz kollektiv iş tətbiq edə bilərsiniz. C blokunda olan suallardan istifadə etməklə fərziyyələr dinlənilməli və lövhədə qeyd olunmalıdır. Bu sualların cavabını müzakirə edərkən «Ədəbiyyat» fənninə inteqrasiya imkanlarınızı reallaşdırma bilərsiniz.

Tədqiqatın aparılması üçün «*XVII əsr Azərbaycan mədəniyyəti tariximizdə hansı izləri qoydu?*» sualını qoymaq olar. Mövzunun açılmasına kömək edən suallar tərtib edib, araşdırmanı cütlərlə apara bilərsiniz.

I cüt: Aşıq yaradıcılığı öz yüksəliş dövrünü XVII əsrdə keçirirdi. Bu fikri faktlara əsasən sübut edin.

II cüt: XVII əsrdə dini təhsillə yanaşı, dünyəvi təhsilin verilməsini necə qiymətləndirərdiniz? Şərh edin.

III cüt: XVII əsrin ikinci yarısını mədəni inkişaf baxımından dəyərləndirin.

IV cüt: Mədrəsə təhsilinin xüsusiyyətlərini izah edin.

V cüt: XVII əsrdə kitabların qiyməti çox baha idi. Siz kitabların baha olmasını nə ilə əlaqələndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.

Cütlər öz işlərini təqdim etdikdən sonra müzakirəni davam etdirin. Nəticələrin çıxarılması mərhələsində şagirdlərin müstəqil nəticə çıxarmalarına imkan yaradın.

Ev tapşırığı C blokunda yerləşən «Dövrə aid memarlıq abidələri haqqında təqdimat hazırlayın» ola bilər.

Qiymətləndirməni apararkən məqsədə uyğun olaraq şagirdlərin *dəyərləndirmə və şərh etmə* bacarığını əsas götürmək lazımdır.

Qiymətləndirmə meyarları: *dəyərləndirmə, şərh etmə*

I	II	III	IV
İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini suallar vasitəsilə dəyərləndirir.	İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini dəyərləndirir, faktlarda bəzi səhvlər edir.	İctimai-iqtisadi münasibətlərin XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini asanlıqla dəyərləndirir.
XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh etməkdə çətinlik çəkir.	XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri sualların köməyi ilə şərh edir.	XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edərkən faktlarda bəzi səhvlər edir.	XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri sərbəst şərh edir.

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7-ci mövzu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda iqtisadi və siyasi vəziyyət

Altstandartlar:

- 1.2.1. Dövrə aid hadisə, proses və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirir.
2. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyəti və tənəzzülü şərh edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

Motivasiya üçün müəllim belə suallar verə bilər: Səfəvilər dövləti nə vaxt yaranmışdır? Hansı Səfəvi hökmdarı bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmişdir? Qüdrətli Səfəvi hökmdarlarının adlarını sadalayın. Nə üçün onları qüdrətli hökmdar sayırlar?

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI VƏ SİYASİ VƏZİYYƏT

Şirvanda baş verən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirdi. Bu isə bahalığa, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb oldu. Nəticədə, Səfəvi dövlətində iqtisadi böhran dərinləşdi.

Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi? Səfəvi şahı vəziyyətdən çıxmaq üçün nə tədbir gördü?

İqtisadi tənəzzül. XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəlində Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin tənəzzül keçirdi. Bu tənəzzülün bir sıra daxili və xarici səbəbləri var idi.

Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün daxili səbəbləri bunlar idi:

Pul böhranının baş verməsi. Bu dövrdə Səfəvi dövləti ərazisinə qiymətli metallar qismən xaricdən gətirilirdi. Qiymətli metalların azlığından dövrüyyəyə qəlp pullar daxil olurdu. Bu, nəticə etibarilə, əmtəə mübadiləsinin pozulmasına, maliyyə sahəsində hərc-mərcliyə gətirib çıxarırdı.

Şəhər iqtisadiyyatının tənəzzülü. Bunun səbəbi ticarət və sənətlə məşğul olan əhəlinin şəhərləri kütləvi surətdə tərk etməsi

40

Sonra şagirdlərin diqqəti A blokunda verilən hissəyə cəlb olunur. Mətn oxunur və müzakirə edilir.

Şagirdlərin diqqəti tədqiqat suallarına cəlb olunur. A blokuna aid olan suallar sizin tədqiqat suallarınız ola bilər: *Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi? Səfəvi şahı vəziyyətdən çıxmaq üçün nə tədbir gördü?*

Siz özünüz tədqiqat sualı tərtib edə bilərsiniz.

Tədqiqat sualına cavab almaq üçün tədqiqat işini təşkil etməlisiniz. Tədqiqatın aparılması üçün sinif 3 qrupa bölünür. Qruplara **B** blokunda verilən materiallarla tanış olmaq üçün vaxt verilir. Bu bloka yeni biliklər aiddir. Mövzu ilə bağlı izahatlar, dərslin əsas məzmunu dərsləyin bu hissəsində verilir və tədqiqat işi onun üzərində qurulur.

Bundan sonra hər qrup iş vərəqini alır. İş vərəqində sual və tapşırıqlar verilir. Bu, tədqiqat işini tamamlamağa imkan verir. İş vərəqlərində tapşırıqlar müxtəlif bilik və bacarıqların formalaşmasına xidmət etməlidir. Bu işdə sizə **C** (sual və tapşırıqlar), **F** (mənbələr və məlumatlar) blokları kömək edə bilər.

Şah Sultan Hüseyn saray ayanları ilə

Dövrün müasiri İ.Q. Herber yazdı ki,

Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər pul göndərirdilər. Bəzi hallarda bəylərbəylər mərkəzin göstərişi olmadan vergilərin miqdarını və həcmi artırirdilər.

Məlumat əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

XVIII əsrin əvvəllərində üsyanlar. Vergilərin artırılması və onların toplanması ilə bağlı sərt qaydalar əhəlinin narazılığına səbəb oldu. Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələrdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar başladı. Qonşu dövlətlər Səfəvi dövlətinin düşdüyü ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətdən istifadə etməyə çalışdılar. Şah hakimiyyəti zəiflədiyi üçün hakim feodallar arasında mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyli güclənirdi. Bəzi yerli feodal hakimlər qiyamlar təşkil edirdilər.

Azərbaycanda ilk üsyan **1707-ci ildə** Car-Balakən bölgəsində başladı. Üsyançılar Şirvan bəylərbəyini öldürüb, malikanəsini qarət etdilər.

Şirvanın mübarizə mərkəzinə çevrilməsinin səbəbini izah edin.

1711-ci ildə Car-Balakəndə yeni üsyan başlandı və tezliklə bütün Şirvana yayıldı. Üsyanın genişlənməsində yerli ruhani başçılarından biri olan Hacı Davudun böyük rolu oldu. O öz siyasi məqsədləri üçün dini amildən istifadə edirdi.

1719-cu ilin sonlarında Səfəvi dövlətinin və yerli hakimlərin silahlı dəstələri Şirvanda baş verən üsyanı yatırmağa nail oldular. Hacı Davud tutulub Dərbənd həbsxanasına salındı. Onun müttəfiqi Qazıqumuqlu Surxay xan Dağıstana qaçaraq canını qurtara bildi.

rıqlar), **F** (mənbələr və məlumatlar) blokları kömək edə bilər.

Məsələn, belə sual və tapşırıqlar verə bilərsiniz:

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində xalqın vəziyyətini ağırlaşdıran amilləri sadalayın.

2. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hansı bölgələrində Səfəvi zülmü əleyhinə üsyanlar baş vermişdi? Bu haqda məlumat yazın.

3. Dövrün müasiri İ.Q. Herberin yazdıqlarını oxuyun və onlara aid suallara cavab yazın:

– Bu fakt əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

– Bu fakt əsasında Səfəvi dövlətində xalq kütlələrinin vəziyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

İş vərəqləri tərtib edərkən sual və tapşırıqların müxtəlif bilik kateqoriyalarına (deklarativ, prosedural, kontekstual) aid olmasını nəzərə almaqla fəaliyyətin bütün növlərini də tətbiq etməyə çalışın.

Tədqiqatdan sonra mübadilə aparılır. Mübadilə və müzakirə şagirdlər tərəfindən nəticənin əldə olunmasına xidmət edir. Müzakirəni suallar vasitəsilə tədqiqat sualının cavabına yönəldin. Siz lövhədə qeydləri ümumiləşdirərək yekun nəticəyə gəlməkdə şagirdlərə kömək edərsiniz.

Yaradıcı tətbiqetmədə C blokunda verilən tapşırığı verə bilərik: *XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində xalqın vəziyyətini ağırlaşdıran amilləri sadalayın.*

Yaxud dərslikdəki 2-ci tapşırıqdan istifadə edə bilərik.

5-ci tapşırıqdan da ev tapşırığı kimi istifadə oluna bilər.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, şərh etmə

I	II	III	IV
XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri yazılı mənbələrə əsasən əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələr əsasında müəllimin köməyi ilə əlaqələndirir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə əlaqələndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid hadisə və təzahürləri verilmiş yazılı mənbələrlə sərbəst əlaqələndirir.
XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyəti və tənəzzülü şərh etməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyəti və tənəzzülü şərh edərkən köməkdən istifadə edir.	XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyəti və tənəzzülü şərh edərkən cüzi səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyəti və tənəzzülü sərbəst və ətraflı şərh edir.

8-ci mövzu. Rusiyanın Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşması

Altstandartlar:

- 1.1.1. Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.
- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər və dünya dövlətlərində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu izah edir.
2. XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

kollektiv iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, fasiləli oxu, debat

Dərsin əvvəlində şagirdlərin diqqəti A blokunda verilmiş məlumatlara cəlb olunur. Məlumat oxunur və müzakirə edilir. Eyni şagirdlərin mövzuya dair

bilikləri xatırlanır. Bunun üçün müəllim suallar verə bilər: Tarix dərslərində keçdiklərinizdən xatırlayın, hansı dövlətlər Azərbaycan ərazisinə yürüşlər edirdilər? Bu dövlətləri Azərbaycanda nə cəlb edirdi? Nə vaxtdan rus dəstələri (slavyan və kazaklar) Azərbaycana yürüşlər edirdilər? Motivasiyanı siz şagirdlərə müxtəlif şəkillərin təqdimatı, yaxud slaydlar vasitəsilə edə bilərsiniz.

8

RUSIYANIN XƏZƏR DƏNİZİ HÖVZƏSİNƏ YÜRÜŞƏ HAZIRLAŞMASI

XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya Osmanlı imperiyası ilə uğursuz müharibə aparmış və Qara dənizə çıxış əldə etməkdən əlini üzərək diqqətini Xəzər dənizi hövzəsinə yönəltdi.

Xəzərlə bağlı planları həyata keçirmək üçün rus çarı I Pyotr hansı addımları atdı?

Rus elçiliyinin İsfahana gəlməsi. Səfəvi dövlətini böhran vəziyyətindən çıxarmaq üçün 1713-cü ildə Şah Sultan Hüseyn Rusiya dövlətinə «dostluq və ticarət müqaviləsi» bağlamaq təklif etdi. Bu məqsədlə o, Peterburqa nümayəndə göndərdi.

Həmin illərdə Rusiya dövləti İsveçlə müharibə aparırdı. Belə bir şəraitdə cənuba yürüş etmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli planlar hazırlamağı məqsəduyğun saydı. Şah Sultan Hüseynin təklifinə cavab olaraq o, ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün Səfəvi sarayına elçilər göndərdi. Artemi

I Pyotrun yanına gəlmiş erməni əsilli İsrail Ori adlı bir fitəkar çarın işğalçı ehtiraslarını daha da alovlandırdı. O, 1703-cü ildə Yaxın və Orta Şərqi saxta bir xəritəsini tərtib edərək I Pyotra təqdim etdi. Bu "xəritə" də Azərbaycanın qərb, Gürcüstanın cənub, Osmanlı dövlətinin şərq torpaqları erməni əraziləri kimi qələmə verilirdi.

O, çara yazırdı: "Bu xəritədən aydın görünür ki, İravan qalasını aldıqdan sonra İstanbula və Anadoluya yol açılır". I Ori riyakarlıqla bildirdirdi ki, Cənubi Qafqaz əhalisinin əksəriyyəti ermənilərdir və onlar müsəlmanlara qarşı qalxmaq üçün məqam gözləyirlər. Əgər rus çarı az bir qüvvə ilə cənuba yürüş etsə, ermənilər və gürcülər onun yardımına gələcəklər.

Məlumat əsasında I Pyotrun Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşünü kimlərin və hansı məqsədlə dəstəklədiyini izah edin.

Sonra şagirdlərin diqqətinə tədqiqat sualı verilir. Yaxşı olar ki, sualı lövhədə, yaxud kağızda yazıb, lövhəyə yapışdırasınız. Dərslərdə verilən – **Rusiya dövlətinin Xəzərlə bağlı hansı planları var idi? Bu planları həyata keçirmək üçün rus çarı I Pyotr hansı addımları atdı?** suallarından istifadə edə bilərsiniz. Yaxud da sualları özünüz tərtib edin.

Sonra tədqiqat işi təşkil olunur. Tədqiqatı «fasiləli oxu» üsulu ilə apara bilərsiniz. Bunun üçün **B** blokunda verilən mətn hissələrə bölünür. Məsələn:

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər və dünya dövlətlərində baş vermiş mühüm hadisə və proseslər.
2. I Pyotrun Səfəvi dövlətinə göndərdiyi Volinskiyə tapşırıqları.
3. I Pyotrun Xəzərin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə addımları.
4. Hacı Davudun planları və I Pyotr.
5. I Pyotrun «Bəyannaməsi». Sınıf yeni məlumatlarla ardıcıl olaraq tanış olur. Bundan sonra əldə olunan məlumatlar müzakirə edilir. Bu məqsədlə siz **C** (sual və tapşırıqlar), **E** (şəkillər və illüstrasiyalar), **F** (mənbələr və məlumatlar) bloklarından istifadə edə bilərsiniz. Müzakirəni təşkil etmək üçün siz bu suallardan yararlılara bilərsiniz:

Xəzər dənizinin I Pyotrun tapşırığı ilə hazırlanmış xəritəsi

Şirvanda baş verən hadisələrin I Pyotrun planlarına təsiri. I Pyotrun qarşısındakı hərbi yürüş üçün düşündüyü tədbirlərdən biri Şirvanda rus konsulluğunu açmaq idi. Rus tacirlərinin arzu və marağı nəzərə alınaraq Şamaxıda Rusiya konsulluğunun açılması barədə razılıq əldə edildi, ancaq Şirvanda baş verən üsyan qərarın həyata keçirilməsinə mane oldu.

Rusiyanın şərq siyasətində Şirvan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şirvan üsyanından əvvəl Peterburqda «Şamaxı ekspedisiyası» adlanan yürüş barədə sənəd də tərtib olunmuşdu. Şirvan üsyanı qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr həm yürüşün adını, həm də istiqamətini dəyişdirməli oldu. Hacı Davudla Osmanlı sultanı arasındakı anlaşma, Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaza qoşun yeritmək istəməsi Rusiyanın Xəzəryanı

1. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanla bağlı planlarının gündəmə gəlməsi nə ilə əlaqədardır? Araşdırıb nəticəni təqdim edin.

2. Rusiyanın Xəzər hövzəsinə yürüşə başlamasına hansı amillər şərait yaradırdı? Araşdırıb nəticəni təqdim edin.

3. Rusiyanın Xəzəryanı ölkələri işğal etməsində başlıca maneə nə idi?

Müəllimin köməyi ilə şagirdlər məlumatları ümumiləşdirirlər və nəticədə tədqiqat sualına cavab tapılır. Əldə olunmuş bilikləri möhkəmləndirmək və tətbiq etmək məqsədilə yaradıcı tətbiqetmə aparılır.

Bu mərhələdə debat üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Bunun üçün sinif iki qrupa bölünür: təsdiq və inkar. Debat üçün mövzu belə ola bilər: «Rusiya tərəfindən hazırlanan yürüş işğalçı yürüş deyildi». Şa- girdlər mövzudan öyrəndiklərindən istifadə edərək həm təsdiq, həm də inkar tərəfindən çıxış edərək fakt və dəlillər təqdim etməlidirlər. Müəllim, yaxud şagirdlərin bir neçəsi mün- siflər qismində çıxış edərək, debatin nəticəsini elan edirlər. Bu üsulun əsas məqsədi şagirdlərin öz fikirlərini faktlarla əsaslandırması, bir-birinin fikrini dinləmək və diskussiya aparmaq kimi bacarıqları formalaşdırmaqdır.

Ev tapşırığı kimi şagirdlərə esse yazmaq tapşırıla bilər.

Mövzu: I Pyotrun Xəzər hövzəsinə yürüşünün yalançı və əsl məqsədləri.

Qiymətləndirmə meyarları: izahetmə, təqdimetmə

I	II	III	IV
XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və dünyada baş vermiş hadisələrin sinxronluğunu izah etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu yönləndirici sualların köməyi ilə izah edir.	Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürləri izah edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Azərbaycan və dünya ölkələrində baş vermiş mühüm hadisə, proses və təzahürlərin sinxronluğunu sərbəst izah edir.
XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri bilir, təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri təhlil edir, lakin səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri təhlil edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələri təhlil edir və sərbəst təqdim edir.

9-cu mövzu. Azərbaycan torpaqlarının iki imperiya tərəfindən bölüşdürülməsi

Altstandartlar:

- 2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.
- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.
2. Rusiya və Osmanlı dövlətləri ilə münasibətdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, ziqzaq

Dərsin əvvəlində şagirdlərin ötən dərslərdə keçilənləri təkrar etməsi üçün suallar verə bilərsiniz:

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin siyasi vəziyyəti necə idi?
2. I Pyotr «Bəyannamə»sində yürüşün məqsədlərini necə izah edirdi?

3. Nə üçün Rusiya XVIII əsrə qədər Xəzəryanı bölgəyə yürüşə başlamırdı? A blokunda verilən məndə məlumat şagirdlər üçün yeni mövzuya giriş ola bilər. Müzakirədən sonra biz tədqiqat sualını açıqlayırıq. Sual belə ola bilər: **Hansı tarixi şəraitdə Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir?** A blokunda verilən suallar da tədqiqata yönəldilən suallardır və onlardan istifadə oluna bilər.

9 AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ İKİ İMPERİYA TƏRƏFİNDƏN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

I Pyotr 1722-ci ilin yayında Həştərxandan iki istiqamətdə – quru və dəniz yolu ilə yürüşə başladı.

*I Pyotr daha çox hansı şəhərləri tutmaqda maraqlı idi?
Osmanlı dövləti Rusiyanın planlarına necə mane oldu?*

Dərbəndin Rusiya tərəfindən tutulması. 1722-ci ilin avqustunda Rusiya qoşunu Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Şəhərin naibi İmamqulu bəy Dərbənd qalasının açarını I Pyotra təqdim etdi. Şəhərdə işğalçılara müqavimət tərəfdarları da var idi. Onlar hətta I Pyotra qarşı sui-qəsd də hazırlamışdılar, ancaq qəsdin üstü açıldı, başçıları həbs olundu.

I Pyotr Dərbənddə olduğu zaman rus qoşunlarının təchizati ilə məşğul olan zabitlər şikayət edirlər ki, yerli əhali onlara ərzaq satmır. Bu şikayəti yoxlamaq üçün çar tərcüməçi və iki mühafizəçi əsgərlə şəhəri gəzməyə çıxır. Bir həyatda qadının təndirdə çörək bişirdiyini görür və bütün çörəklərin ona satılmasını istəyir. Qadın isə bir çörəyi dörd yerə bölərək həyatə gələnlərə pay verir. Çarın qalan çörəyi ona satmaq təklifindən qəti şəkildə imtina edib: "Biz işğalçılara çörək satmırıq", – deyir.

"Dərbəndnamə" müəllifinin qələmə aldığı bu əhvalata münasibətinizi bildirin.

Sizcə, Dərbənd əhalisi şəhərin müdafiəsinə qalxsaydı, I Pyotr Dərbəndi tuta bilərdimi? Fikrinizi əsaslandırın.

Növbəti mərhələ tədqiqatın aparılmasıdır. Dərsin məqsədinə və tədqiqat sualına uyğun iş üsulları seçilir. Tədqiqatı aparmaq üçün «ziqzaq» üsulundan istifadə edə bilərik. Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Sinfi sadə üsulla dörd qrupa bölürük (saymaqla). Hər qrup dörd nəfərdən ibarətdir.

Bu bizim əsas qruplarımızdır. Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eynirəqəmli şagirdlərdən yeni 4 qrup (ekspert qrupu) yaradılır.

I ekspert qrupu – Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrə yürüşünün başlaması.

II ekspert qrupu – Bakının işğalı. Peterburq müqaviləsi.

III ekspert qrupu – İstanbul müqaviləsi

IV ekspert qrupu – Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana daxil olması.

Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir.

Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır.

Əsas qruplara iş vərəqi (eyni) verilir və qruplar mövzu ilə bağlı suallara cavab yazmalıdırlar.

Şagirdlərə iş vərəqləri təqdim olunur, həmçinin dövrə aid mənbələr paylanılır. Şagirdlərə tapşırıqlar və suallar təqdim olunur. Bu işdə sizə **C, E, F** bloklarında verilən məlumat kömək edə bilər.

Mövzuda müxtəlif formada sual və tapşırıqlar verilir. Tapşırıqlar müxtəlif bilik növlərinə aid olmalıdır.

1. Xəritə əsasında Rus ordusunun işğal marşrutuna aid sxem hazırlayın.
2. Rus ordusu tərəfindən alınmış şəhərləri xəritədə göstərin və şərh edin.
3. Peterburq müqaviləsinin şərtlərini yazın və münasibət bildirin.
4. Osmanlı ordusu Azərbaycanın hansı şəhərlərini tutmuşdu? Xəritə əsasında cədvəl qurun.

5. İstanbul müqaviləsinin şərtlərini yazın və dəyərləndirin.

Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Müzakirə zamanı **C** blokunda verilən açıq suallardan (ətraflı cavab tələb edən) istifadə etmək məqsədyönlüdür.

Məsələn:

1. Səfəvi dövlətinin zəifləməsi hansı daxili və xarici qüvvələrin fəallaşmasına təkan verdi?
2. Hansı səbəblərə görə I Pyotr öz yürüşünü dayandırmalı oldu?
3. Osmanlıların Azərbaycanın bir sıra bölgələrini ələ keçirməsini necə qiymətləndirirsiniz?

Müzakirədən sonra şagirdlər yeni öyrəndikləri məlumatları müəllimin köməyi ilə ümumiləşdirirlər və tədqiqat sualına cavab alınır.

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlərə bilikləri yoxlamaq üçün testlər, yaxud tapmaca formasında suallar (bu mövzu ilə bağlı) təklif edə bilərsiniz. Yaxud şagirdlərə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə bağlı cədvəli doldurmağı tapşırıla bilərsiniz (bu tapşırıq bizim seçdiyimiz standartı reallaşdırmağa kömək edə bilər).

Tarix	Ölkənin adı	Tutduğu ərazilər	Bağladığı müqavilə

Bu tapşırığı siz evə də verə bilərsiniz.

Cədvəli doldurun:

C blokunun 4-cü tapşırığını da ev tapşırığı kimi vermək mümkündür.

Qiymətləndirmə meyarlar əsasında aparılır.

Müqavilənin adı	Tarixi	Hansı dövlətlər bağladı	Hansı əraziləri tutdu

Qiymətləndirmə meyarları: təhliletmə, tərtibetmə, dəyərləndirmə

I	II	III	IV
Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər işlədikdə böyük çətinliklə üzləşir.	Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər müəllimin köməyi ilə sxem və cədvəllər tərtib edir.	Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər sərbəst tərtib edir.
Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini müəllimin köməyi ilə dəyərləndirir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini sərbəst şəkildə dəyərləndirir.

10-cu mövzu. Azərbaycan torpaqları Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında

Altstandartlar:

- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. XVIII əsrin birinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
3. XVIII əsrin birinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi

10

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI RUSİYA VƏ OSMANLI DÖVLƏTLƏRİNİN HAKİMİYYƏTİ ALTINDA

Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarında Rusiya, digər böyük bir hissəsində isə Osmanlı dövləti öz üsuli idarəsini qurdu.

*I Pyotru Azərbaycanın hansı sərvətləri maraqlandırır?
Osmanlıların siyasəti ruslardan nə ilə fərqlənirdi?*

Rusiyanın Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarında iqtisadi siyasəti. Rusiya dövləti Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarından həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji məqsədlə istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı. Rusiyanı, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları, xüsusilə «ağ neft» maraqlandırır. Bakı qalasının alınmasından iki ay sonra ordu komandanlığında neft quyuları barədə xüsusi sənəd — «**Reyestr**»* tərtib edildi. Həmin sənəddə istifadədə olan neft quyuları, neftin daşınması, qiyməti və başqa məsələlərə dair təlimatlar vardı.

Rusiyanın hakim dairələrini xüsusilə xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. maraqlandırır. Bununla əlaqədar olaraq, bu yerlərin təbii sərvətlərini talayış aparmaq məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlandı.

I Pyotr Ukraynada, Həştərxanda və Rusiyanın digər şəhərlərində ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi barədə fərman imzalamışdı. Bu tədbir I Pyotr üçün o qədər əhəmiyyətli idi ki, hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da vermişdi, lakin şimalın sərt iqlimi ipəkçiliyi inkişaf etdirmək işinə mane oldu. Bu hadisədən sonra Rusiyanın iş adamları Azərbaycanın Xəzərboyu torpaqlarında ipəkçiliyin inkişafına, xam ipək tədarükünə daha çox əhəmiyyət verməyə başladılar.

Nəyə görə I Pyotr ipəkçiliyin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

* **Reyestr** — siyahıya almaq, hər hansı məlumatı sistemləşdirmək

56

Dərsin əvvəlində ötən dərstdə keçilən mövzunu təkrar etmək və yeni mövzu ilə onu uzlaşdırmaq məqsədilə lövhədə xəritəni asırıq və şagirdlərə suallarla müraciət edirik:

1. XVIII əsrin 20-ci illərində hansı dövlətlər Azərbaycan ərazilərinə yürüşlər etmişdir?
2. Xəritədə Rusiya tərəfindən tutulan əraziləri göstərin.
3. Xəritədə Osmanlı ordusunun tutduğu əraziləri göstərin.

Qısa müzakirədən sonra A blokunda verilən məlumatla şagirdləri tanış edə bilərsiniz. Sonra isə tədqiqat sualını onlara açıqlayın. Tədqiqat sualı belə ola bilər: **Rusiya və Osmanlı imperiyasının Azərbaycan əyalətlərində apardığı siyasət bir-birindən nə ilə fərqlənirdi?** Siz həm də A blokuna aid sualları tədqiqat üçün istifadə edə bilərsiniz.

Tədqiqatı aparmaq üçün siz sinfi 4 qrupa bölüb onlara iş vərəqlərini təqdim edə bilərsiniz. Öncə B blokunda (**yeni biliklər**) mətni hissələrə ayırırıq. Bunun üçün mətnə verilən fənciklər də bizə kömək edir. Sonra isə şagirdlərə hər qrup üçün ayrılan hissə ilə tanış olmaq üçün vaxt veririk. Bundan sonra qruplar iş vərəqlərində verilən sual və tapşırıqları yerinə yetirirlər.

Iş vərəqlərini tərtib edərkən E blokunda verilən şəkil və illüstrasiyalar, C blokuna aid sual və tapşırıqlar, F blokunda verilən mənbə və əlavə məlumatlardan səmərəli istifadə edə bilərsiniz. İş vərəqi belə ola bilər:

Iş vərəqi

1. I Pyotru Azərbaycanda hansı sərvətlər maraqlandırır? Məlumat verin.
  2. Xəzəryanı bölgələrdə Rusiya hansı tədbirləri görmüşdü? Şərh edin.
  3. I Pyotrun ipəkçiliyin inkişafı üçün tədbirləri haqqında məlumatı oxuyun və ona aid suala cavab verin.
- Belə formada hər qrup üçün iş vərəqlərini hazırlayın. Onu da nəzərə alın ki, mövzu tam əhatə olunmalıdır. Qruplar cavabları iş vərəqlərində qeyd et

I Pyotrun Rusiyada və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində apardığı iqtisadi siyasəti necə əlaqələndirmək olar?

Rusiya özünün işğal dairəsində olan ərazilərində ticarətin inkişafı üçün hər cür vasitədən istifadə etməyə çalışırdı. I Pyotr Şirvanın xam ipəyini bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərə, Hollandiya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Rus mütəxəssisləri Kür çayında gəmiçiliyin və balıqçılığın inkişafı məqsədilə tədbirlər hazırladılar. Cənubi Qafqazın başqa ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ötrü Rusiya hökuməti Kür çayının mənsəbində Peterburq kimi bir şəhər salmaq fikrində idi.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, "limanları, çayları, xüsusilə də Kür çayının mənsəbini" diqqətlə araşdırmağı tapşırırdı. Rus çarı Kür çayının mənsəbində böyük bir ticarət şəhəri qurmaq, Gürcüstan və Şirvanda bütün tacirləri bu şəhərə cəkmək, onu Xəzər dənizinin qərb sahilində ilk ticarət şəhəri etmək istəyirdi.

Nəyə görə I Pyotr ticarətin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

Kür çayının mənsəbi (F.I.Soymonovun «Xəzər dənizinin təsviri» kitabından)

dikdən sonra onları təqdim edirlər. Məlumat dinlənir və əlavələr qeyd olunur. Növbəti addım yeni məlumatın müzakirəsidir. Burada yenidən C blokunda verilən suallardan istifadə edə bilərsiniz. Məsələn: Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrdə apardığı siyasəti necə qiymətləndirirsiniz? Azərbaycan torpaqlarında Osmanlı hakimiyyət idarə üsulunun əsas məqsədi nədir? Osmanlıların apardığı vergi siyasəti Səfəvilərin XVIII əsrin əvvəllərində apardığı vergi siyasətindən necə fərqlənirdi?

Şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atırlar: konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmə aparırlar. Bunun üçün müəllim yenidən ümumiləşdirici suallar verir və tədqiqat sualına cavab alınır.

Yaradıcı tətbiqetmə zamanı C blokundakı 4-cü və 5-ci suallardan istifadə edə bilərsiniz.

Dövlətlər	İşğal edilmiş ərazilər	Keçirilən tədbirlər	Nəticə
Rusiya imperiyası			
Osmanlı imperiyası			

Şagirdlərin biliklərini möhkəmləndirmək üçün cədvəl doldurulur.

Sinifdə tapşırığı çatdırmasanız onu ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz.

Qiymətləndirmə meyarları: *cədvəlhazırlama, dəyərləndirmə, təhliletmə*

I	II	III	IV
XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair müəllimin köməyi ilə tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair cüzi səhvlərlə tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.	XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst şəkildə hazırlayır.
XVIII əsrin birinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirərkən çətinliklə üzləşir.	XVIII əsrin birinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini ümumi şəkildə xarakterizə edir, qismən dəyərləndirir.	XVIII əsrin birinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirərkən tarixi faktlarda bəzi səhvlər edir.	XVIII əsrin birinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
XVIII əsrin birinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edərkən, nəticələri təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin birinci yarısına aid yazılı mənbələri müəllim tərəfindən verilən sualların köməyi ilə təhlil edir.	XVIII əsrin birinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edərkən bəzi səhvlər edir.	XVIII əsrin birinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edir.

11-ci mövzu. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi

Altstandartlar:

- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.
- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
2. Nadir xanın Azərbaycan dövlətçiliyində fəaliyyətini dəyərləndirir.
3. Nadir xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi,
Venn diaqramı

Şagirdlərdə idraki fəallıq yaratmaq və yeni mövzuya qədəm qoymaq üçün A blokunda verilmiş motivasiyanı onlardan birinə

oxuda bilərsiniz. Sonra məlumat müzakirə edilir. Motivasiyanı siz vizual şəkildə apara bilərsiniz. Şagirdlərə müxtəlif Səfəvi hökmdarlarının (Şah İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas) şəkillərini təqdim edin və onları birləşdirən cəhətləri müəyyən etməyi tapşırın. Bundan sonra XVIII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətində yaranmış vəziyyət haqqında məlumat müzakirə edilməli və tədqiqat sualı təqdim edilməlidir. Tədqiqat sualı kimi belə sual təqdim edə bilərsiniz:

11

AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ AZAD EDİLMƏSİ

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin əraziləri Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında bölüşdürülmüş, torpaqların bir hissəsini isə əfqanlar zəbt etmişdi. Dövlətin

ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi.

Bu məsul vəzifəni kim öz üzərinə götürdü? Səfəvi dövlətinin ərazilərini azad etmək üçün o nə etdi?

Nadir xan Əfşar. XVIII əsrin 20-ci illərinin sonunda Səfəvi sərəkərdəsi Nadir xanın xüsusi hərbi istedadı sayəsində dövlətin ərazisinin böyük bir hissəsi əfqan işğalçılarından təmizləndi. Nadir türk Əfşar boyundan idi. Əfşarlar öz döyüşçünlükləri ilə fərqləndikləri üçün Səfəvi ordusunda mühüm yer tuturdular. Şah II Təhmasib Nadir xanı xüsusi igidliyinə görə qoşun başçısı təyin etmişdi.

Nadir xanın ordusu əfqanlarla döyüşdə (miniatür)

Əfqanlara qalib gəldikdən sonra növbəti vəzifə osmanlıların əlində olan torpaqları qaytarmaq idi. Nadir xan

Nadir xan Səfəvi dövlətinin ərazilərini işğaldan necə azad etdi?

Bu sual ətrafında tədqiqat işi aparılmalıdır. Bunun üçün də şagirdləri tədqiqata cəlb etməklə müəyyən tapşırıqlar verilməlidir.

Tədqiqat sualı qoyulduqdan sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Bölgü apararkən daha çevik və maraqlı vasitələrdən istifadə olunması şagirdlərin marağına səbəb olar. Eyni zamanda vaxta qənaət etmiş olarsınız. Sınıf qruplara böləndən sonra onlara tapşırıq və suallar təqdim edin. Öncə şagirdlərə **B** blokunda verilən yeni mətnlə tanış olmaq üçün şərait yaradın. Qruplara tapşırıq vermək

Səfəvi dövləti adından Osmanlı dövlətinə müraciət edərək torpaqların geri qaytarılmasını tələb etdi. Osmanlılar tələbi rədd etdilər.

XVIII əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin qarşısında duran vəzifələri araşdırın.

Ordunun çevik, düşünülmüş şəkildə və mütəşəkkil hərəkət etməsi üçün güclü idarəçilik qabiliyyətinə malik iradəli komandanın varlığı tələb olunurdu. Hər gün keçirilən üçsaatlıq təlimlər Nadirin əsgərlərini səri nəzarət və güclü intizamın hökm sürdüüyü yüksək səviyyəli orduya çevirmişdi. Onların məşq keçdikləri nəzəri döyüş meydanı və taktiki düzülüşlər Nadirin öz ağıllıq məhsulu idi. Nadir adamlarına öz şəxsi təcrübəsinə əsasən hərəkət etməyi öyrədirdi. Təlimlər, atəş gücünün artırılması, intizam, nəzarət və şəxsi örnək Nadirin müharibə meydanlarındakı uğurlarının açarı idi.

Maykl Aksvörtinin "Nadir şah" kitabından

1730-cu ildə Nadir xan Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. O, Osmanlı ordusunun Azərbaycandakı əsas dayaq nöqtələrindən biri olan Təbrizi, bunun ardınca, demək olar ki, itki vermədən Ərdəbili tutdu, lakin bu zaman Xorasanda şah hökumətinə qarşı üsyan qalxdı. Nadir xan hərbi əməliyyatları saxlayıb, üsyanı yatırmaq üçün Xorasana getməli oldu.

Səfəvi dövləti ərazilərinin Rusiya və Osmanlı işğalçılarından təmizlənməsi. Nadir xanın hərbi uğurları xalq arasında onun nüfuzunu qaldırılmışdı. Bu isə Səfəvi taxtında əyləşən II Təhmasibi çox narahat edirdi. Nadir xan Xorasanda olanda II Təhmasib xalq arasında nüfuzunu qaldırmaq üçün osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara özü rəhbərlik etməyi qərara aldı, lakin o, İrəvan və Həmədan yaxınlığında ağır itkilər verərək məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılar Təbrizi yenidən tutub, Kirmanşah, Həmədan və Urmiyanı da ələ keçirdilər.

Şah II Təhmasibin ali baş komandan kimi səriştəsizliyi ölkənin siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

üçün **C** blokundan istifadə edin. Dəqiq cavab tələb edən suallarla yanaşı, əl suallar verin ki, şagirdlər üçün faktları geniş izah etmək, münasibət bildirmək, faktları təhlil etmək və nəticə çıxarmağa imkan yaransın.

Məsələn, **C** blokunda verilən bu sualları tətbiq edin:

1. Şah II Təhmasibin ali baş komandan kimi səriştəsizliyi ölkənin siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

2. Kiçikyaşlı Abbasin şah elan edilməsi ilə Nadir xan nəyə nail oldu?

Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkarına çıxarılmasına

və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Müzakirə zamanı şagirdlərin bilikləri ümumiləşdirilir, onların diqqəti yenidən tədqiqat sualına cəlb olunur və ona cavab alınır.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdlərin biliklərini möhkəmləndirmək və sistemləşdirmək məqsədilə tapşırıqlar verin.

XVII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin imzaladığı müqavilələrə dair cədvəli doldurun.

Müqavilənin adı	İmzalayan dövlətlər	Tarixi	Şərtləri

Nadir xan və Şah I Abbası müqayisə edin və cədvəli doldurun.

Şah I Abbas	Fəaliyyətlərində oxşar cəhətlər	Nadir xan

Bu işi şagirdlər evdə də tamamlaya bilərlər. Eyni zamanda şagirdlərə ev tapşırığı kimi «*Nadir xan Azərbaycan tarixində hansı rolu oynamışdı?*» adında esse yazmağı tapşırıq.

Qiymətləndirmə meyarları: *şərhetmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama*

I	II	III	IV
XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini köməkdən istifadə edərək şərh edir.	XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini ətraflı şərh edir.
Nadir xanın fəaliyyətini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Nadir xanın Azərbaycan dövlətçiliyində fəaliyyətin sualların köməyi ilə dəyərləndirir.	Nadir xanın Azərbaycan dövlətçiliyində fəaliyyətini dəyərləndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Nadir xanın Azərbaycan dövlətçiliyində fəaliyyətini sərbəst dəyərləndirir.
Nadir şah haqqında bilir, cədvəl hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Nadir xan haqqında müəllimin köməyi ilə cədvəllər hazırlayır.	Nadir xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayarkən bəzi səhvlərə yol verir.	Nadir xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

12-ci mövzu. Əfşar imperiyasının yaranması

Altstandartlar:

- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.
- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Nadir şah tərəfindən mərkəzləşmiş dövlətin yaranması xüsusiyyətlərini şərh edir.
2. Nadir şahın Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rolunu və fəaliyyətini dəyərləndirir.
3. Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə, Venn diaqramı

12

ƏFŞAR İMPERİYASININ YARANMASI

Səfəvi əraziləri üzərində nəzarəti ələ aldıqdan sonra Nadir xan Əfşar bütün diqqətini hakimiyyət məsələsi üzərində cəmləşdirdi. Şahın vəhili kimi, real hakimiyyət əlində olsa da, Nadir xan bununla kifayətlənmir, şah taxtına özü ayləşmək istəyirdi.

*Nadir xan necə şah oldu?
Əfşar imperiyası necə yarandı?*

Muğan qurultayı. Nadir xan hakimiyyəti çevrilis yolu ilə ələ keçirməyi düzgün hesab etmirdi, çünki bu zaman onun hakimiyyəti xalq və əyanlar tərəfindən qəbul olunmaya bilərdi. Hakimiyyəti qanuni yolla ələ almaq üçün Nadir xan bütün ölkə nümayəndələrinin iştirak edəcəyi qurultay çağırmağı və bu mötəbər məclisdə özünü şah elan etməyi qərara aldı.

Nadir şah Əfşar

? *Nadir xan hakimiyyəti əlinə almaq üçün hansı hazırlıq tədbirlərini gördü?*

Qurultay 1736-cı ildə Muğanda, Suqovuşan adlı yerdə keçirildi. Toplaşanlar taxta kimin sahib olacağını müzakirə etdilər.

Qarabağın Ziyadoğlu, Otuzkilər, Kəbirli və Cavanşir tayfalarının başçıları da qurultayda iştirak etdirdilər. Onlar hökmdar sülaləsinə mənsub olmadığına görə Nadir xanın şah taxtına oturmalarına qarşı çıxdılar. Buna baxmayaraq, qurultay iştirakçılarının böyük hissəsi tərəfindən dəstəklənən Nadir xan istəyinə nail oldu.

Dərsin əvvəlində A blokunda verilən məlumat müəllim tərəfindən şagirdlərə çatdırılır və suallar vasitəsilə müzakirə edilir. Həmin blokda verilən sual bizim dərsimizin tədqiqat sualı kimi istifadə oluna bilər: **Nadir xan necə şah oldu? Əfşar imperiyası necə yarandı?** Sınıf 4 qrupa bölünür. Sonra isə mətn üzərində iş başlayır.

B blokunda mətn 2 hissəyə bölünür və addım-addım oxunur. Şagirdlərin tədqiqat işini təşkil etmək üçün lövhədə ağ kağızda suallar yazılır. Əvvəl mətnin birinci hissəsi oxunur və hər qrupa suallar paylanır.

1. Nadir xan necə hakimiyyətə gəldi?
2. Nadir şah dövlətdə hansı inzibati dəyişiklikləri etdi?
3. Nadir şahın vergi siyasəti nədən ibarət idi?
4. Nadir şahın dinlərə münasibəti necə idi?

Qruplar suallara cavab yazırlar.

Mətnin ikinci hissəsi oxunur.

Suallar yenidən lövhədə və vərəqlərdə yazılır.

1. Nadir şah orduda hansı dəyişikliklər etdi?
2. Nadir şah donanma yaratmaq üçün hansı işləri gördü?

Nadir şahın daxili siyasəti mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi və ayrı-ayrı tayfa başçılarının mövqeyini zəiflətdi.

Nadir şahın apardığı islahatlar mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə necə təsir edə bildi?

Nadir şah vergi islahatı keçirərək, ilk növbədə, vergi toplanmasını qaydaya saldı. Aydın vəzifə bölgüsü, ciddi nəzarət və dəqiq hesablaşma sayəsində dövlətin gəliri az müddətdə xeyli artdı.

Nadir şahın yaratdığı dövlət Səfəvi dövlətindən fərqli olaraq, dini yox, dünyəvi dövlət idi. O, din xadimlərinin dövlət işlərinə müdaxiləsinin qarşısını aldı. Nadir şah eyni zamanda ruhani mövqeyindən istifadə edib özünə sərvət toplayan din xadimlərinə qarşı da bəzi münasibət bəsləyirdi.

Nadir şahın kəşirdiyi pul

"Nadir şah qoşunlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan-türk elementinin güclü olması idi. ...Nadir şah Azərbaycan türkcəsini təmiz bildirdi və ünsiyyətini daha çox bu dildə qurmağa çalışdı. ...Onun istər gündəlik həyatında, istərsə də saray həyatında Azərbaycan türkcəsi çox geniş yayılmışdı, hətta əyanların Nadir şah dövründə öz fikirlərini Azərbaycan türkcəsində ifadə etməsi kübarlıq əlaməti kimi qəbul olunurdu. Qoşun daxilində də ünsiyyət türkcə qurulurdu. Nadir şahın fərmanları qoşunlara daha çox türk dilində çatdırılırdı..."

Mehman Süleymanov. "Nadir şah", səh. 536.

Mənbə əsasında Nadir şahı tarixi şəxsiyyət kimi qiymətləndirin.

Güclü ordu, qüdrətli dövlət. Nadir şahın hərbi səfərlərdə uğurlar əldə etməsinin səbəblərindən biri də onun güclü ordu yaratması idi. Nadir şah ordunun formalaşdırılmasında Səfəvi dövlətinə aid olan bir sıra xüsusiyyətləri qoruyub saxlamış, özünü də bu işə bir sıra ciddi yeniliklər gətirmişdi. Onun ordusunun aparıcı hissəsini süvari qoşun təşkil edirdi, çünki hələ də dövrün hərbi əməliyyatlarında cəld və gözənilməz hücumlar həlledici amil idi. Nadir şah dövründə yüngül artilleriyadan (zənbürək-

3. Nadir orduda nə kimi yeniliklər etdi?
4. Nadir şahın daxili siyasətinin nəticəsi necə oldu?

İnformasiyanın mübadiləsi diskussiya formasında aparılır. Bunun üçün C blokunda təqdim olunan sual və tapşırıqlar sizə yardımçı ola bilər. Həmçinin F blokunda Nadir şah haqqında verilən məlumatı şagirdlərlə müzakirə edin.

Müzakirə üçün belə sualları seçə bilərsiniz:

1. Nadir şahın ordu islahatı şah I Abbasın hərbi islahatından nə ilə fərqlənirdi?
2. Nə üçün Rusiya dövləti Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq niyyətinə mane olmağa çalışırdı?

Zamburakçı əsgər

lərdən) istifadə genişləndi. Şahın əmri ilə rəiyyət hərbi qulluğa çağırılırdı.

Nadir şahın ordu islahatı Şah I Abbasın hərbi islahatından nə ilə fərqlənirdi?

Nadir şah məharətli bir sərkərdə kimi öz güclü ordusu ilə qısa vaxt ərzində geniş əraziyə malik bir imperiya yaratmağa nail oldu.

Nadir şah uzaqgörən dövlət xadimi idi. O, dəniz sahilində yerləşmiş ölkə üçün hərbi dəniz donanmasının çox vacib olduğunu yaxşı bilirdi.

Əyalət və oymaq bəyləri Türk, Tacik (farslar nəzərdə tutulur – red.) izzət sahibi əyanları bir araya gətirməklə ... onlar Səfəvi sülaləsinə tabe olmaqdan vaz keçdilər. Bizə də Türkmən elinin (Azərbaycan türk tayfalarının – red.) mirasçısı kimi şah və baş komandan seçdilər.

Nadir şahın Osmanlı hakim dairələrinə məktubu.

Məlumat əsasən Nadir şahın Osmanlı sultanı ilə əlaqələrinə münasibət bildirin.

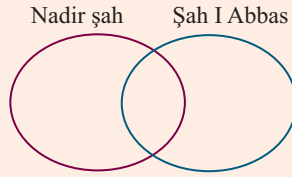
Görkəmli Azərbaycan müəfəkkəri Əhməd bəy Ağaoğlu «İran və inqilab» adlı əsərində Nadir şahın türk dünyasını birləşdirmək cəhdini yüksək qiymətləndirmişdir: «Nadir bu işdə (türk xalqlarının birliyini yaratmaqda – red.) daha irəli getdi, Hindistanı, Türkiyəni, Buxaranı, Xivəni aldı və osmanlılarla birləşmək istədi; sünni-şii ittihaflarını aradan qaldıraraq vahid bir millət və vahid bir ümmət sevdasına düşdü. Fəqət bu sevdaya da İstanbul inadı mane oldu».

Osmanlı sarayının İslam dinində islahata qarşı çıxmasının səbəblərini araşdırın.

70

Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini artırır. Bu məqsədlə şagirdlərə praktik tapşırıqlar verməyiniz vacibdir. Burada siz C blokunda verilmiş bir neçə tapşırıqdan istifadə edə bilərsiniz.

Məsələn: Nadir şahla Səfəvi şah I Abbası Venn diaqramında müqayisə edin.

Nadir şahın apardığı inzibati idarəetmə siyasəti Səfəvilər dövlətinin inzibati idarəetmə sistemindən necə fərqlənirdi?

Nadir şahın apardığı inzibati idarəetmə siyasəti	Səfəvilər dövlətinin idarəetmə sistemi

Əgər yaradıcı tətbiqetməni dərhal icra etmək mümkün olursa, onu sonrakı dərslərdə həyata keçirə, yaxud da ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Nadir şah tərəfindən mərkəzləşmiş dövlətin yaranması xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Nadir şah tərəfindən mərkəzləşmiş dövlətin yaranması xüsusiyyətlərini şərh edərkən köməkdən istifadə edir.	Nadir şah tərəfindən mərkəzləşmiş dövlətin yaranması xüsusiyyətlərini şərh edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Nadir şah tərəfindən mərkəzləşmiş dövlətin yaranması xüsusiyyətlərini sərbəst şərh edir.
Nadir haqqında biliklərə malikdir, dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Nadir şahın Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rolunu və fəaliyyətini dəyərləndirməyi müəllimin köməyi ilə edir.	Nadir şahın Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rolunu və fəaliyyətini dəyərləndirərkən cüzi səhvlərə yol verir.	Nadir şahın Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rolunu və fəaliyyətini müstəqil şəkildə dəyərləndirir.
Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri müəllimin köməyi ilə hazırlayır.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri tərtib edərkən cüzi səhvlərə yol verir.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

13-cü mövzu. XVIII əsrin 30–40-cı illərində üsyanlar

Altstandart:

1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

XVIII əsrin 30-40-cı illərində baş verən üsyanların zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, karusel, müzakirə

13 XVIII ƏSRİN 30–40-CI İLLƏRİNDƏ ÜSYANLAR

XVIII əsrin 30–40-cı illərində Azərbaycanın təsərrüfat həyatı tənəzzülə uğramışdı. Nadir şahın köçürmə və vergi siyasəti əhalidə böyük narazılıq doğurmuşdu. Digər ərazilərə hərbi yürüşlər zamanı şaha qarşı çıxışlar baş verirdi.

Bu çıxışlar Nadir şah imperiyasını necə sarsıtdı?

Car-Balakəndə üsyan. Nadir şah 1737-ci ildə böyük ordu ilə Mərkəzi Asiyaya və Hindistana yürüş etdi.

Nadir şahın Hindistana yürüşü (miniatür və xalça üzərində təsvir)

73

A blokunda verilən məlumat oxunulur və müzakirə edilir. Müzakirəni təşkil etmək üçün suallar hazırlayın:

1. Nadir şahın imperiyası nə vaxt yaranmışdır?
2. Nadir şahın daxili siyasəti nədən ibarət idi?
3. Ordu quruculuğunda Nadir şah nəyi əldə etmişdir? Nəyi reallaşdırma bilmədi?

Sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunur: **Nadir şahı qarşı başlanmış xalq hərəkətinin səbəbləri nədən ibarət idi?**

Tədqiqatın aparılması üçün karusel üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Bu zaman şagirdlərə məlumatlanmaq üçün dövrəyə bağlı mənbələr paylaşmaq işin səmərəsini daha da artırır.

Bunun üçün sinfi 4 qrupa bölün. Qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız paylaşın. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazırlar. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməklili ilə qruplara ötürülür. «Karusel» kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qayıtmalıdır. Bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırın və bütün siniflə cavabları müzakirə edin. Sinfə belə suallar təqdim edə bilərsiniz:

1. Nadir şahı qarşı ilk üsyan harada və nə vaxt baş vermişdir?

2. Azərbaycanda Nadir şahı qarşı ən güclü üsyan harada və nə vaxt baş verdi?

3. Şirvanda xalq hərəkəti nə vaxt başladı?

Şagirdlər tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar və işlərini təqdim edirlər.

Əldə olunan məlumat ətrafında müzakirə aparılır. Bunun üçün C blokunda olan suallardan istifadə edə bilərsiniz:

1. Yalançı Səfəvi şahzadələrinin meydana çıxması nəyi göstərirdi?

2. Sizcə, sadə kəndlilər «yaxşı hökmdar»ı necə təsəvvür edirdilər?

3. Necə düşünürsünüz, onlar Nadir şahı yaxşı hökmdar hesab edirdilərmidi?

Eyni zamanda F blokunda verilən mənbələr və əlavə məlumatlarla şagirdlərin tanış olması və onları müzakirə etmək çox önəmlidir.

Dərsin vacib mərhələsi – yaradıcı tətbiqetmədir. Bu mərhələdə biliklər möhkəmləndirilir və tətbiq olunur. Bu sizə seçdiyiniz standartı reallaşdırmaqda kömək edə bilər.

Nadirin yürüşü zamanı Car əhalisinin istehkamlarının məhz Cingöz qalası olduğu güman edilir.

Car vilayətinə və Cənubi Dağıstana yönəldi. Üsyan böyük çətinliklə yatırıldı.

Nadir şahla Əmir Teymurun fəaliyyətinə aid oxşar cəhəti müəyyən edin.

Yalançı Səfəvi şahzadələrinin meydana çıxması. Ağır vergi siyasətindən narazı olan xalq «yaxşı hökmdar» arzulayırdı. Əhəlinin müəyyən təbəqələri arasında Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinin davam etdirilməsinə rəğbətə yanaşanlar hələ də qalmaqda idi. Öz niyyətlərinə nail olmaq istəyən qüvvələr xalq arasında kütləvi etirazlar yaradaraq Səfəvilər sülaləsinə olan rəğbətdən istifadə etməyə çalışırdılar. Bunun nəticəsi idi ki, əslində, Səfəvi sülaləsindən olmayan bəzi şəxslər özlərini Səfəvi şahzadələri kimi qələmə verib, ətraflarına çoxlu qüvvə toplayaraq bir neçə iğtişanın təhrikçisi və rəhbəri ola bildilər.

Bu mövzuda siz yenə də C blokunda verilən tapşırıqlardan yararlanma bilərsiniz. Şagirdlərə Nadir şahə qarşı baş vermiş üsyanlara dair cədvəli doldurmağı tapşırıq.

Üsyan harada baş verdi	Tarixi	Səbəbləri	Nəticəsi

C blokundan 2-ci tapşırıq isə şagirdlərin xəritə ilə işləmək bacarığına xidmət edə bilər.

Ev tapşırığı qismində şagirdlərə esse yazmağı tapşırıq bilərsiniz. Essenin mövzusu belə ola bilər: «Mən Nadir şah olsaydım, nə edərdim?»

Qiymətləndirmə meyarlar əsasında aparılır.

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəlhazırlama, təhliletmə

I	II	III	IV
XVIII əsrin 30-40-cı illərində baş verən üsyanların zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən çətinlik çəkir.	XVIII əsrin 30-40-cı illərində baş verən üsyanların zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri müəllimin köməyi ilə hazırlayır.	XVIII əsrin 30-40-cı illərində baş verən üsyanların zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri nümunələrə baxaraq hazırlayır.	XVIII əsrin 30-40-cı illərində baş verən üsyanların zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

14-cü mövzu. Əfşar imperiyasının süqutu

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Şəki üsyanına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2. Nadir şah tərəfindən yaradılmış dövlətin tənəzzülü xüsusiyyətlərini şərh edir.
3. Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə, şəxələndirmə, Venn diaqramı

Bu mövzunun tədrisi zamanı A blokunda verilən məlumatdan dərsin motivasiya mərhələsində istifa

adə oluna bilər. Şaxələndirmə üsulundan istifadə Əfşarlar imperiyasında başlanmış xalq hərəkatı haqqında bilikləri təkrar etməyə və sistemləşdirməyə imkan verir. Şagirdlərin cavabları qeyd olunmalı və müzakirə edilməlidir. Sonra A blokundakı

14 ƏFŞAR İMPERİYASININ SÜQUTU

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə aparılan fasiləsiz müharibələr ölkənin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Digər tərəfdən bölgələri idarə edən bəzi hakimlərin özbaşnalığı əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda üsyanlar baş verdi. İlk üsyanlardan biri Şəkidə oldu.

Azərbaycanda xalq hərəkatı necə inkişaf etdi?

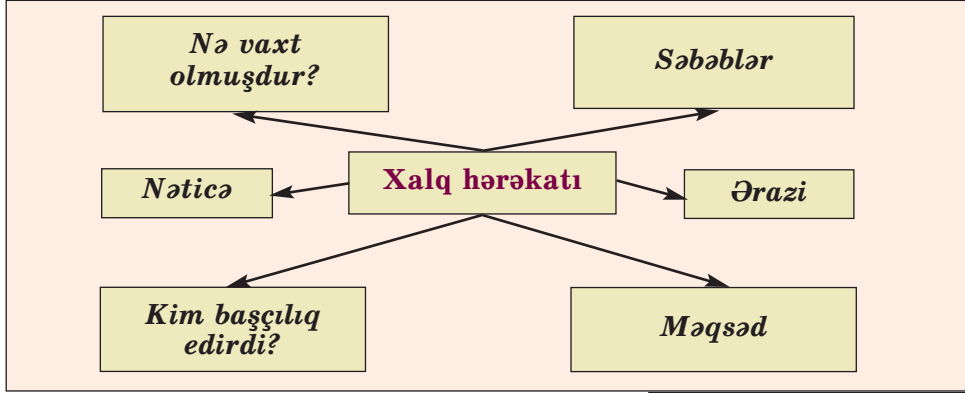
Şəki üsyanı. 1741-ci ildə şəkililər Nadir şahı ərizə yazıb yerli hakim mülk Nəcəfin özbaşnalığından, vergilərin artırılmasından şikayətlənmişdilər. Nadir şah əhalini sakitləşdirmək üçün Şəkidə böyük nüfuzu olan Hacı Çələbini mahal üzrə vəkil təyin etdi. Hacı Çələbi mülk Nəcəfin əməllərini qarşısını almağa çalışdı. Əvəzində mülk Nəcəf Hacı Çələbidən şahı şikayət etdi.

Hacı Çələbi boynu kəndirdə ola-ola Nadir şahın ittihamına qarşı deyir: "Məlik şahdan hansı tapşırığı alırsa-alsın, buna bir neçə başqa tapşırıqlar da əlavə edir". Nadir şah inanır, öz əmirlərinə açıqlanaraq söyləyir: "Hamınız bunu bilə-bilə səsini çıxara bilmədiyiniz bir zamanda bu şəkil Çələbi boynu kəndirdə ola-ola məndən qorxmayıb öz rəyini bildirdi. İndi görəcəksiniz, o, yenə nəsa bir iş törədəcək. Mən öz zənnimdə heç vaxt yanılmıram".

Hacı Çələbinin bu hərəkatını necə qiymətləndirirsiniz? Nadir şahın bu sözləri onu necə xarakterizə edir?

Qəzəblənmiş Nadir şah onların ikisini də Dərbənd yaxınlığındakı düşərgəsinə, öz hüzuruna çağırdı və Hacı Çələbinin asılma

sını ömrü etdi. Hacı Çələbi isə cəsarətlə mülk Nəcəfin şahın təyin etdiyi vergiləri özbaşına artırdığını, bu yolla öz cibini doldurduğunu və xalqı şahdan narazı saldığını bildirdi. Şah Hacı Çələbinin sözlərinə inanıb onu bağışladı və hətta vəkillik səlahiyyətini artırdı.

? *Sizcə, nəyə görə Nadir şah Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi?*

Şahın yanından qayıtdıqdan sonra Hacı Çələbi mülk Nəcəfi daha çox sıxışdırmağa başladı. Mülk Nəcəf yenə ondan saha şikayət etdi. Nadir şah Hacı Çələbini hüzuruna çağırırdı. Bu dəfə edamdan yaxa qurtarmayacağını yaxşı dərk edən Hacı Çələbi şahın hüzuruna getməkdən imtina etdi. **1743-cü ildə** öz tərəfdarlarını toplayıb mülk Nəcəfi öldürdü və özünü xan elan edərək Şəki vilayətində hakimiyyəti ələ aldı.

! *Hacı Çələbinin Əfşarlar xanədanının hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə qalxmasına imkan yaradan şərtləri araşdırın.*

Daxili və xarici vəziyyət Nadir saha qoşunu parçalayıb, bir hissəsini Şəkiyə göndərmək imkanı vermirdi. Bu zaman Dərbənd, Cəbrayıl, Qarabağ, İrəvan bölgələrində və dövlətin cənub ərazilərində də çıxışlar davam edirdi.

? *Azərbaycanda hansı hadisələr Şəkiddə xalq hərəkatının güclənməsinə şərait yaradırdı?*

Hacı Çələbi tezliklə Nadir şahın ordusunun Şəkiyə yürüş edəcəyini anladığına görə Şəki əhalisini «Gələsən-görəsən» qalasına köçürüb, oraya azuqə və sursat ehtiyatı topladı.

? *Sizcə, "Gələsən-görəsən" qalası öz adını doğrultdu, ya yox?*

Yalnız 1746-cı ildə ərzaq çatışmazlığı nəticəsində qalada yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi.

suallar oxunur və bu haqda şagirdlərin fikirləri öyrənilir. Onların fərziyələri qeyd olunur. Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı açıqlanmalıdır. Siz belə bir tədqiqat sualı seçə bilərsiniz: ***Nadir şah tərəfindən yaradılmış güdrətli imperiya nə üçün süqut etdi?***

Tədqiqat işi bu sual ətrafında aparıla bilər. Tədqiqat işini təşkil etmək üçün sinfi qruplara bölə bilərsiniz. Bölgünü müxtəlif üsullarla aparmaq olar. Yaradılmış qrupların adlarını mövzu ilə bağlı verə bilərsiniz (Hacı Çələbi, I Sam Mirzə, II Sam Mirzə və s.). Sonra şagirdlərə **B** blokunda verilən mətnlə tanış olmaq üçün vaxt ayır-

maq vacibdir. Tədqiqat işini təşkil edərkən mütləq **C, E, F** bloklarında verilən məlumatlardan istifadə edin. Bu dərsi daha rəngarəng, maraqlı etmək və şagirdlərin müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verər. Tədqiqatı siz həm də

fasiləli oxu üsulu ilə də keçirə bilərsiniz. Mövzunun birinci hissəsi Şəki üsyanı haqqındadır. Şagirdlər bu üsyan haqqında araşdırma işini apararkən, nəzərə alın ki, onlar üsyanın nə vaxt və necə başladığına dair bilgilərlə yanaşı, Hacı Çələbini tarixi şəxsiyyət və insan kimi şərh etməli, Azərbaycan tarixində oynadığı rolu qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Ona görə şagirdlərə F blokunda təqdim olunan Hacı Çələbi haqqında mənbəni müzakirə etmək tapşırılmalıdır. Bunun üçün C blokunun sualından istifadə edin: «Sizcə, nəyə görə Nadir şah Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi? Sizcə, Hacı Çələbinin uzaqgörənliyi nədə idi?»

F blokunda «Gələsən-görəsən» qalası haqqında məlumatı oxuduqdan sonra orada verilən sualı şagirdlərə ünvanlayın və müzakirə edin: «Gələsən-görəsən» qalasının müdafiəsi hansı məşhur Azərbaycan qalasının müdafiəsi ilə müqayisə oluna bilər?»

Nəticəyə gəlmək üçün dərsin məqsədinə çatmaq imkanı yaradan yönəldici suallar verin. Nəticədə şa-

«Gələsən-görəsən» qalası (maket)

Nadir şah da güzəştə getdi və Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi.

Sizcə, Hacı Çələbinin uzaqgörənliyi nədə idi?

Yeni çıxışlar. Nadir şahın öldürülməsi. Xalq kütlələrinin ağır vəziyyətinə baxmayaraq, əhali üzərinə yeni vergilər qoyulması haqqında fərmanlar verilir. Hökumətin bu tədbirləri xalq kütlələrinin yeni silahlı üsyanlara başlaması üçün təkan oldu.

Bu dövrdə artıq Əfşarlar dövləti tam tənəzzül keçirirdi. Hakimiyyət əleyhinə çıxışlar artmaqda idi. Üsyanlar hamısı eyni vaxtda başlanırdı. Bu işə şah qüvvələrinin parçalanmasına və maddi ehtiyatların tükənməsinə səbəb olurdu. Aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, əhalinin var-yoxdan çıxması, sosial ziddiyyətlər Nadir şahın imperiyasını süquta doğru aparırdı.

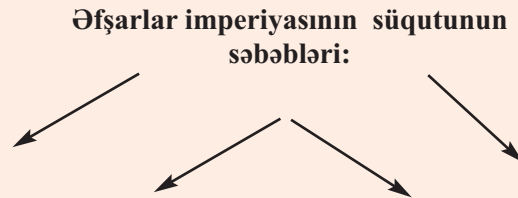

Nadir şaha qarşı üsyanların XVIII əsrin əvvəlində baş verən üsyanlardan fərqli xüsusiyyətlərini araşdırın.

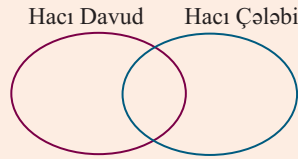
girdlərə müstəqil şəkildə tədqiqat sualına cavab verməyə şərait yaradın.

Yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində şagirdlərə qazanmış yeni bilik və bacarıqlarını sərbəst tətbiq etmələri üçün şərait yaradın.

Məsələn, şagirdlərə Nadir şah imperiyasının süqutunun səbəblərini qeyd etməyi tapşırın:

Dərsin məqsədlərinin birinə çatmaq üçün növbəti tapşırığı təqdim edə bilərsiniz. Venn diaqramından istifadə edərək Hacı Davudu və Hacı Çələbini müqayisə edin:

Qiymətləndirmə meyarlar əsasında aparılır. Qiymətləndirmə meyarları dərsin məqsədlərindən çıxarılır.

Qiymətləndirmə meyarları: təhliletmə, şərhətmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Şəki üsyanına aid yazılı mənbələri təhlil edərkən çoxlu səhv edir, nəticələrini təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Şəki üsyanına aid yazılı mənbələri təhlil edərkən köməkdən istifadə edir, nəticələrini təqdim edərkən çətinlik çəkir.	Şəki üsyanına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edərkən bəzi səhvlər edir.	Şəki üsyanına aid yazılı mənbələri ətraflı təhlil edir, nəticələrini sərbəst təqdim edir.
Nadir şah tərəfindən yaradılmış dövlətin tənəzzülü xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Nadir şah tərəfindən yaradılmış dövlətin tənəzzülü xüsusiyyətlərini şərh edərkən köməkdən istifadə edir.	Nadir şah tərəfindən yaradılmış dövlətin tənəzzülü xüsusiyyətlərini şərh edərkən bəzi səhvlər edir.	Nadir şah tərəfindən yaradılmış dövlətin tənəzzülü xüsusiyyətlərini sərbəst şərh edir.
Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayarkən çətinlik çəkir.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayarkən köməkdən istifadə edir.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayarkən bəzi səhvlər edir.	Nadir şah haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

15-ci mövzu. Azərbaycanı ilk müstəqil xanlıq

Altstandartlar:

- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas, Nadir şah, Qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.
- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Hacı Çələbinin Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəsinin xüsusiyyətlərini şərh edir.
2. Hacı Çələbinin Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.
3. Hacı Çələbi və tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə, Venn diaqramı

15 AZƏRBAYCANDA İLK MÜSTƏQİL XANLIQ

Nadir şahın ölümündən sonra yerli hakimlərin əl-qolu tam açıldı. Dövlətin ərazisində çoxlu sayda müstəqil xanlıq meydana gəldi. Belə xanlıqlardan biri hələ Nadir şahın sağlığında müstəqil olmağa təşəbbüs göstərən Şəki xanlığı idi.

Şəki xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini necə qorudu?

Hacı Çələbi xanın xanlığı möhkəmləndirmək üçün gördüyü tədbirlər. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Hacı Çələbi Şəki xanlığının siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər gördü. O, Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək siyasəti həyata keçirməyə başladı. Qonşu Qəbələ, Qutqaşın və Ərəş sultanlıqlarının xanlığa birləşdirilməsi bu istiqamətdə atılan ilk addım oldu. Hacı Çələbi xan sonra Təbrizə yürüş etdi, lakin bu yürüş uğursuz oldu. Bundan sonra Hacı Çələbi xan Şamaxı xanı ilə birləşib, **1748-ci ildə** Qarabağa yürüş etdi. Mütəfiqlər Qarabağ xanlığının ilk siyasi mərkəzi olan Bayat qalasını mühasirəyə aldılar. Tarixdə «**Bayat savaşı**» adlanan bu döyüş də Şəki xanlığı üçün uğursuz oldu.

«**Qızılqaya xəyanəti**». Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş vahid dövlətin olmaması qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətinə şərait yaradırdı. Gürcü çarı II İrakli Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək üçün tez-tez işğalçı yürüşlər edirdi. Onun öz siyasətini həyata keçirməsində isə əsas maneə Şəki xanlığı idi.

Gürcü çarı II İrakli nə üçün Şəki xanlığını özü üçün əsas maneə hesab edirdi?

Şəki xanlığı ilə təkbaşına mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən II İrakli hiyləgər bir tədbirə əl atdı. «Parçala, hökm

Dərs beyin həmləsi üsulu tətbiq etməklə başlanır. Bu zaman **A** blokunda verilən məlumatdan motivasiya qismində istifadə etmək olar. Mövzuda bəhs olunan dövr və tarixi şəxsiyyətlər (Nadir şah, Hacı Çələbi) şagirdlərə ötən dərslərdən artıq tanışdırlar. Ona görə yaxşı olardı ki, həmin məqamları şagirdlərə xatırladasınız. Bunun üçün onlara yönəldici suallar verərək müzakirəni təşkil edəsiniz. Məsələn, Hacı Çələbi kimdir? Şəki üsyanı nə vaxt başlandı? Onun səbəbləri nə idi? Şəki üsyanının nəticəsi necə oldu?

	Yürüş etdiyi ərazi	Nəticə
1.		
2.		
3.		

Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı açıqlanır. Sual lövhədə, yaxud kağızda yazılıb lövhəyə yapışdırılmalıdır. Tədqiqat sualı **A** blokunda verildiyi kimi ola bilər: **Şəki xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini necə qorudu?**

Tədqiqat işini təşkil etmək üçün **C** (sual və tapşırıqlar), **D** (xəritə, sxem və cədvəllər), **E** (şəkillər və illüstrasiyalar), **F** (mənbələr və məlumatlar) bloklarında verilən materiallardan səmərəli istifadə edin. Dərs boyu çalışın ki, müxtəlif forma, növlü suallar, çalışmalar və tapşırıqlardan istifadə olunsun. Bu həm dərslərin maraqlı və öyrədici mühitdə keçməsinə, həm də şagirdlərin müxtəlif bacarıqlarının formalaşmasına imkan verir. Tədqiqat işi şagirdlərin **B** blokundakı məlumatlarla tanış olması ilə başlanır. Tədqiqat işi qrup formasında daha uğurlu alındığı üçün sinfi 3 qrupa bölün. **B** blokunda mətni də 3 hissəyə (fənciklər əsasında edə bilərsiniz) – 1-ci qrup – Hacı Çələbi; 2-ci – «Qızılqaya xəyanəti»; 3-cü – Hüseyn xan – bölə bilərsiniz. Hər qrupa suallar və tapşırıqlar paylayın. Qruplar tədqiqat işinin nəticələrini vərəqlərdə qeyd edərək, onları sinfə təqdim edirlər. Tapşırıqları seçərkən **C** blokundan istifadə edə bilərsiniz. Məsələn, belə suallar və tapşırıqlar verə bilərsiniz: XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda siyasi-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinin səbəbləri nə idi? «Qızılqaya xəyanəti» hadisəsinə öz münasibətinizi bildirin və onu müzakirə edin. və s. Tədqiqat işi mərhələsində **E** blokunda verilən şəkillərdən istifadə etməyi unutmayın. Şagirdlərin diqqətini Şəki xanlığının bayraq və gerbinin təsvirlərinə cəlb edərək, onlardan bu atributların olmasının nəyi göstərdiyini soruşun.

Qruplar öz cavablarını lövhədən asır, təqdimatlarını aparırlar. Cavablar dinlənilir və əlavələr edilir.

Müzakirədən sonra ümumiləşdirmə aparın. Şagirdlərə yönəldici suallar verərək onları tədqiqat sualının cavabına istiqamətləndirin.

– Şəki xanlığı hansı şəraitdə və nə vaxt yarandı?

– Banisi kim idi?

- Hacı Çələbinin siyasəti nədən ibarət idi?
- O, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi üçün hansı tədbirləri görmüşdü?
- Bu tədbirlərin hansı uğursuz oldu? Nə üçün?
- «Qızılqaya xəyanəti» hadisəsi nəyi göstərdi?
- Hacı Çələbinin ölümündən sonra xanlığın vəziyyəti necə oldu?
- Hüseyn xan xanlıq üçün nə etmişdir? Onun siyasəti nəticə verdi mi?

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlərə tətbiqi xarakterli tapşırıqlar verməli ki, onlar qazanılmış bilik və bacarıqlarını təcrübədə tətbiq etsinlər. Tapşırıqları verərkən bir daha dərsin məqsədlərini nəzərdən keçirin.

Şagirdlərə belə tapşırıq verə bilərsiniz: Hacı Çələbinin Azərbaycan tarixindəki rolunu və fəaliyyətini qiymətləndirin. Onun fəaliyyətinə dair cədvəli doldurun.

Şəki xanlarının dövlətçilik fəaliyyətlərini müqayisə edərək cədvəl tərtib edin.

Qazandığı uğurlar	Uğursuzluqlar	Nəticə

Bu iş sinifdə çatdırılmasa, onu ev tapşırığı kimi verə bilərsiniz. Yaxud «Hansı keyfiyyətlər Hacı Çələbini insan və dövlət xadimi kimi şərhləndirir?» adlı esse yazmağı tapşırın.

Hacı Çələbi	Oxşarlıq	Hüseyn xan

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini suallar vasitəsilə şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edərkən bəzi səhvlər edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini sərbəst şərh edir.
Hacı Çələbi haqqında məlumatları bilir, dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Hacı Çələbinin Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini müəllimin köməyi ilə dəyərləndirir.	Hacı Çələbinin Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirərkən bəzi səhvlər edir.	Hacı Çələbinin Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini ətraflı dəyərləndirir.
Hacı Çələbi haqqında müqayisəli sxem hazırlamaqda çətinli çəkir.	Hacı Çələbi haqqında müqayisəli sxemi köməkdən istifadə edərək hazırlayır.	Hacı Çələbi haqqında müqayisəli sxemi hazırlayarkən bəzi səhvlər edir.	Hacı Çələbi haqqında müqayisəli sxemi sərbəst hazırlayır.

16-cı mövzu. Azərbaycanın cənub xanlıqları

Altstandartlar:

- 1.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.
- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim məqsədi

1. Xanlıqlara dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.
2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, şaxələndirmə, Venn diaqramı

Müəllim şagirdlərə A blokundakı sualla yanaşı, digər suallarla da müraciət edə bilər. Şagirdlərin fərziyyələrini dinləyib

lövhədə qeyd edin. Sonra dərslikdə verilən xəritədən istifadə edərək, şagirdlərə Azərbaycanın şimal və cənub hissəsində hansı xanlıqlar yarandığını müəyyən

16 AZƏRBAYCANIN CƏNUB XANLIQLARI

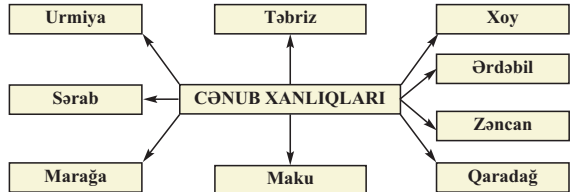

Nadir şah Əfşar dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənub əraziləri də ayrı-ayrı xanlıqlara parçalandı. XVIII əsrin sonlarında bu xanlıqların çoxu Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti altına düşdü.

Azərbaycanın cənub torpaqlarında hansı xanlıqlar yarandı?

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın cənub ərazilərində Urmiya, Təbriz, Ərdəbil, Zəncan, Marağa, Qaradağ, Xoy, Maku və Sərab xanlıqları yarandı. Şimal xanlıqlarından fərqli olaraq, cənub xanlıqları müstəqilliklərini qısa müddətdən sonra itirdilər.

Urmiya xanlığı. Azərbaycanın cənubunda yaranmış ən güclü xanlıqlardan biri Urmiya xanlığı idi. Xanlığın əsasını **Fətəli xan Əfşar** qoymuşdu. O, Nadir şahın əmisi oğlu idi. Mərkəzləşdirmə siyasəti həyata keçirən Fətəli xan Əfşar Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini birləşdirməyə nail olmuşdu. O, cənub xanlıqlarının əksəriyyətini – Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqlarını Urmiya xanlığına tabe edə bilmişdi.

etməyi tapşırı. Sonra Azərbaycanda müstəqil və yarımüstəqil xanlıqların yaranması səbəbləri araşdırılmalıdır. Bu sualı şagirdlərə ünvanlayın və onların fərziyyələrini lövhədə qeyd edin.

Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunur:

Cənub xanlıqlarında birləşdirmə siyasətinin nəticəsi nədən ibarət oldu?

Dərsinizin məqsədlərinə uyğun siz başqa sualı da seçə bilərsiniz.

Fətəli xan Əfşar

Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın şimal xanlıqlarının da birləşdirilməsinə çalışdı. Bu məqsədlə bəzi xanlıqlara müttəfiqlik haqqında müraciətlər etmişdi. Əvvəlcə o, İrəvan xanlığını Urmiya xanlığı ərazilərinə birləşdirmək istədi, lakin onun ilk cəhdi baş tutmadı. **1759-cü ildə** Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanın bir neçə aylıq mühasirəsindən sonra Qarabağ xanı Pənahəli xan Urmiyadan asılılığı qəbul etdi. Ardınca İrəvan və Şəki xanlıqları da qısa müddətə Urmiya xanlığına tabe edildi.

Fətəli xan Əfşar yalnız Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti həyata keçirmir, qonşu ölkələri də tabe etmək istəyirdi. Bu mübarizədə Fətəli xan Əfşarın əsas rəqibi Şiraz hakimi Kərim xan Zənd idi. Fətəli xan Əfşar bir neçə döyüşdə Kərim xan Zəndə qalib gəldi. Fətəli xan Əfşarın güclü olduğunu görə Kərim xan ona qarşı mübarizədə hiyləyə əl atdı. O, Azərbaycan xanları arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etdi. Bu məqsədlə digər Azərbaycan xanları — qarabağlı Pənahəli xan və xoylu Şahbaz xanla ittifaq bağladı.

Sizcə, nə üçün Pənahəli xan Fətəli xan Əfşara qarşı ittifaqa daxil oldu?

Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunları Urmiya şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər əhalisi Fətəli xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müdafiə olunurdu. Urmiya şəhəri doqquz ay mühasirədə qaldı. Nəhayət, **1763-cü ildə** şəhər ələ keçirildi. Fətəli xan Əfşarın məğlub edilməsindən sonra Urmiya xanlığı zəiflədi. Urmiya xanlığından asılı olan xanlıqlar öz müstəqilliyini bərpa etdi.

Beləliklə, Azərbaycan xanları arasında birliyin olmaması, onların bir-birinə qarşı xarici qüvvələrlə ittifaqa girməsi nəticəsində ölkəmizi vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək məqsədilə göstərilən növbəti cəhd baş tutmadı.

90

Növbəti mərhələdə tədqiqat işini təşkil edin. Fənciklərin adlarını kağız parçasına yazın və sinfi 4 qrupa bölün:

1. Urmiya xanlığı;
2. Təbriz, Xoy xanlıqları;
3. Ərdəbil, Qaradağ xanlıqları;
4. Maku, Sərab, Marağa xanlıqları.

Hər qrupa tapşırıılır ki, öz qrupunun adına uyğun **B** blokundakı məlumatla tanış olsun. Tədqiqat işini daha səmərəli etmək üçün qruplara istiqamətləndirici tarşırıqlar paylayın:

1. Xanlıq nə vaxt və harada yaranmışdı?

2. Xəritəyə əsasən hansı xanlıqlarla sərhəd idi?

3. Birləşdirmə siyasəti aparırdımı?

4. Müstəqilliyi qoruyub-saxlaya bilibmi? Eyni zamanda C blokunun suallarından istifadə edin.

Qruplar işlərini tamamlayandan sonra təqdimat və məlumatın müzakirəsi keçirilir. Burada yeni biliklər daha da möhkəmləndirilir və sistemləşdirilir.

Müzakirə üçün C blokundakı növbəti suallardan istifadə edə bilərsiniz.

Məsələn: Urmiya hakimi Fətəli xan öz birləşdirmə siyasətində hansı məqsədi güdürdü?

Sizcə, nə üçün Pənahəli xan Fətəli xan Əfşara qarşı ittifaqa daxil oldu?

Cənub xanlıqlarının Şimal xanlıqlarından ən çox Qarabağ xanlığı ilə əlaqələri olmasını nə ilə izah etmək olar? Tədqiqat işinizdə **D** (xəritə, sxem və cədvəllər) və **E** (şəkillər və illüstrasiyalar) bloklarından istifadə etməyi unutmayın.

Yeni biliklər ümumiləşdirilir və yekunda şagirdlər sərbəst şəkildə tədqiqat sualına cavab tapmalıdırlar.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdlərə qazandıqları bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirmək üçün imkan yaradın. Əsas şərt yaradıcı və tətbiqi xarakterli tapşırıqları seçməkdir. Eyni zamanda onlar seçdiyiniz məqsədlərə xidmət etməlidirlər.

Şaxələndirmə üsulundan istifadə edərək şagirdlərə Cənub xanlıqları haqqında sxemi doldurmağı tapşırın.

Azərbaycanın şimal və cənubunda birləşdirmə siyasətini müqayisə etmək üçün şagirdlərə tapşırıq verin:

«Hacı Çələbi və Fətəli xan Əfşarın Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda apardıqları siyasəti müqayisə edin və cədvəli doldurun».

Xanlıqlar	Hansı əraziləri birləşdirməyə çalışırdı?	Hadisələrin tarixi	Nəticəsi
Şəki			
Urmiya			

Bu işi şagirdlər evdə də tamamlaya bilərlər.

Urmiya hakimi Fətəli xan öz birləşdirmə siyasətində hansı məqsədi güdürdü?

Təbriz xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Təbriz xanlığının əsasını Əfşar tayfasından olan **Əmiraslan xan** qoymuşdu. O, mərkəzi Təbriz olmaqla, müstəqil dövlət yaratmaq siyasəti yürüdü. Qısa müddət ərzində Ərdəbil və Qaradağ xanlıqlarını özünə tabe edən Əmiraslan xan Azərbaycannın şimal xanlıqlarını da Təbriz xanlığına birləşdirmək istəyirdi. Onun bu siyasəti uğursuz oldu. Təbriz xanlığı Urmiya xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Fətəli xan Əfşar 1763-cü ildə Kərim xan Zənd və müttəfiqləri tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Təbriz xanlığı müstəqilliyini bərpa etdi.

Xoy xanlığı. Azərbaycannın cənubundakı ən güclü xanlıqlardan biri də Xoy xanlığı idi. Xanlığın əsasını **Şahbaz xan** qoymuşdu. Urmiya xanlığının zəifləməsindən sonra Xoy xanlığı cənubda ən güclü xanlıq idi. Şahbaz xandan sonra hakimiyyətə gələn qardaşı Əhməd xan (1763–1786) bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ və Təbriz xanlıqlarını asılı vəziyyətə saxlamış, lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilməmişdi.

XVIII əsrin axırlarında Xoy xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Daxili çekişmələr nəticəsində xanlıq zəifləyib müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış xanlığın əsası Şahsevan tayfasından olan **Bədir xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlıq bir müddət Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. **1784-cü ildə** qubalı Fətəli xan Azərbaycannın cənub torpaqlarına yürüş edərək Ərdəbil və ətraf əraziləri ələ keçirmiş, lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilməmişdi. Ərdəbil xanlığı da XVIII əsrin sonlarında öz müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı hansı cənub xanlığının tərkibində olmuşdu?

Qaradağ xanlığı. Xanlığın əsasını XVIII əsrin ortalarında **Kazım xan** qoymuşdu. Mərkəzi Əhər şəhəri idi. Xanlıq müxtəlif vaxtlarda Urmiya, Qarabağ xanlıqlarından asılı olmuşdu. **1782-ci ildə** Qarabağ və Xoy xanlıqları arasında bölüşdürülərək öz müstəqilliyini itirdi.

Maku xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Maku xanlığının əsası Bayat tayfasının başçısı **Əhməd xan** tərəfindən qoyulmuşdu. Maku xanlığı XVIII əsrin sonlarında müstəqilliyini itirdi.

Sərəb xanlığı. Xanlıq türk Şəqaqi tayfasının başçısı **Əli xan (1747–1786)** tərəfindən yaradılmışdı. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Sadiq xan Şəqaqinin dövründə xanlıq güclənmişdi. XVIII əsrin sonunda Sərəb xanlığı da müstəqilliyini itirdi.

Marağa xanlığı. Xanlığın əsasını Müqəddəm tayfasının başçısı olan **Əliqulu xan** qoymuşdu. Xoy, Ərdəbil, Maku və Sərəb xanlıqları kimi Marağa xanlığı da XVIII əsrin sonlarında müstəqilliyini itirdi. Müstəqilliyini itirən bu xanlıqlar Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Zəncan xanlığı. Xanlığın əsasını Əfşar tayfasından olan **Zülfüqar xan** qoymuşdu. O daha öncə Zəncannın valisi idi və Nadir şahın ölümündən sonra müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdı. Zülfüqar xan bir müddət Qəzvinə də özünə tabe etmişdi. Zəncan xanlığı XVIII əsrin sonunda Qacarlar dövlətinə qatıldı.

1. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda feodal dağılıqlığının səbəbləri nə idi?

2. Urmiyalı Fətəli xanın mərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsi necə oldu?

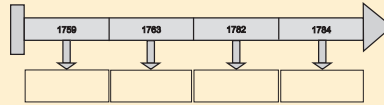
3. Kərim xan Zənd Fətəli xana qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün hansı siyasəti yürütdü?

4. Azərbaycanda feodal dağılıqlığı ilkinin gələcək siyasi və iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərə bilərdi? Mülahizələrinizi yazın.

5. Azərbaycannın cənub xanlıqlarının hansı ümumi cəhətləri var idi?

6. Xəritədə (səh. 83) Azərbaycannın cənub xanlıqlarını göstərin. Onların coğrafi mövqeyinin siyasi vəziyyətlərinə təsirinə dair mülahizələr irəli sürün.

7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəltərtibmə, şərhətmə

I	II	III	IV
Xanlıqlara dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəl tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Xanlıqlara dair xəritədəki məlumatlara əsasən cədvəl və sxemləri müəllimin köməyi ilə tərtib edir.	Xanlıqlara dair xəritədəki məlumatlara əsasən cədvəl və sxemləri tərtib edərkən bəzi səhvlər edir.	Xanlıqlara dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.
Torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini bilir, şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini suallar vasitəsilə şərh edir.	Torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edərkən cüzi səhvlərə yol verir.	Torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini faktlar əsasında ətraflı şərh edir.

17-ci mövzu. Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti – Quba xanlığı

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
3. Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, ziqzaq, Venn diaqramı

17 ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ – QUBA XANLIĞI

Nadir şahın imperiyası süqut etdikdən sonra Quba xanlığı da müstəqil oldu. Qubalı Fətəli xan öz dövlətini möhkəmləndirərək Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə cəhd göstərdi.

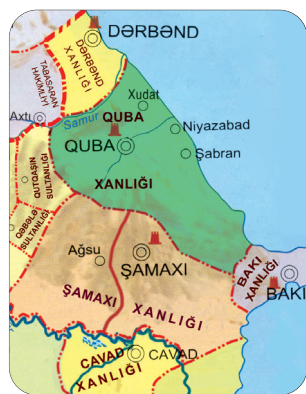

Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti nə ilə nəticələndi?

Xanlığın yaranması. Quba xanlığının əsasını **Hüseynəli xan** qoymuşdu. Xanlığın mərkəzi əvvəl **Xudat**, sonra da **Quba** idi. Nadir şahın ölümündən sonra Hüseynəli xan müstəqil siyasət yeritməyə başladı.

Quba xanlığı çox əlverişli coğrafi və strateji mövqeyə malik idi. Dağlıq ərazilərdə yerləşməsi və müdafiə qalalarının çoxluğu xanlığın xarici hücumlardan müdafiəsini asanlaşdırırdı. Ticarət yolları üzərində olması isə xanlığın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bütün bu amillər Quba xanlığının qısa müddətdə güclənməsinə şərait yaratdı.

Düşmən hücumlarından və feodal ara müharibələrin-

■ Quba xanlığı

Dərsin əvvəlində **D** blokunda verilən xəritədən istifadə edərək beyin həmləsi üsulu ilə şagirdlərlə fikir mübadiləsi aparın. Şagirdlərə suallarla müraciət edin:

1. Xəritədə hansı xanlıqlar göstərilib?

2. Bu xanlıqları birləşdirən amil hansıdır?
3. Quba xanlığı Azərbaycanın hansı hissəsində yerləşir?
4. Hansı coğrafi amillər Quba xanlığının inkişafına müsbət və mənfi təsir edə bilərdi?

Müzakirədən sonra tədqiqat sualını şagirdlərə açıqlayın: ***qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti nə ilə nəticələndi?***

Bu sual **A** blokunda öz yerini alıb, lakin siz başqa bir sual təklif edə bilərsiniz. Tədqiqat işi bu sual ətrafında aparılacaq. Bu mərhələdə siz ziqzaq üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Sınıfı sadə üsulla 4 qrupa bölürük (saymaqla). Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmli şagirdlərdən yeni 4 qrup (ekspert qrupu) yaradılır (ekspert qruplarına istifadə etmək üçün əlavə materiallar da paylana bilər).

I ekspert qrupu – Xanlığın yaranması.

II ekspert qrupu – Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi.

III ekspert qrupu – Mənbələr Fətəli xan haqqında.

IV ekspert qrupu – Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti.

Öyrəniləcək mətn qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir.

Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır.

Əsas qruplara iş vərəqi verilir və qruplar mövzu ilə bağlı suallara cavab yazırlar.

İş vərəqlərində tapşırıqlar verərkən mövzunun **C** (sual və tapşırıqlar) və **F** (mənbələr və məlumatlar) bloklarından istifadə edin. Məsələn: Quba xanlığının digər xanlıqlardan fərqli cəhətləri nədən ibarət idi? Dərbənd və Bakı xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsinin hansı oxşar cəhəti vardı?

Şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atırlar: konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmə aparırlar. Bunun üçün müəllim yenidən ümumiləşdirici suallar verir.

Müzakirədən sonra şagirdlər tədqiqat sualına cavab söyləyirlər.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdlərə C blokunda (mövzudan sonra) verilən 4-cü və 5-ci tapşırıqları yerinə yetirməyi tapşırıq. Bu işi şagirdlər evdə də davam edə bilərlər.

Ev tapşırığı qismində siz şagirdlərə qubalı Fətəli xan haqqında esse yazmağı da tapşırıq bilərsiniz.

Qiymətləndirmə meyarları: şərhətmə, dəyərləndirmə, təhlilətmə

I	II	III	IV
Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri təhlil edərkən çətinlik çəkir, nəticələri təqdim edərkən də çətinlik çəkir.	Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri təhlil edərkən köməkdən istifadə edir, nəticələrini təqdim edərkən çətinlik çəkir.	Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri təhlil edərkən bəzi səhvlər edir, nəticəni təqdim edərkən cüzi uyğunsuzluqlara yol verir.	Qubalı Fətəli xana aid yazılı mənbələri ətraflı təhlil edir, nəticələrini sərbəst təqdim edir.
XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edərkən çətinlik çəkir.	XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini köməkdən istifadə edərək şərh edir.	XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edərkən bəzi səhvlər edir.	XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini asanlıqla şərh edir.
Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirərkən köməkdən istifadə edir.	Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirərkən bəzi səhvlər edir.	Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini sərbəst dəyərləndirir.

18-ci mövzu. Quba xanlığının birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi

Altstandartlar:

- 3.1.1. Mərkəzləşmiş dövlətin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

- XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.

Təlim forması:
kollektiv və qrup işi

Təlim üsulu:
beyin həmləsi,
karusel, debat

18 QUBA XANLIĞININ BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ

Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi siyasətinin ikinci mərhələsi o qədər də asan olmadı. Digər Azərbaycan xanlıqları dinc yolla birləşmək istəmədilər.

Hansı xanlıqlar Quba xanlığının tabeliyinə keçməkdən imtina etdilər?

Şamaxı və Cavad xanlıqlarının birləşdirilməsi. Dərbənd və Bakı xanlıqlarının birləşməsindən sonra Fətəli xanın məqsədi Şamaxını özünə tabe etmək idi. O, Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi, çünki Şamaxı coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşirdi. Şamaxı xanlığının ərazisi, demək olar ki, Azərbaycanın şimal torpaqlarının mərkəzində yerləşirdi. Xanlığın Quba xanlığına birləşdirilməsi siyasi cəhətdən də əhəmiyyətli idi. Belə ki, Şamaxı qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdu. Şamaxının birləşdirilməsi həmçinin strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bununla gələcəkdə Qarabağ və Şəki xanlıqlarının, həmçinin Azərbaycanın cənub torpaqlarının birləşdirilməsinə şərait yarana bilərdi.

Sizcə, Şamaxı xanlığının birləşdirilməsinin nə kimi iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

Fətəli xan Dərbənd və Bakı xanlıqları kimi Şamaxını da dinc yolla birləşdirmək istəyirdi, ona görə də Şamaxı xanlığı ilə danışıqlar apardı. Əldə edilən razılıqdan sonra, Quba xanlığı Şamaxı xanlığını xarici hücumlardan qorumaq istəyirdi. Əvvəzində isə Şamaxı xanlığı hər il Quba xanlığına müəyyən miqdarda xərəc verəcək-

97

Bu dərs ötən dərsin davamı olduğu üçün onların arasında əlaqə yaratmaq vacibdir. Bunun üçün biz xəritədən istifadə edərək şagirdlərə tapşırıq verə bilərik:

1. Quba xanlığı harada yerləşir?
2. Qubalı Fətəli xanı Hacı Çələbi və urmiyalı Fətəli xanla birləşdirən cəhət hansıdır?
3. Quba xanlığına ardıcıl olaraq hansı ərəzilər birləşdirildi?
4. Onlardan hansıları Fətəli xan birləşdirdi? Şagirdlərin fərziyyələri qeyd olunur. Bundan sonra tədqiqat sualı təqdim olunur: **qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti nə ilə nəticələndi?** Tədqiqat karusel üsulu ilə aparılır. Sınıf 4 qrupa bölünür. Müəllim qruplara müxtəlif sual yazılmış bir kağız verir. Qruplar üçün **B**

Birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxanlarla mübarizə. Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrin də mənafeyinə uyğun deyildi. Feodal ara müharibələri yeni mərhələyə daxil oldu. Tezliklə digər xanlıqlar Fətəli xana qarşı müharibəyə başladılar. Bunun üçün müxtəlif ittifaqlar yaratdılar. Bu ittifaqlardan birinə Qarabağ xanlığı, Şəki xanlığı və keçmiş Şamaxı hakimi, digərinə isə Dağıstan hakimləri daxil idilər. Bu, Azərbaycanın şimal torpaqlarında siyasi vəziyyətin yenidən gərginlənməsinə səbəb oldu. Belə vəziyyət isə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrə əlverişli şərait yaratdı. Bunlardan biri də Cənubi Qafqazda hakimiyyətə can atan gürcü çarı II İrakli idi. II İrakli Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin əleyhinə idi, lakin Fətəli xana qarşı açıq çıxış etməyə cəsarət göstərmirdi. Qarabağ və Şəki xanlıqları Quba xanlığına qarşı ittifaq yaradanda II İrakli də bu ittifaqa daxil oldu.

Azərbaycan xalqının birləşdirmə siyasətinə rəğbətini səbəblərini şərh edin.

Fətəli xanın siyasəti Dağıstanın bir sıra feodal hakimlərinin də xoşuna gəlmirdi. Onlardan biri də Qaraqaytaq hakimi, Fətəli xanın qohumu Əmir Həmzə idi. Fətəli xan onun bacısı Tuti Bikə ilə evlənmişdi.

1774-cü ildə Əmir Həmzənin başçılığı ilə Dağıstan hakimlərinin birləşmiş qüvvələri Quba xanlığına hücum etdi. Xudat yaxınlığında – **Gavduşan çölündə** baş vermiş döyüşdə Fətəli xan məğlub oldu. O, Dərbəndə qayıda bilmədi və yaralı halda Salyana çöküldü. Birləşmiş qüvvələr isə Dərbəndə hücum etdilər. Əmir Həmzə əvvəlcə hiyləyə əl atdı. O, Tuti Bikəyə xəbər göndərdi ki, guya döyüşdə həlak olmuş Fətəli

Tuti Bikə

blokunun məlumatları ilə tanış olmaq üçün də vaxtı nəzərə alın. Qrup üzvləri sualı oxuyur və bir cavab yazır. Kağızlar saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməkliyi ilə qruplara ötürülür. «Karusel» kimi kağızlar bütün digər qruplardan keçərək axırda öz qrupuna qayıdır. Qruplar üçün vərəqləri hazırlayanda **C, F** bloklarının inkanlarından yararlanın. Burada müxtəlifnövlü sual və tapşırıqlar verməlisiniz:

1. Qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin birinci mərhələsində hansı xanlıqlar tabe edilmişdi?
2. Sizcə, Şamaxı xanlığının birləşdirilməsinin nə kimi iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti

səbəb oldu. Rusiyanın gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planı var idi. Ona görə də Rusiya da bu yürüşə qarşı çıxdı və Fətəli xandan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tərk

3. Qubalı Fətəli xan birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsində hansı addımları atmışdır?

4. Bu addımlardan hansılar uğurlu, hansılar uğursuz oldu?

Müəllim bu kağızları yazı lövhəsinə yapışdırır və bütün sinif cavabları müzakirə edir.

Sonra ümumi müzakirə təşkil edilir. Burada siz yenə də C və F bloklarından istifadə edə bilərsiniz. Müzakirədə Quba xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri məsələlərinə daha qabarıq şəkildə toxunulmalıdır. Müzakirə nəticəsində şagirdlər cədvəli doldura bilərlər:

Xanın adı	Birləşdirmək istədiyi ərazi	Kimlər mane olmaq istəyirdilər?	Hansı diplomatik addımları atmışdı?	Nəticəsi
Qubalı Fətəli xan				

Müzakirədən sonra tədqiqat sualına cavab tapılır. Yaradıcı tətbiqetmədə siz C blokunda verilən 4-cü və 5-ci tapşırıqları verə bilərsiniz. Bu tapşırıqları siz şagirdlərə ev çalışması kimi də verə bilərsiniz. O halda yaradıcı tətbiqetmədə siz debat keçirə bilərsiniz. Bunun üçün sinfi 2 tərəfə bölün: təsdiq və inkar. Debat mövzusu belə ola bilər: XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarını dinc yolla birləşdirmək mümkün idi. Tərəflərə öz fakt və dəlillərini hazırlamaq üçün vaxt ayırın. Sonra tərəflər öz nətiqlərini (spikerlər) seçirlər. Siz həm də münsiflər heyətini seçməlisiniz. Münsiflər kimin düz, kimin səhv olduğunu deməli və tərəflərin göstərdiyi fakt və dəlilləri təhlil etməlidirlər.

Qiymətləndirmə meyarları: *şərhetmə, dəyərləndirmə*

I	II	III	IV
Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini köməkdən istifadə etməklə şərh edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edərkən bəzi səhvlər edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini müstəqil şəkildə şərh edir.
XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini müəllimin köməyindən istifadə etməklə dəyərləndirir.	XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirərkən cüzi səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin ikinci yarısında dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini əsaslandıraraq, dəyərləndirir.

19-cu mövzu. Qarabağ – bəylərbəyilikdən xanlığa

Altstandartlar:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərin (Şah I İsmayıl, Şah I Təhmasib, Şah I Abbas, Nadir şah, qubalı Fətəli xan, Hacı Çələbi) fəaliyyətini dəyərləndirir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Qarabağ xanlığına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2. Pənahəli və İbrahim-xəlil xanların Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rolu və fəaliyyətini dəyərləndirir.
3. Pənahəli və İbrahim-xəlil xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, fasiləli oxu, Venn diaqramı

19 QARABAĞ — BƏYLƏRBƏYİLİKDƏN XANLIĞA

Səfəvilər dövründə mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan xanlığından birinə çevrildi.

Bəs Qarabağ xanlığı necə gücləndi?

Xanlığın yaranması. Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşir tayfasının başçısı **Pənahəli xan (1748–1763)** qoymuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuşdu.

Xanlığın əhalisini, əsasən, Cavanşir, İyirmidördlər, Otuzkilər, Kəbirli, Baharlı və Kolanı türk tayfaları təşkil edirdi. Bundan başqa, xanlığın ərazisində az sayda xristian-albanlar da yaşayırdılar.

Qarabağ bəylərbəyi və tayfaları hələ **1736-cı ildə** Muğan qurultayında Nadir

xanın şah seçilməsinə qarşı çıxmış, qanuni hakimiyyətin Səfəvilərə məxsus olduğunu bildirmişdilər. Ona görə də hakimiyyətə gələn Nadir şah Qarabağ tayfalarını cəzalandıraraq onları Xorasan vilayətinə və Əfqanıstana sürgün etmişdi. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra

Pənahəli xan

Şuşa qalasının gümüş açarları

103

Dərsi beyin həmləsindən başlaya bilərsiniz. Şagirdlərin diqqətini mövzunun adına cəlb edərək, onlara Qarabağ bəylərbəyliyi haqqında nə vaxt və hansı dövlətin tərkibində olması haqqında biliklərini xatırladın. Nadir şah nə üçün Qarabağ tayfalarını

Xorasana sürgün etmişdi? sualını şagirdlərə ünvanlayın. Bununla siz həm şagirdlərin biliklərini təkrar etmiş, həm də yeni mövzuyla əlaqə yaratmış olarsınız.

Sonra lövhədə tədqiqat sualını yazıb, şagirdlərə onu açıqlayın. Sual belə ola bilər: ***Qarabağ xanlarının birləşdirmə siyasətinin xüsusiyyətləri və nəticələri nədən ibarət oldu?***

Tədqiqatın aparılması zamanı «fasilələrlə oxu» üsulundan istifadə edə bilərsiniz. Sınıf 4 qrupa bölünür. Sonra isə mətn üzərində iş başlayır. Mətn 2 hissəyə bölünür və addım-addım oxunur. Şagirdlərin tədqiqat işini təşkil etmək üçün lövhədə ağ kağızda suallar yazılır. Əvvəl mətnin birinci hissəsi oxunur və hər qrupa suallar paylanır.

bu tayfalar yenidən öz tarixi vətənlərinə – Qarabağa qayıtdılar. Bu isə xanlığın hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Muğan qurultayında Qarabağ tayfalarının Nadirin şah seçilməsinə qarşı olmasını necə qiymətləndirirsiniz?

Pənahəli xan Qarabağı xarici hücumlardan qorumaq üçün tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə, müdafiə qalası tikildi. **1748-ci ildə** Kəbirli mahalında Bayat qalasının tikintisinə başlandı. Qalanın adı qədim türk tayfası olan Bayat tayfasının adı ilə bağlı idi.

«**Bayat savaşı**». Qarabağ xanlığının güclənməsi qonşu xanlıqları narahat edirdi. Digər tərəfdən Qarabağın xristian-alban mülkləri öz mülklərini itirməkdən qorxaraq Pənahəli xanın hakimiyyətinə qarşı çıxırdılar. Bu məqsədlə qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, onları Qarabağa yürüşə sövq edirdilər. Belə yürüşlərdən birincisi bütün Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən edildi. Hacı Çələbi xan öz müttəfiqləri – Şamaxı xanı və mülklərlə birlikdə Bayat qalasını mühasirəyə alsada, onu ələ keçirə bilmədi. Tarixi ədəbiyyatlarda «Bayat savaşı» adlanan bu hadisə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi və nüfuzunu artırdı.

Şuşa qalası

104

1. Qarabağ xanlığı necə yaranmışdı?
  2. Pənahəli xan xanlığı gücləndirmək üçün hansı tədbirlər görmüşdü?
  3. «Bayat savaşı».
  4. Qarabağ xanlığı Bayat savaşından sonra.
- Qruplar suallara cavabı yazırlar.
Mətnin ikinci hissəsi oxunur.
Suallar yenidən lövhədə və vərəqlərdə yazılır.
1. Pənahəli xanın mülklərə qarşı mübarizəsi.
  2. Fətəli xan Əfşarın Qarabağa yürüşü.

Hacı Çələbi xanla Pənahəli xanın toqquşmasının məliklər üçün faydası nə idi?

Bayat savaşında əldə edilən qələbəyə baxmayaraq, qala coğrafi baxımdan əlverişli yerdə deyildi. Ona görə də əvvəlcə Ağdam yaxınlığında **Şahbulaq qalası** inşa edildi. Nəhayət, Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Şuşada müdafiə qalasının tikintisi başa çatdırıldı. Bundan sonra Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Pənahəli xanın adı ilə Pənahabad adlanan Şuşa inkişaf edərək Azərbaycanın siyasi və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Xanlığın paytaxtının Şuşaya köçürülməsinin səbəbi nə idi?

Şahbulaq qalası cəmi üç-dörd il ərzində Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Qarabağ xanlığının məruz qaldığı aramsız hücumlar nəticəsində Pənahəli xan daha etibarlı, daha əlverişli və düşmən hücumu üçün əlçatmaz olan yeni bir paytaxt-qala tikdirməyə məcbur qaldı. Bunun üçün toplanmış məşvərət məclisində Pənahəli xan əyanlara müraciətə demişdi: "Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daim açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz bir an belə kəsilməməlidir".

Qarabağ xanlığının güclənməsi. Bayat savaşından sonra Qarabağ xanlığının nüfuzu artdı. Bu işə Pənahəli xana xanlığın ərazilərini genişləndirmək imkanı verdi. Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbil Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə salındı.

Şuşanın siyasi və iqtisadi mərkəz kimi inkişafının səbəbi nə idi?

Qarabağ xanlığının mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxan xristian-alban mülükləri tabe edildi. İlk olaraq, Vərəndə mülüki Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Xaçın mülüki əvvəlcə müqavimət göstərsə də, **Ballıqaya** döyüşündə məğlub edildi və Pənahəli xana tabe olduğunu qəbul etdi. Tədricən digər mülüklər — Dizaq, Çiləbörd, Gülüstən (Talış) da Qarabağ xanından asılılığı qəbul etdilər. Buna baxmayaraq, onlar məkr-

3. Qarabağ xanlığında İbrahimxəlil xanın hakimiyyətə gəlməsi.

4. İbrahimxəlil xanın Qarabağ xanlığını gücləndirməsi üçün atdığı addımlar.

Qruplar öyrəndiklərini təqdim edirlər.

Lövhədə əvvəlcədən vətəndaş yazılmış suallara cavablar səsəndirilir.

Sonra ümumiləşdirici müzakirəni keçirin. Burada C blokunda verilən suallar, F blokunda verilən mənbələrdən səmərəli istifadə edin. Məsələn, Hacı Çələbi xanla Pənahəli xanın toqquşmasının məliklər üçün faydası nə idi?

Yaradıcı tətbiqətmə mərhələsində tapşırıqları dərslin məqsədlərinə görə müəyyən edin.

Şagirdlərə C blokundakı 6-cı tapşırığı verə bilərsiniz.

Pənahəli xan		İbrahimxəlil xan	
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər	

Sinfi 2 qrupa bölüb, klaster (şaxələndirmə) üsulundan istifadə edərək Qarabağ xanları haqqında bilikləri qeyd etməyi tapşırıq.

Ev tapşırığı kimi C blokunun 4-cü tapşırığını yerinə yetirilməyi verin.

Qiymətləndirmə meyarları: təhlil etmə, dəyərləndirmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Pənahəli xana aid yazılı mənbələri təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Pənahəli xana aid yazılı mənbələri müəllimin köməyi ilə təhlil edir.	Pənahəli xana aid yazılı mənbələri təhlil edir.	Pənahəli xana aid yazılı mənbələri sərbəst təhlil edir.
Pənahəli və İbrahimxəlil xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol və fəaliyyətlərini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol və fəaliyyətlərini dəyərləndirərkən köməkdən istifadə edir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol və fəaliyyətlərini dəyərləndirir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xanın Azərbaycan dövlətçiliyində oynadığı rol və fəaliyyətlərini əsaslandıraraq dəyərləndirir.
Pənahəli və İbrahimxəlil xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəl hazırlamaqda ciddi səhvlərə yol verir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xan haqqında müqayisəli cədvəli hazırlayarkən köməkçi suallardan istifadə edir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayarkən cüzi səhvlər edir.	Pənahəli və İbrahimxəlil xan haqqında müqayisəli sxem və cədvəlləri düzgün və sərbəst hazırlayır.

20-ci mövzu. Qərbi Azərbaycan xanlıqları

Altstandartlar:

- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3. Azərbaycan xanlıqları haqqında xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:
kollektiv və qrup işi

Təlim üsulu: beyin həmləsi, Venn diaqramı

Müəllim şagirdlərə A blokuna əsasən sualla müraciət edir. Şagirdlərin fərziyyələri dinlənilib lövhədə qeyd edilir. Sonra dərslərdə verilən xəritədən istifadə edərək, şagirdlərə Azərbaycanın şimal və cənub hissəsində hansı

20 QƏRBİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

Azərbaycanın qərbində yaranmış xanlıqlar ərazilərinin beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsinə və strateji mövqeyinə görə seçilirdi. Elə bu səbəbdən də qonşu xanlıqların və xarici dövlətlərin hücumuna məruz qalırdı.

Qərbi Azərbaycanda – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında bu zaman siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

İrəvan xanlığı. İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranmışdı. Onun əsası Mir Mehdi xan Əfşar (1747–1752) qoymuşdu. 1755-ci ildə Həsənəli xan Qacar İrəvan xanı oldu. Beləliklə, İrəvanda Qacar tayfasından olan sülalə hakimiyyətə gəldi.

Xanlığın əhalisi. İrəvan xanlığının əhalisi bu diyarın ən qədim sakinləri olan Azərbaycan türkləri idi. Bunu o dövrə aid yer adları, o zaman İrəvanda olmuş Avropa səyyahlarının, hətta erməni tarixçilərinin məlumatları sübut edir.

■ İrəvan xanlığı

xanlıqların yarandığını müəyyən etməyi tapşırın. Şimali Azərbaycanın qərb bölgəsində hansı xanlıqlar yaranmışdır? – sualını şagirdlər xəritənin köməyi ilə cavablandırırlar. Şagirdləri düşünməyə yönəltmək üçün onlara növbəti sualı verin: Bu xanlıqların coğrafi mövqeyi onların vəziyyətinə necə təsir edə bilərdi? Şagirdlər öz fərziyyələrini irəli sürürlər. Sonra şagirdlər mövzunun **A** blokunda bu suala verilən məlumatla tanış olurlar. Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunur:

İrəvan xanlığında sənətkarlıq və ticarətin inkişafının səbəbi nə olmuşdur?

İrəvan xanlığına hücumlar. İrəvan xanlığı strateji-coğrafi mövqeyə malik olduğu üçün qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. **1779-cu ildə** gürcü çarı II İrakli İrəvan xanlığına hücum edərək onun ərazisinin bir hissəsini – Şörəyeli işğal etdi.

İrəvan xanlığının bayrağı

Səfəvilər dövlətində Qərbi Azərbaycan torpaqları, əsasən, hansı bəylərbəyliyin tərkibində idi?

Tiflisdəki rus qoşununun başçısı polkovnik S.Burnaşev Peterburqa yazmışdı: "İrəvan şəhəri Azərbaycana məxsus olduğundan Osmanlı sultanı onun heç zaman Gürcüstanın tabeliyinə verilməsinə razı olmayacaqdır. Sultan Ərzurum paşasına və digər həmsərhəd paşalara rus qoşunlarına qarşı çıxmağı əmr etmişdir. Qarabağlı İbrahimxəlil xan və digər Azərbaycan xanları İrəvanı gürcülərin işğalından xilas etmək üçün birləşmişlər".

Məktub Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində saxlanılır.

İrəvan xanlığı müxtəlif dövrlərdə gürcü çarından, Qarabağ və Xoy xanlıqlarından asılı vəziyyətə düşmüşdü. **1783-cü ildə** gürcü çarı Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Bundan sonra gürcü çarının İrəvana və digər Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçılıq siyasəti fəallaşdı. Bu isə İrəvan xanlığını Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşdırdı.

İrəvan xanlığı Osmanlı dövləti ilə nə üçün yaxınlaşdı?

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarin yürüşündən sonra İrəvan xanlığı ondan asılı vəziyyətə düşdü.

Naxçıvan xanlığı. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı olmuşdur. Xanlığın əsasını yerli Kəngərli tayfasının başçısı **Heydərqulu xan (1747–1763)** qoymuşdu.

111

Bu dövrdə Qərbi Azərbaycanda – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

Dərsinizin məqsədlərinə uyğun siz başqa sualı da seçə bilərsiniz.

Növbəti mərhələdə tədqiqat işini təşkil edin. Tədqiqatı aparmaq üçün sinfi 4 qrupa bölün.

Hər qrupa tapşırıılır ki, **B** blokundakı İrəvan xanlığına aid məlumatlarla tanış olsun. Tədqiqat işini daha səmərəli etmək üçün qruplara istiqamətləndirici iş vərəqlərini paylayın:

1. İrəvan xanlığı nə vaxt və harada yaranmışdır?
2. Xəritəyə əsasən hansı xanlıqlarla sərhəd idi?

Naxçıvan xanlığının bayrağı

Naxçıvan xanlığı

Siyasi vəziyyət. Feodal ara müharibələri, xarici işğallara qarşı mübarizə, daxili saray çəkişmələri Naxçıvan xanlığının siyasi vəziyyətinə təsir göstərirdi. Xanlığın siyasi tarixini iki dövrə bölmək olar.

Ərazi və təsərrüfat. Xanlıq Zəngəzurdan Araz çayı vadisinə qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edən Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Naxçıvan xanlığının təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata, əhalinin məşğuliyyətinə və ictimai həyata mühüm təsir göstərirdi. Xanlığın ərazisinin müəyyən hissəsi dağlıq olduğu üçün təsərrüfatda maldarlıq mühüm rol oynayırdı. Su çatışmazlığı əkinçiliyin inkişafına mane olurdu. Buna baxmayaraq, əkinçilik bölgənin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olaraq qalırdı.

“Susuz şoran çöllər, müxtəlif formada olan dağ qayalıqları, dərə-təpəli sahələr, gözəl otlaq yerləri, düzənliklər, saysız-hesabsız vadilər və dərələrdən axan, yayda tamamilə quruyan dağ çayları Naxçıvanın xarici aləmini özündə əks etdirir”.

Sergey Zelinski. “Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasında dövlət kəndlilərinin iqtisadi həyatı”

Mənbə əsasında cavablandırın:
Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata necə təsir göstərə bilərdi?

3. İrəvan xanlığının əhalisinin əksəriyyəti kimlər idi?

Eyni zamanda C blokunun İrəvan xanlığına aid suallarından istifadə edin.

Şagirdlərin diqqətini F blokunda İrəvan xanlığına aid verilmiş mənbələrə cəlb edin və müzakirə aparın.

Sonra qruplar B blokunda verilmiş Naxçıvan xanlığına dair məlumatlarla tanış olurlar və sualları cavablandırırlar:

– Naxçıvan xanlığı nə vaxt, kim tərəfindən yaradılmışdı?

– Hansı ərazini əhatə edirdi?

– Naxçıvan xanlığı hansı dövlətlərin hücumlarına məruz qalmışdı?

– Nəticəsi necə idi? Naxçıvan xanlığına dair F blokundakı mənbəni də şagirdlərlə müzakirə edin. Mənbəyə aid sualı şagirdlərə ünvanlayın: Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata necə təsir göstərə bilərdi?

Qruplar işlərini tamamlandıqdan sonra təqdimat və məlumatın müzakirəsi keçirilir. Burada yeni biliklər daha da möhkəmləndirilir və sistemləşdirilir. Müzakirə üçün C blokunda yetərincə suallar var ki, onlardan istifadə edə bilərsiniz.

Müzakirədən sonra tədqiqat sualına cavab tapılır.

Bilikləri tətbiq etmək və bacarıqları inkişaf etdirmək üçün şagirdlərə tətbiqi tapşırıqlar verin.

Məsələn, C blokunun 5-ci tapşırığı:

İrəvan xanlığı		Naxçıvan xanlığı	
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər	

Şagirdlərə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında baş verən hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamağı tapşırıq:

Xanlığın adı	Baş vermiş hadisə	Tarix	Nəticəsi
İrəvan xanlığı			
Naxçıvan xanlığı			

Qiymətləndirmə meyarları: cədvəlhazırlama, təhliletmə, tematik-sinxron cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisə və prosesləri zamana görə əlaqələndirməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisə və prosesləri zamana görə əlaqələndirməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən köməkdən istifadə edir.	XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisə və prosesləri zamana görə əlaqələndirməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən cüzi səhvlər edir.	XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisə və prosesləri zamana görə əlaqələndirməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
XVIII əsrin II yarısına aid yazılı mənbələri təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin II yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edib təqdim edərkən köməkdən istifadə edir.	XVIII əsrin II yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edir, təqdim edərkən cüzi səhvlər edir.	XVIII əsrin II yarısına aid yazılı mənbələri təhlil edib sərbəst təqdim edir.
Xanlıqlara aid xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib etməkdə çətinlik çəkir.	Xanlıqlara aid xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edərkən köməkdən istifadə edir.	Xanlıqlara aid xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edərkən səhvlər edir.	Xanlıqlara aid xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.

21-ci mövzu. İkihakimiyyətli xanlıqlar

Altstandartlar:

- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
- 2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. Xanlıqlara dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:

kollektiv iş, qrup işi və cütlərlə iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, Venn diaqramı

21 İKİHAKİMİYYƏTLİ* XANLIQLAR

Azərbaycanda bəzi xanlıqlarda siyasi mübarizə və işğallar ikihakimiyyətliliyin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Hansı xanlıqlarda ikihakimiyyətlilik yaranmışdı?

Şamaxı xanlığı. Şirvan coğrafi baxımdan böyük ərazini – Kür çayından şimal-şərqdəki torpaqları əhatə edirdi. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın bu bölgəsində Quba, Dərbənd, Bakı və Şamaxı xanlıqları yaranmışdı.

Şamaxı xanlığı Şirvanın bir hissəsini əhatə edirdi. Bu xanlıq ərazisinə görə Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri idi, lakin xanlıqlar arasında baş verən müharibələr nəticəsində Şamaxı xanlığının da sərhədləri tez-tez dəyişirdi.

■ Şamaxı xanlığı

Xəritəyə əsasən Şamaxı xanlığının hansı xanlıqlarla həmsərhəd olduğu dövlətləri müəyyən edin.

* **İkihakimiyyətlilik** – bir ölkədə (xanlıqda) eyni vaxtda iki hakimiyyətin olması

Dərsin əvvəlində şagirdlərə Şimali Azərbaycanda hansı xanlıqlar yaranmışdır? XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqların yaranmasının müsbət və mənfi tərəfləri hansılardır? – suallarını verə bilərsiniz.

Şamaxı xanlığına aid gümüş pul (1770-ci il)

Xanlığın yaradılması. İkihakimiyyətlik. XVIII əsrin ortalarında köhnə və yeni Şamaxıda müstəqil xanlıqlar yarandı. *Köhnə Şamaxıda* Sərkərlər sülaləsinə mənsub Məhəmmədsəid xan və Ağası xan qardaşları, *Yeni Şamaxıda* isə Hacı Məhəmmədəli xan öz hakimiyyətlərini qurdular.

? *İkihakimiyyətlik Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?*

İkihakimiyyətliliyin mövcud olması Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Qüvvələrin parçalanması xanlığın xarici hücumlardan müdafiə olunmasını çətinləşdirirdi. Şamaxı ərazisinə hücum edən qonşu xanlara qarşı mübarizə aparmaq mümkün olmurdu. Bu, az imiş kimi, Şamaxı xanlığında köhnə və yeni Şamaxının xanları da bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar.

1763-cü ildə Məhəmmədsəid xan Hacı Məhəmmədəli xanı məğlub edərək Yeni Şamaxını ələ keçirdi. Beləliklə də, Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. Sərkərlər sülaləsinin idarə etdiyi vahid Şamaxı xanlığı yarandı.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti yeridən Quba xanı Fətəli xan Şamaxını da Quba xanlığına birləşdirmişdi. Şamaxı xanları uzun müddət Quba xanlığının tabeliyindən çıxmaq üçün mübarizə aparsalar da, xanlığı **1789-cu ilə** – Fətəli xanın ölümünə qədər, əsasən, Quba xanlığının tərkibində olmuşdur.

Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqil olan Şamaxı xanlığında **1789–1792-ci illərdə** hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı.

1792-ci ildə hakimiyyətə Mustafa xan gəldi. Bundan sonra Şamaxı xanlığında sabitlik yarandı və Şamaxı Azərbaycanın

ən güclü xanlıqlarından birinə çevrildi. Bu dövrə qədər yalnız öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparan Şamaxı xanlığı artıq qonşu xanlıqları öz hakimiyyətinə tabe etməyə çalışırdı.

? *XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının siyasi vəziyyətində yaranmış bu yüksəlişi nə ilə izah etmək olar?*

Gəncə xanlığı. Xanlığın yaranması və ərazisi. Gəncə xanlığının əsasını Qacar tayfasının Ziyadoğlular nəslindən olan **Şahverdi xan** qoymuşdu. Gəncə ərazi baxımından strateji mövqedə yerləşməklə yanaşı, həm də beynəlxalq ticarətin mərkəzlərindən biri idi. Ona görə də Gəncə daim qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. Gürcü çarı II İrakli

Gəncə xanlığının bayrağı

Gəncə xanlığının ərazisini xəritədə göstərin və həmsərhəd olduğu dövlətləri müəyyən edin.

Gəncə xanlığı

Sonra isə **A** blokunda ikihakimiyyətli xanlıqların yaranması haqqında məlumat oxunur və müzakirə edilir. Növbəti suallar dərstdə tədqiqat işi təşkil etmək üçün yararlıdır: **Şamaxı və Gəncə xanlıqlarında ikihakimiyyətliliyin olması nə ilə bağlı idi? Onların oxşar və fərqli cəhətləri nə ola bilər?**

Tədqiqatı cütlüklərlə iş və növbəli suallar üsulu ilə apara bilərsiniz. Şagirdlər **B** blokunun 1-ci hissəsindəki (Şamaxı xanlığı) materialı diqqətlə oxuyurlar. Bu onların tərəf-müqabiləri ilə birlikdə çalışmasına kömək edir. Şagirdlər müəyyən edilmiş (bunun üçün mövzuda verilmiş fənciklər kömək edər) mətni hissələr şəklində növbə ilə oxuyur. Birinci şagird bir hissəni bir başlıqdan digərinə kimi yüksək səslə oxuyur. Digər tərəf-müqabili mətn haqqında suallar verir. Birinci şagirdin sualları cavablandırmasına çalışılır. Sonra rollar dəyişilir. Əvvəl sual vermiş olan tərəf-müqabili növbəti abzası oxuyur, digəri isə suallara cavab verir. İnformasiya mübadiləsi diskussiya formasında aparılır. Bunun üçün yönəldici suallardan istifadə olunur (**C** blokunun suallarından istifadə edin).

Şahverdi xan

dəfələrlə Gəncə xanlığına yürüş etmiş və onu asılı vəziyyətə salmağa çalışmışdı. Xarici işğallara qarşı mübarizə aparmaq üçün Gəncə xanlığı Osmanlı dövləti ilə dostluq əlaqələri qurmağa çalışırdı. Bu məqsədlə 1752-ci ildə Şahverdi xan Osmanlı dövlətinə elçi göndərmişdi.

? Gəncə nə üçün qonşu dövlətlərin hücumlarına hədəf olurdu?

XVIII əsrin 50-ci illərində Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü.

1780-ci ildə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığı və gürcü çarlığı arasında bölüşdürüldü. Xanlıq hər iki tərəfin təyin etdiyi nümayəndələr tərəfindən idarə olunmağa başladı.

Beləliklə, Gəncə xanlığında ikihakimiyyətlik yaranı. Bu vəziyyət **1783-cü ilə** qədər davam etdi. Yarlanmış ikihakimiyyətlik xalqın narazılığına səbəb oldu. Həmin il Gəncədə baş vermiş üsyan nəticəsində ikihakimiyyətliyi son qoyuldu. 1786-cı ildə Gəncə xanlığında hakimiyyətə **Cavad xan Ziyadoğlu (1786–1804)** gəldi. Cavad xanın həyata keçirdiyi müdrik siyasət Gəncə xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi. O, Azərbaycan torpaqlarını – Qazax və Borçalını gürcü təsirindən azad etmək siyasəti yürüdü.

? Nadir şah nə üçün Qazax və Borçalı torpaqlarını gürcü hakiminə verməmişdi?

Gəncə xanlığında "abbasi" və "şahi" adlanan gümüş pullar kəsilirdi. Gəncə xanlığının işğalına qədər abbasi və şahın ondan çox forması zərb edilmişdi. Pulların üzərində "Gəncə pulu" sözləri yazılmışdı. Gəncə xanlığının əsas pulu abbasi idi.

1776–1777-ci illərə aid gümüş pullar

Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin silah kolleksiyasında dövlətlik rəmzi – Gəncə xanı Cavad xanın buncuğu saxlanılır.

Buncuq hakimiyyətə sahibliyi təsdiq edən əlamətlərdən hesab olunurdu. Cavad xanın buncuğu at quyruğu bərkidilmiş taxtadan, başlıq və fük qələmli qotazdan ibarətdir. Taxta üç ədəd bir-birinə geydirilən komusdan təşkil olunmuşdur. Ümumi uzunluğu 170 santimetrdir.

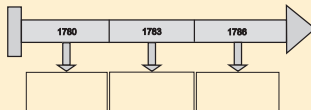
1. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliyin yaranmasının səbəbi nə idi?

2. Nə üçün qubalı Fətəli xan Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi?

3. XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının güclənməsinin səbəblərini müəyyən edin.

4. Gəncə xanlığında ikihakimiyyətliyin yaranmasının Şamaxı xanlığından fərqli cəhəti nə idi?

5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

Əlavə suallar verə bilərsiniz.

İkihakimiyyətlik necə yaranmışdı?

İkihakimiyyətlik Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

Sonra həmin üsulla **B** blokunun 2-ci hissəsi oxunur (Gəncə xanlığı) və müzakirə edilir.

Şagirdlərə növbəti sualları təqdim edin:

Gəncə xanlığı nə vaxt və harada yaranmışdı?

Gəncə xanlığına həmsərhəd xanlıqları sadalayın.

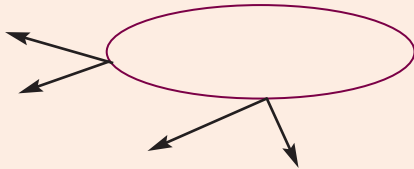
Hansı dövlətlər Gəncə xanlığını işğal etməyə cəhdlər edirdilər?

Bunun nəticəsi necə oldu?

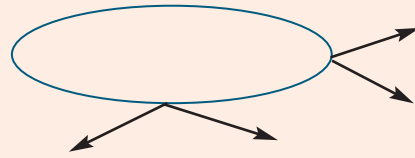
Müzakirə zamanı çox vacibdir ki, şagirdlər Şamaxı və Gəncə xanlıqlarında yaranmış ikihakimiyyətliyin fərqi başa düşsünlər. Bunun üçün müzakirəyə belə bir sual verə bilərsiniz: Gəncə xanlığında ikihakimiyyətliyin yaranmasının fərqli cəhəti nə idi?

Yaradıcı təbiiqetmədə dərsimizin məqsədlərindən çıxış edərək belə tapşırıqlar verə bilərsiniz:

I qrup. Şamaxı xanlığı

II qrup. Gəncə xanlığı

Şagirdlərə tapşırın:

«Sxemdə göstərilən xanlıqlara həmsərhəd xanlıqların adlarını yazın».

Xanlığın adı	Baş vermiş hadisə	Tarix	Nəticəsi
Şamaxı xanlığı			
Gəncə xanlığı			

Şagirdlərə mövzu ilə bağlı hadisələrin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəli doldurmağı tapşırın.

Formativ qiymətləndirmənin reallaşdırılması, əslində, bütün dərs boyu aparılmalıdır. Qiymətləndirmə apararkən məqsədəuyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: tematik-sinxron cədvəlhazırlama, xəritə əsasında cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən köməkdən istifadə edir.	XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən bəzi səhvlər edir.	XVIII əsrin II yarısında baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
Xanlıqlara dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllərin hazırlanmasında çətinlik çəkir.	Xanlıqlara dair xəritədəki məlumatlara əsasən cədvəl və sxemləri hazırlayarkən köməkdən istifadə edir.	Xanlıqlara dair xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri hazırlayarkən bəzi səhvlər edir.	Xanlıqlara dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.

22-ci mövzu. Bakı, Lənkəran və Dərbənd xanlıqları

Altstandartlar:

- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
- 2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. Xəzərsahili xanlıqlarda baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. Mövzuya dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:
kollektiv, qrup və cütlərlə iş

Təlim üsulu:
beyin həmləsi, konseptual cədvəl

22 BAKI, LƏNKƏRAN VƏ DƏRBƏND XANLIQLARI

Azərbaycanın şimal torpaqlarında, Xəzərsahili vilayətlərdə Quba xanlığından başqa, Dərbənd, Bakı və Lənkəran xanlıqları yaranmışdı.

Xəzərin sahilində yerləşmələri bu xanlıqların siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

Bakı xanlığı. Müstəqil Bakı xanlığının əsasını yerli feodalardan olan **Mirzə Məhəmməd xan** qoydu. Xanlığın ərazisi Abşeron yarımadası və Bakı şəhərini əhatə edirdi. Mirzə Məhəmməd

■ Bakı xanlığı

xan öz hakimiyyəti dövründə təsərrüfatın inkişafı, Bakı qalasının möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Bakı Yaxın və Orta Şərqi mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Liman şəhəri olan Bakı dəniz ticarəti sahəsində məşhur idi. Xarici ticarət, xüsusilə neft, duz və zəfəran ixracı xanlığın əsas gəlir mənbəyini təşkil edirdi.

1767-ci ildə Bakı Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

A blokunda verilmiş mətn motivasiya yaratmanıza kömək edə bilər. Bu zaman şagirdlərin ötən dərslərdə əldə etdiyi biliklərlə əlaqə yaradın. Bununla siz həm bu bilikləri möhkəmlətməmiş, həm də yeni mövzuyla onları əlaqələndirmiş olarsınız.

? Quba xanı Fətəli xan Bakı xanlığının necə özünə tabe etmişdi?

Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqilliyini bərpa edən Bakı xanlığında bir müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə aparıldı. Bu mübarizədə qalib gələn **Hüseynqulu xan (1792–1806)** əvvəlcə Rusiyanın himayəsini qəbul etdi, lakin bu vəziyyət uzun sürmədi. **1796-cı ilin sonunda** Rusiya hakimiyyətində baş vermiş dəyişiklik nəticəsində rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

Lənkəran xanlığı. Bu xanlıq hələ Nadir şahın dövründə daxili müstəqilliyə malik idi. XVIII əsrin ortalarında **Qara xan** adlandırılan **Camaləddin Mirzə bəy** Lənkəranı müstəqil xanlıq elan etdi. O, Səfəvi nəslindən idi. Xanlığın mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Qara xan xanlığı iqtisadi və siyasi cəhətdən möhkəmləndirmək üçün bir sıra addımlar atdı.

Xarici işğallardan qorunmaq üçün Qara xan **1785-ci ildə** Quba xanlığından asılılığı qəbul etmişdi.

Bakı xanlığının bayrağı

Bakı xanlarının buncuğu (Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi)

Lənkəran xanlığı

? Qara xanın dövründə iqtisadi inkişafın səbəbi nə idi?

Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Əkinçilik və maldarlıq əsas məşğuliyyət sahələri idi.

? Coğrafi mövqeyi Lənkəran əhalisinə hansı məşğuliyyət üçün şərait yaradırdı?

Lənkəran şəhəri əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Xanlığın əlverişli coğrafi mövqeyi — Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi burada ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Lənkəran xanlığı Qafqaz, Yaxın Şərqi ölkələri və Rusiya ilə davamlı ticarət əlaqələrinə malik idi.

Qara xandan sonra hakimiyyətə **Mir Mustafa xan (1786–1814)** gəldi. Onun dövründə xanlıq daha da gücləndi.

Dərbənd xanlığı. Xanlığın əsasını **Məhəmməd-hüseyn xan** qoymuşdu. O, əhalini ağır vergi və mükəlləfiyyətlərlə incidirdi. Dərbənd xanının siyasətindən narazı olan yerli əhali kömək üçün Quba xanı Fətəli xana müraciət etdi. **1759-cu ildə** Fətəli xan yerli əhalinin xahişi ilə Dərbəndə yürüş edərək onu Quba xanlığına birləşdirdi. Bundan sonra Dərbənd Quba xanlığının

Dərbənd xanlığı

Xəritədən istifadə edərək sualla müraciət edin:

- Azərbaycanın şimalında hansı xanlıqlar yaranmışdı?
- Azərbaycanın qərb bölgəsində hansı xanlıqlar mövcud idi?
- Hansı xanlıqlarda ikihakimiyyətlik mövcud idi?
- Xəritəyə əsasən Xəzərsahili xanlıqların adlarını çəkin.

Müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualını açıqlayın:

– *Xəzərin sahilində yerləşmələri bu xanlıqların siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?*

Tədqiqatın aparılması: – sinif 3 böyük qrupa bölünür.

I qrup – Bakı xanlığı;

II qrup – Lənkəran xanlığı;

III qrup – Dərbənd xanlığı.

Hər qrup dövlətləri xarakterizə etmək üçün ümumi plan alır:

- Nə vaxt və hansı şəraitdə yaranmışdır?

mühüm ticarət, sənətkarlıq və iqtisadi mərkəzlərindən biri oldu.

Fətəli xanın Dərbənd xanlığını Quba xanlığına birləşdirməsinə hansı hadisə vasitə olmuşdu?

Dərbənd xanı Əhaliyə zülm edir, onlardan zorla və həddindən artıq vergi toləb edir, narazı olanları cəzalandırırdı. Xanın bu ədalətsizliyi xalqın narazılığını artırırdı. Əhali bu zülməndən azad olmaq üçün qubalı Fətəli xana müraciət edərək ondan kömək istəmişdi.

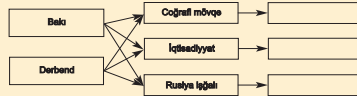
XVIII əsr rus tarixçisi Mixail Çulkov

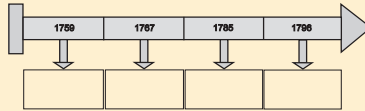
1. Bakı xanlığında xarici ticarətin inkişafının səbəbini müəyyən edin.

2. Bakı xanlığı nə vaxt Qubadan asılı vəziyyətə düşmüşdür?

3. Bakı və Dərbənd xanlıqlarının tarixində oxşar cəhətləri müəyyən edin.

4. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

123

- Əhatə etdiyi ərazilər və paytaxt şəhəri.
- Xanlar xanlıqları möhkəmləndirmək üçün hansı tədbirlər görmüşdülər?
- Bu tədbirlərin nəticəsi nədən ibarətdir?

Hər qrup cütlərə bölünür və hər cütlük planın bir bəndi üzərində işləyir. Cütlər öncə **B** blokunun materialı ilə tanış olurlar. Cütlərin cavablarından ümumi qrup cavabı toplanır.

Qruplar öyrəndiklərini təqdim edirlər.

Məlumat dinlənir və şagirdlər tərəfindən əlavələr qeyd olunur.

Şagirdlər yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atırlar: konkret nəticəyə gəlir və ümumiləşdirmə aparırlar. Bunun üçün müəllim yenidən ümumiləşdirici suallar verir və tədqiqat sualına cavab alınır. Müzakirəni keçirərkən **C** blokundakı suallardan istifadə etməyi unutmayın.

Bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə konseptual cədvəl üsulundan istifadə edin.

Müqayisə meyarları	Bakı xanlığı	Lənkəran xanlığı	Dərbənd xanlığı
Yaranma tarixi			
Kim yaratmışdır			
Ərazisi			
Paytaxtı			
Hansı dövlətlər hücum etmişdir			

Qiymətləndirmə meyarları: tematik-sinxron cədvəlhazırlama, xəritə əsasında cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Xəzərsahili xanlıqlarda baş vermiş hadisələrə aid tematik-sinxron cədvəlləri hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Xəzərsahili xanlıqlarda baş vermiş hadisələrə aid tematik-sinxron cədvəlləri hazırlayarkən köməkdən istifadə edir.	Xəzərsahili xanlıqlarda baş vermiş hadisələrə aid tematik-sinxron cədvəlləri baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən bəzi səhvlər edir.	Xəzərsahili xanlıqlarda baş vermiş hadisələrə aid tematik-sinxron cədvəlləri baş vermiş hadisələrə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
Xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri tərtib edərkən çətinlik çəkir.	Xəritədə bəzi obyektləri göstərir, cədvəl və sxemləri köməklə tərtib edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edərkən bəzi səhvlər edir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.

23-cü mövzu. Camaat, sultanlıqlar və mülkiyyətlər

Altstandartlar:

- 1.1.2. Hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
- 2.1.2. Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısında baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayır.
2. Mövzuya dair xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəllər tərtib edir.

Təlim forması:
kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:
beyin həmləsi, ziqzaq

23

CAMAAT, SULTANLIQLAR VƏ MƏLİKLİKLƏR

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda xanlıqlardan başqa da dövlət qurumları var idi. Bu qurumlar hansısa bir xanlığın tabeliyində idi.

Azərbaycanda mövcud olmuş bu dövlət qurumları necə idarə olunurdu?

Car-Balakən camaatı. Azərbaycanda mövcud olmuş dövlət qurumlarından biri də özünəməxsus idarə quruluşu olan Car-Balakən camaatı idi. **Camaat*** Qanix (Alazan) çayının aşağı boyunu əhatə edən Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Azərbaycanın şimal-qərbində yaranmış Car-Balakən camaatlığı – Car, Balakən, Tala, Katex, Muxax və Cənub camaatlarını birləşdirirdi. Camaatın əhalisi, əsasən, bu yerlərin ən qədim sakinləri olan kimmer, iskit, sak tayfalarının, habelə digər oğuz və qıpçaq türklərinin nəsiləri olan Azərbaycan türkləri (muğallar) idi. Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, burada ingiloylar, avarlar və saxurlar da yaşayırdılar. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov və bir çox nüfuzlu alimlər avarları qədim avar türklərinin davamçıları hesab edirlər. Avarların və sakların böyük hissəsi XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Böyük Qafqazın uca dağlıq ərəzilərindən – Dağıstandan köçüb gəlmişdilər. Onların köçməsi iqtisadi səbəblə, yaşadıkları dağlıq ərəzidə yararlı torpaqların azlığı ilə bağlı idi. Əlverişli təbii şəraitin olması bu əhalinin Qanix boyundakı Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına səbəb oldu. Onlar burada xarici hücumlardan qorunmaq üçün icmalarda birləşmişdilər. Camaatın əhalisi yaylaq-qışlaq maldarlığı, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olurdu. Otlarlar camaatın ümumi istifadəsində idi.

* **Camaat** – ərəbcə «icma» deməkdir.

Dərsin əvvəlində şagirdləri **A** blokundakı məlumatla tanış edirik. Motivasiya şagirdlərin fəallaşmasına imkan yaradır. Beyin həmləsi üsulunu tətbiq etməklə şagirdlərin köhnə bilikləri üzə çıxartması mümkündür. XVIII əsrin ikinci yarısı

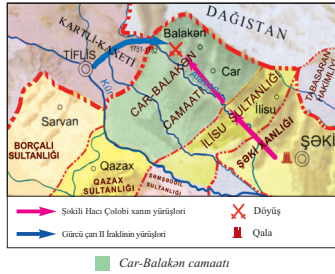
Hər bir icma köndüdə və qazi tərəfindən idarə olunurdu. İdarəetmə şərait qaydalarına əsaslanırdı. Camaatın ali orqanı **xalq yığıncağı** idi. Bütün mühüm məsələlər xalq yığıncağında həll edilirdi. Burada yaşlılarla bərabər, yalnız yetkinlik yaşına çatmış kişilər iştirak edə bilərdilər. Xalq yığıncağında da xil məsələlər, həmçinin müharibə və sülh məsələləri müzakirə olunur, mühüm qərarlar qəbul edilirdi. Cəmiyyətdə ruhanilərin də nüfuzu böyük idi. Onlar məhkəmə işlərində şəriət qanunlarına əsaslanırdılar.

? *Camaatlığın idarə olunmasının fərqli cəhətləri nə ilə bağlı idi? Fikrinizi əsaslandırın.*

Azərbaycanın ucqar ərazisində yerləşən Car-Balakən camaatı Şəki xanlığı və İlisu sultanlığı ilə birləşərək bu diyarı yadellilərin hücumlarından qoruyub saxlamaqda mühüm rol oynamışdı. Camaat XVIII əsrin 50-ci illərində Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düşmüş, yalnız XVIII əsrin sonlarında müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Sultanlıqlar. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında Car-Balakən camaatından başqa, **Qazax, Şəmsəddil, Borçalı, Ərəş, Qəbələ, Qutqaşın** və **İlisu sultanlıqları** kimi kiçik dövlət qurumları da yaranmışdı.

Borçalı sultanlığı Səfəvi dövlətinin dövründə – XVII əsrin əvvəllərində yaradılmışdı. XVIII əsrdə sultanlığın ərazisinə Borçalı və Loru vilayətləri (indiki Ermənistan Respublikasının şimalı) daxil idi. Səfəvilər dövründə Borçalı sultanlığı Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibində idi. Nadir şah Borçalı sultanlığını hələ XV əsrdən Azərbaycan dövlətlərinin tabeliyində olan Kartli hakiminin idarəsinə vermişdi. XVIII əsrin 50-ci illərində Kartli çarı Borçalını işğal etmişdi. Bölgənin bütünlüklə yerli türklərdən ibarət olan əhalisi işğala qarşı mübarizə aparır, üsyanlar edirdi.

İlisu sultanlığı hələ Səfəvilər dövründə – XVI əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. Əvvəllər sultan əhali tərəfindən seçilirdi. XVIII əsrin sonlarından sultan hakimiyyəti irsən keçməyə başladı. İlisu sultanlığı Şəki xanlığı və Car-Balakən camaatı ilə birlikdə ölkənin şimal-qərb torpaqlarının yadelli bəyliklərindən qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud sultanlıqlardan biri **Qazax sultanlığı** idi. Burada **Qazax tayfası*** yaşayırdı. Şəmsəddil sultanlığının adı isə qədim Azərbaycan tayfası Zülqədərliyin bir qolu olan Şəmsəddillə bağlı idi. Hakimləri sultan titulu daşıyırdı. Onlar irsi hakimiyyətə malik idilər.

Qəbələ və **Qutqaşın** sultanlıqları müəyyən imtiyaza malik olmaqla, bilavasitə Şəki xanlığına tabe idi. Əhali əkinçiliklə məşğul idi – buğda, arpa, çəltik becərir, ipəkçiliklə də məşğul olurdu. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə gedən ticarət yolları buradan keçirdi.

Ərəş sultanlığı Səfəvilər dövründə yaranmışdı. Əhali ipəkçilik, əkinçilik, maldarlıq və bağıçılıqla məşğul olurdu. Buradan bir çox ölkələrə xam ipək ixrac edilirdi. Sultanlığı Şəki xanlığından asılı idi. **1795-ci ildə** sultanlıq ləğv edildi və mahal kimi Şəki xanlığına qatıldı.

? *Hansı sultanlıqlar Şəki xanlığından asılı idi? Məlikliklər.* Əhali xristianlığı qəbul etmiş albanlardan ibarət olan **Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Güllüstan (Talış), Çiləbörd məliklikləri** Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşirdi. Məliklər xandan asılı idilər, lakin Pənahəli xan gücləndikcə məliklərin **separatçılıq*** fəaliyyəti də artırdı. Bunun qarşısının alınması vacib idi.

Məlikliklər. Əhali xristianlığı qəbul etmiş albanlardan ibarət olan **Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Güllüstan (Talış), Çiləbörd məliklikləri** Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşirdi. Məliklər xandan asılı idilər, lakin Pənahəli xan gücləndikcə məliklərin **separatçılıq*** fəaliyyəti də artırdı. Bunun qarşısının alınması vacib idi.

* **Qazax tayfası** – Azərbaycan-türk tayfası. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında məskunlaşmışdı. XVIII əsrin əvvəllərində bir hissəsi Qarabağa köçmüşdü.
* **Separatçılıq** – bölüşdürüclük, parçalama meyli

Azərbaycan tarixi nə ilə səciyyələnir? Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan torpaqlarında vahid dövlət yarandı mı? Hansı xanlıqlar torpaqların birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar? Bu mübarizə nə ilə nəticələndi? Azərbaycanda xanlıqlardan başqa daha hansı dövlət qurumları yaranmışdı?

Bu halda keçən mövzulardan suallar vasitəsilə əlaqə yaradın. Həmçinin bu biliklərə əsaslanan şagird araşdıracağı yeni problemin nədən ibarət olmasını müəyyənləşdirir. A blokunda qeyd olunan sual bizim tədqiqat sualımız ola bilər: **Azərbaycanda mövcud olmuş bu dövlət qurumları necə idarə olunurdu?**

Tədqiqatı aparmaq üçün «ziqzaq» üsulundan istifadə edirik.

Bu üsul mətnin məzmununun qısa müddət ərzində şagirdlər tərəfindən mənimlənməsinə imkan yaradır.

Sinfi sadə üsulla (bölgü üsulunu özünüz seçin) 4 qrupa bölürük (saymaqla). Qruplardakı şagirdlər yenidən nömrələnir. Hər qrupdakı eynirəqəmli şagirdlərdən yeni 4 qrup (ekspert qrupu) yaradılır.

I ekspert qrupu – Car-Balakən camaatlığı;
II ekspert qrupu – Qazax sultanlığı;

*Xanlığın güclənməsi ilə mülkiyyətlərin bölüşdürülməsinin
fəaliyyəti arasında əlaqəni müəyyənləşdirin.*

Mənbələrin və «Qarabağname» müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, mülkiyyətlərin əhalisi mənşəcə Qarabağdan deyildi. Onlar bu əraziyə Azərbaycanın başqa yerlərindən köçüb gəlmişdilər və Qarabağın beş mahalının adı ilə adlandırılmışdı. Yalnız Xaçın mahalının əhalisi yerli xristian-albanlar idilər. Digər mülkiyyətlər Qarabağa gəlmə idi. Məsələn, Dizaq mülkiyyəti Qarabağa Lorudan qəçib gəlmişdi. Nadir şah Dizaqda ona mülkiyyət vermişdi. Vərəndə mülkiyyəti Şahnəzər Göyçədən, Çiləbörd mülkiyyəti Allahqulu **Mağavizdən***, Taliş mülkiyyəti Usub Şirvandan qaçaraq Qarabağda özüne sığınacaq tapmış və Nadir şah itaət görə müvafiq ərazilərə mülkiyyət təyin edilmişdi. Onlar Qarabağda heç bir dövlət birləşməsi yarada bilməmişdilər, çünki bölgədə sosial dayağa malik olmayan, daim bir-biri ilə didişən mahal başçıları idilər. Mülkiyyətlər səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasından qorxurdular. Ona görə də Qarabağda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin yaranmasını istəmir, xarici qüvvələrlə gizli əlaqələr saxlayırdılar. Mülkiyyətlərin separatçılıq meyilləri mərkəzləşdirmə işinə mane olur, xanlığın daxili vəziyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Buna görə də mülkiyyətlərin müqavimətini qırmaq üçün görülməli tədbirlər Qarabağ xanlığının müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi demək idi.

1. *Car-Balakən camaatlığında idarəetmənin özünəməxsus cəhəti nə idi?*
2. *Hansı sultanlıqlar Səfəvilər dövründə yaranmışdı?*
3. *Hansı mülkiyyətin əhalisi yerli xristian-albanlar idi?*
4. *Mülkiyyətlərin mövcudluğu nə üçün mərkəzləşdirmə siyasətinə mane olurdu?*
5. *Camaat, sultanlıq və mülkiyyətlərə aid cədvəl tərtib edin.*

* *Mağaviz* – XVII əsrdə Maku bölgəsindən gələnlər tərəfindən İrəvan əyalətində salınmış yaşayış məskəni

127

III ekspert qrupu – Qəbələ, Ərəş, İlisu sultanlıqları;

IV ekspert qrupu – Mülkiyyətlər.

B blokunun mətni qrupların sayı qədər hissələrə bölünür və ekspert qruplarına verilir.

Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxumalı, məzmununu qavramalı və öz əvvəlki qrupuna qayıdaraq öyrəndiyi hissəni onlara danışmalıdır.

Əsas qruplara iş vərəqi (eyni) verilir və qruplar mövzu ilə bağlı suallara cavab yazmalıdırlar. Qruplara sual və tapşırıqları hazırlayarkən **C** blokundan yararlanın.

Dərsimiz üçün seçdiyimiz standartda cavab verərək, mütləq xəritə üzrə tapşırığı şagirdlərə təklif edin. Bununla siz bu standartı reallaşdırmış olarsınız. Şagirdlərə bu dövlət qurumlarının yerləşdiyi xanlıqları xəritədə göstərməyi tapşırın.

Müəllim fasilitasiya əsasında əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək etməlidir. İnformasiyanın təşkilini bütün faktlar arasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldin.

Şagirdlərə biliklərini müstəqil şəkildə tətbiq etmək imkanı yaradın və bunun üçün yenidən tapşırıq verin. Bu tapşırığı şagirdlər qrup, cütlər, yaxud fərdi şəkildə yerinə yetirə bilərlər.

Məsələn: Car-Balakən camaatlığının idarəetməsinə dair sxem tərtib etməyi tapşırın.

Car-Balakən camaatlığı

C blokunda verilən 5-ci sualı da şagirdlərə təqdim edin. Onlar suala dair cədvəli doldursunlar.

Dövlət qurumunun adı	Nə vaxt yaranmışdı?	Harada yerləşirdi?	Gələcək taleyi necə oldu?

Formativ qiymətləndirmənin reallaşdırılması, əslində, bütün dərslər boyu aparılmalıdır. Qiymətləndirmə apararkən məqsədəuyğun meyar əsasında reallaşdırılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: tematik-sinxron cədvəlhazırlama, xəritə əsasında cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən köməkdən istifadə edir.	Baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəllər hazırlayarkən bəzi səhvlərə yol verir.	Baş vermiş hadisə və proseslərin zamana görə əlaqələndirilməsinə dair tematik-sinxron cədvəlləri sərbəst hazırlayır.
Xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəl tərtib edərkən çətinlik çəkir.	Xəritədəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəl tərtib edərkən köməkdən istifadə edir.	Xəritədəki məlumatlara əsasən cədvəl və sxemləri tərtib edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Xəritələrdəki məlumatlara əsasən sxem və cədvəlləri sərbəst tərtib edir.

24-cü mövzu. Ağa Məhəmməd xan Qacarın birləşdirmə siyasəti (1-ci dərş)

Altstandartlar:

- 3.1.1. Mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranması və tənəzzülü, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
- 4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edir.
2. Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurur.

Təlim forması: cütlərlə və fərdi iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi, müzakirə

24

AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİ

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycanın Qacar türk tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan hakimiyyəti ələ alaraq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək məqsədilə mübarizəyə başladı.

Azərbaycanın şimalında yaranmış xanlıqlar Ağa Məhəmməd xan Qacarın bu təşəbbüsünü necə qarşıladılar?

Ağa Məhəmməd xan Qacar

Yürüşə hazırlıq. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti yeridən Ağa Məhəmməd xan Qacar **1790-cı ildə** Azərbaycanın cənub xanlıqlarını tamamilə tabe etdikdən sonra şimal xanlıqlarını da tabe etməyi qərara aldı. O öz məqsədini gerçəkləşdirmək üçün, ilk növbədə, diplomatik yola əl atdı. Azərbaycan xanlarına, Kartli-Kaxeti çarına fərmanlar göndərdi, ona tabe olmalarını tələb etdi. Azərbaycan xanları, eləcə də Kartli-Kaxeti çarı fərmanı rədd etdilər.

Sizcə, Ağa Məhəmməd xan Qacar nə üçün əvvəlcə silaha əl atmadı?

Ağa Məhəmməd xanın onun hakimiyyətini tanımaq barədə fərmanını rədd etsələr də, şimal xanlıqları müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmadılar. Onların bəziləri ayrı-ayrılıqda müdafiə hazırlığına başladı. Qalalar möhkəmləndirildi, ərzaq ehtiyatı toplanıldı. Bəzi

Bu məzmunun motivasiyasını A blokuna uyğun qura bilərsiniz. D blokundan da istifadə etməklə şagirdləri yeni tədqiqata sövq etmək olar. Yaxud Xudafərin kör-

xanlıqlar isə hərbi kömək üçün Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan Rusiyaya müraciət etdilər.

? *Xanlıqların kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinin mənfii tərəfi nə idi?*

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Lənkəran xanı Mir Mustafa xan Ağa Məhəmməd xana qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd xanın qoşunu keçə bilməsin deyə Araz üzərindəki Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi. Tezliklə bu ittifaqa gürcü çarı II İrakli və İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacar da qoşuldu, lakin onların arasında birlik möhkəm deyildi.

Ağa Məhəmməd xan Qacarin Azərbaycanın şimal torpaqlarına yürüşə başlaması. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarına üç istiqamətdə yürüş etdi: qoşunun kiçik bir hissəsi Dağıstan üzərinə yerimək üçün Muğana, böyük hissəsi Ağa Məhəmməd xanın öz başçılığı altında Qarabağa, üçüncü hissəsi isə İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı.

İrəvan istiqamətinə yürüş edən qoşun hissəsi Naxçıvanda sərt müqavimətə rast gəldi. Qacar qoşunu Naxçıvanın mühasirəsində

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşa qalasını mühasirəyə alır.

129

Ağa Məhəmməd xan Qacarin Tiflisdə hücumu

ordusu çoxlu qənimət və əsir ələ keçirərək 1795-ci ilin payızında Tiflisdən Muğana çəkildi.

? *Xatırlayın: Şuşa qalası kim tərəfindən tikdirilmişdi? Bu qalanın strateji əhəmiyyəti olduğunu əsaslandırın.*

Ağa Məhəmməd xan Qacarin geri çəkilməsi. Azərbaycan üçün belə çətin məqamda da xanlıqlar arasında çəkişmələr davam edirdi. Bəzi xanlar Ağa Məhəmməd Qacarin yürüşündən öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Şəki xanı Ağa Məhəmməd xandan özünü düşmən saydığı Şamaxı xanını cəzalandırmağı xahiş etmişdi. Şəki xanının xahişinə cavab olaraq Ağa Məhəmməd xan Qacar Şamaxı xanlığı üzərinə yürüşə başladı. Qacarin gəldiyini eşidən Şamaxı xanı Mustafa xan əhaliyə şəhəri tərk etməyi əmr etdi. Qacarin ordusu boş qalmış şəhərə daxil oldu. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Dağıstan hakimlərinə fərman göndərərək onə tabe olmalarını tələb etdi. Şamaxı şəhərini tutsa da, şamaxılılar Qacarin təyin etdiyi hakimə itaət etmədilər, mübarizəyə qalxaraq onu öldürdülər. Fit dağında mövqeyini möhkəm-

130

püsünün şəklini nümayiş etdirməklə motivəedici suallar verin. Suallar ələ olmalıdır ki, şagirdlərdə məqsədəuyğun şəkildə yeni mövzunun tədqiqinə maraq yaratsın.

Bu mövzunun tədqiqat sualını «*Ağa Məhəmməd xan Qacarin Şimali Azərbaycana yürüşü nəyə görə uğursuz oldu?*» kimi qoysanız məqsədinizə nail ola bilərsiniz. Yaxud da tədqiqat sualını birbaşa təlim məqsədindən yarada bilərsiniz: – Nəyə görə Ağa Məhəmməd xan Qacarin Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizəsi nəticəsiz qaldı?

B blokunu cütüklər arasında bölün. Ayrı-ayrı cütüklərə **B** blokunun eyni hissəsini tədqiq etməyi tapşırmaq olar. Bu zaman eyni problemə müxtəlif yanaşmalar üzə çıxacaqdır. Bu, şagirdlərin tarixi problemlərə müxtəlif cür yanaşmağını formalaşdırır.

Tədqiq etmək üçün hər bir cütlüyün mətninə uyğun suallar tapşırıq. Bunun üçün **C** blokundan istifadə etmək olar. Yaxud siz öz yaradıcı fəaliyyətinizlə şagirdlərin (cütüklərin) potensialına uyğun sual və tapşırıqlar tərtib edə bilərsiniz.

– Ağa Məhəmməd xan Qacarin yürüş etməkdə məqsədi nə idi?

ləndirən Mustafa xan isə Qacar ordu hissələrinin Dərbənd istiqamətində hərəkətinə mane oldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacarin Urmiya xanına məktubu

"Türk tayfaları olan Əfsarlar və Qacarlar bir-biri ilə müharibə aparmaqla ümumi düşmənin qələbəsi üçün imkan yaradırlar. Qacar tayfaları ilə ittifaq bağlamaqla Əfsar tayfaları öz müstəqilliklərini qoruya bilərlər. Heç kimin onların torpaqlarına hücum etməyə cəsarəti çatmaz".

N.Mustafayeva. Azərbaycanın cənub xanlıqları, səh. 58–59

Nadir şahın nəvəsinin Xorasanda qiyam qaldırması xəbərini alan Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarını tərk etdi. Xorasan strateji və iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Onun itirilməsi mərkəzi hakimiyyəti sarsıda bilirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarin son cəhdi. 1796-cı ilin yazında Ağa Məhəmməd xan Qacar Muğanda rəsmi olaraq şah elan olundu. O, Ərdəbilə gəldi, Şah I İsmayılın qılıncını qəbul edərək özünü Səfəvi dövlətinin varisi elan etdi.

1796-cı ilin yazında general Valerian Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Azərbaycana yürüş etdi. Tez bir zamanda Azərbaycanın içərilərinə daxil olan rus ordusu Cənubi Qafqazı tutdu, lakin II Yekaterinanın qəfil ölüm xəbəri və güclü müqavimət rus ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Rusiyanın Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etmək siyasətinə qarşı çıxan Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə yenidən şimala yürüş etdi.

Naxçıvan, Lənkəran və Qarabağ xanlıqlarının təbə edilməsi. Ağa Məhəmməd şah qoşunun bir hissəsini Təbrizə göndərdi, özü isə Ərdəbilə gəldi. Buradan Naxçıvana stivari dəstəsi göndərərək xanlığın ona təbə olmasını tələb etdi. Naxçıvan xanı Kəlbəli xan qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gəlib şahın hakimiyyətini qəbul etsə də, Ağa Məhəmməd şah Kəlbəli xanın rus qoşunları ilə əlaqə saxladığını bilib onu həbs etdirdi. Naxçıvanın ardınca Qacar ordusu Lənkəranı da özünə təbə etdi.

Qarabağa hərəkət edən Qacar ordusu Araz çayına çatdı. Xudafərin körpüsü İbrahimxəlil xanın əmri ilə söküldüyü üçün Qacar ordusu çox çətinliklə Araz çayını keçib müvəqqəti olaraq çayın sahilində düşərgə saldı. Bu zaman Qarabağ xanlığının müdafiəçiləri

içərisi ağır daşlarla doldurulmuş qayıqları bir qədər aşağıda Araz çayına atdılar. Daşla dolu qayıqlar çayın məcrasını dəyişdi. Su axıb şahın düşərgəsinə doldu, ordunun ərzaq və silahlarını yuyub apardı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar ətraf kəndlərdən lazımı miqdarda ərzaq və silah topladıqdan sonra Şuşaya yaxınlaşdı. Şuşa qalası İbrahimxəlil xanın başçılığı ilə müdafiə olunurdu. Müdafiəçilərin döyüş əzmini qıra bilməyən Şah Qacar qala divarlarını topa tutdu. Qala divarlarının top atəşindən dağılmağa başladığını gören İbrahimxəlil xan dəstəsi ilə qaladan çıxaraq şah qoşunu ilə qeyri-bərabər döyüşə girdi, lakin mühasirəyə düşdü. O, mühasirədən çıxsa da, qalaya qayıda bilmədi və Şuşa qalasının müdafiəsi başsız qaldı. Qacar Şuşa əhalisini təslim olmağa çağırırdı. Şuşa ağsaqqalları böyük müzakirədən sonra öz nümayəndələrini Qacarin yanına göndərdilər. Nümayəndə bildirdi ki, əhali Qacarı qalaya buraxmağa ehtiyat edir.

Mənbələrdə deyilir ki, Ağa Məhəmməd şah Quranı götürüb öz möhürünü onun üzərinə basdı və and içdi ki, Şuşada kimsəyə toxunmayacaqdır. Şuşa əhalisi isə Qacara təminat verməli idi. İstənilən məbləğ iki günə yığıldı, bundan sonra qalının əsas qapıları açıldı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarin öldürülməsi və Qacar ordusunun geri çəkilməsi. Qarabağ xanlığından sonra Şamaxı, Şəki və Gəncə xanlıqları da təbə edildi.

Uğurlarına baxmayaraq, Qacarin bu cəhdi də baş tutmadı. **1797-ci ilin yayında** Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi onun planlarını yarımqıç qoydu və Səfəvi dövlətinin sərhədlərinin bərpası mümkün olmadı. Qacar ordusu Azərbaycanın şimal torpaqlarını tərk etdi.

Beləliklə, çar Rusiyanın xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Azərbaycanı işğal etməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

1. Şimala doğru yürüş etməkdə Ağa Məhəmməd xan Qacarin məqsədi nə idi?
2. Ağa Məhəmməd xan Qacarin dövlətçilik fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
3. Sizcə, nə üçün Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağa xüsusi əhəmiyyət verirdi?
4. Ağa Məhəmməd xan Qacarin yürüşlərini necə qiymətləndirirsiniz? Bu, işğalçılıq, yoxsa birləşdirmə siyasəti idi?

– Ağa Məhəmməd xan Qacarin dövlətçilik fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz? Təhlil edin.

– Nadir şah və Ağa Məhəmməd xan Qacarin fəaliyyətini müqayisə edərək sxem qurun.

– Ağa Məhəmməd xan Qacarin yürüşləri işğalçı yürüşlər idimi? Şərh edin.

– Ağa Məhəmməd xan Qacar nəyə görə Qarabağın ələ keçirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi?

– Verilmiş mənbə əsasında Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurun.

Verilmiş sual və tapşırıqlar C blokunun bir qədər dəyişdirilmiş və ya əlavələr edilmiş formasıdır. Bu yolla şagirdlərin potensialını nəzərə alaraq sual və tapşırıqları asanlaşdırmaq və ya çətinləşdirmək olar.

Cütlüklərin nəticələri nümayiş edildikdən sonra ümumiləşdirmə aparmaq olar. Ümumiləşdirmə sizin təqdim etdiyiniz tədqiqat sualının cavabı olacaqdır. Bu zaman şagirdlərin cavablandırması vacibdir.

Ev tapşırığı olaraq növbəti mövzu ilə tanış olmağı tapşıra bilərsiniz. Qabaqlayıcı tapşırıq təlim üçün əlverişli metodlardan biridir.

Qiymətləndirmə meyarları: *sxemqurma, şərhətmə*

I	II	III	IV
Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəni şərh edərkən çətinlik çəkir.	Müəllimin köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəni şərh edərkən köməkdən istifadə edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini şərh edərkən bəzi səhvlər edir.	Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin xüsusiyyətlərini ətraflı şərh edir.
Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurmaqda çətinlik çəkir.	Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurarkən köməkdən istifadə edir.	Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sxem qurur, lakin bəzi səhvlərə yol verir.	Ağa Məhəmməd xan Qacar haqqında sərbəst sxem qurur.

24-cü mövzu. Ağa Məhəmməd xan Qacarin birləşdirmə siyasəti (2-ci dərş)

Altstandartlar:

- 3.1.3. Dövrə bağli mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.
- 4.1.1. Azərbaycan dövlətçiliyində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərin fəaliyyətini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurur.
2. Ağa Məhəmməd şah Qacarin fəaliyyətini dəyərləndirir.

Təlim forması:
qrupla və kollektiv iş

Təlim üsulu:
beyin həmləsi, müzakirə

24

AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN BİRLƏŞDİRMƏ SIYASƏTİ

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonunda Azərbaycanın Qacar türk tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan hakimiyyəti ələ alaraq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək məqsədilə mübarizəyə başladı.

Azərbaycanın şimalında yaranmış xanlıqlar Ağa Məhəmməd xan Qacarin bu təşəbbüsünü necə qarşılıdılar?

Ağa Məhəmməd xan Qacar

Yürüşə hazırlıq. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti yeridən Ağa Məhəmməd xan Qacar **1790-cı ildə** Azərbaycanın cənub xanlıqlarını tamamilə tabe etdikdən sonra şimal xanlıqlarını da tabe etməyi qərara aldı. O öz məqsədini gerçəkləşdirmək üçün, ilk növbədə, diplomatik yola əl atdı. Azərbaycan xanlarına, Kartli-Kaxeti çarına fərmanlar göndərdi, ona tabe olmalarını tələb etdi. Azərbaycan xanları, eləcə də Kartli-Kaxeti çarı fərmanı rədd etdilər.

Sizcə, Ağa Məhəmməd xan Qacar nə üçün əvvəlcə silaha əl atmadı?

Ağa Məhəmməd xanın onun hakimiyyətini tanımaq barədə fərmanını rədd etsələr də, şimal xanlıqları müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmadılar. Onların bəziləri ayrı-ayrılıqda müdafiə hazırlığına başladı. Qalalar möhkəmləndirildi, ərzaq ehtiyatı toplanıldı. Bəzi

Bu mövzunun tədrisi üçün motivasiyanı A blokunda olduğu kimi qura bilərsiniz. Yeni mövzunun tədqiqatına beyin həmləsi ilə motivəedici suallarla şagirdlərdə maraq yaratmaq olar. Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında videomaterial nüma-

xanlıqlar isə hərbi kömək üçün Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan Rusiyaya müraciət etdilər.

? *Xanlıqların kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinin mənfii tərəfi nə idi?*

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Lənkəran xanı Mir Mustafa xan Ağa Məhəmməd xana qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd xanın qoşunu keçə bilməsin deyə Araz üzərindəki Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi. Tezliklə bu ittifaqa gürcü çarı II İrakli və İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacar da qoşuldu, lakin onların arasında birlik möhkəm deyildi.

Ağa Məhəmməd xan Qacarin Azərbaycanın şimal torpaqlarına yürüşə başlaması. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarına üç istiqamətdə yürüş etdi: qoşunun kiçik bir hissəsi Dağıstan üzərinə yerimək üçün Muğana, böyük hissəsi Ağa Məhəmməd xanın öz başçılığı altında Qarabağa, üçüncü hissəsi isə İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı.

İrəvan istiqamətinə yürüş edən qoşun hissəsi Naxçıvanda sort müqavimətə rast gəldi. Qacar qoşunu Naxçıvanın mühasirəsindən

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşa qalasını mühasirəyə alır.

129

Ağa Məhəmməd xan Qacarin Tiflisə hücumu

ordusu çoxlu qənimət və əsir ələ keçirərək 1795-ci ilin payızında Tiflisdən Muğana çəkildi.

? *Xatırlayın: Şuşa qalası kim tərəfindən tikdirilmişdi? Bu qalanın strateji əhəmiyyəti olduğunu əsaslandırın.*

Ağa Məhəmməd xan Qacarin geri çəkilməsi. Azərbaycan üçün belə çətin məqamda da xanlıqlar arasında çekişmələr davam edirdi. Bəzi xanlar Ağa Məhəmməd Qacarin yürüşündən öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışdılar. Şəki xanı Ağa Məhəmməd xandan özünə düşmən saydığı Şamaxı xanını cəzalandırmağı xahiş etmişdi. Şəki xanının xahişinə cavab olaraq Ağa Məhəmməd xan Qacar Şamaxı xanlığı üzərinə yürüşə başladı. Qacarin gəldiyini eşidən Şamaxı xanı Mustafa xan əhaliyə şəhəri tərk etməyi əmr etdi. Qacarin ordusu boş qalmış şəhərə daxil oldu. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan Qacar Dağıstan hakimlərinə fərman göndərərək ona tabe olmalarını tələb etdi. Şamaxı şəhərini tutsa da, şamaxılılar Qacarin təyin etdiyi hakimo itaət etmədilər, mübarizəyə qalxaraq onu öldürdülər. Fit dağında mövqeyini möhkəm-

130

yiş etdirməklə şagirdləri yeni tədqiqata sövq etmək olar. Bu mövzunun motivasiyası zamanı II Yekaterina haqqında suallar verməklə «Ümumi tarix» fənni ilə inteqrasiya yaratmış olarsınız. Yeni tədqiqata sövq etmək üçün bu kimi əlaqə qurmaq səmərəli nəticə verir.

Tədqiqat sualı təlim məqsədimizə çatmaq üçün vasitədir.

Bu baxımdan tədqiqat sualının düzgün seçilməsi əsas şərtidir. Tədqiqat sualını «*Azərbaycanın birləşdirilməsi uğrunda ikinci – son cəhd necə nəticələndi?*» kimi qoymaq olar.

Şagirdləri qruplara bölün. Hər qrupa sual və tapşırıqlar verin. Bu zaman **B** blokunu da bölmək lazımdır. **C** blokuna əsasən sual və tapşırıqları tapşırıq zaman şagirdlərə verilmiş mətn hissələrini nəzərə almaq vacibdir. Sual və tapşırıqları şagirdlərin potensialına uyğun olaraq asanlaşdırma və ya ağırlaşdırma bilərsiniz.

ləndirən Mustafa xan isə Qacar ordu hissələrinin Dərbənd istiqamətində hərəkətinə mane oldu.

Ağa Məhəmməd xan Qacanın Urmiya xanına məktubu

"Türk tayfaları olan Əfqarlar və Qacarlar bir-biri ilə müharibə aparmaqla ümumi düşmənin qələbəsi üçün imkan yaradırlar. Qacar tayfaları ilə ittifaq bağlamaqla Əfqar tayfaları öz müstəqilliklərini qoruya bilərlər. Heç kimin onların torpaqlarına hücum etməyə cəsarəti çatmaz".

N.Mustafayeva. *Azərbaycanın cənub xanlıqları*, səh. 58–59

Nadir şahın nəvəsinin Xorasanda qiyam qaldırması xəbərini alan Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanın şimal torpaqlarını tərk etdi. Xorasan strateji və iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Onun itirilməsi mərkəzi hakimiyyəti sarsıda bilirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacanın son cəhdi. 1796-cı ilin yazında Ağa Məhəmməd xan Qacar Muğanda rəsmi olaraq şah elan olundu. O, Ərdəbilə gəldi, Şah I İsmayılın qılıncını qəbul edərək özünü Səfəvi dövlətinin varisi elan etdi.

1796-cı ilin yazında general Valerian Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Azərbaycana yürüş etdi. Tez bir zamanda Azərbaycanın içərilərinə daxil olan rus ordusu Cənubi Qafqazı tutdu, lakin II Yekaterinanın qəfil ölüm xəbəri və güclü müqavimət rus ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Rusiyanın Cənubi Qafqazı, xüsusilə də Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etmək siyasətinə qarşı çıxan Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ildə yenidən şimala yürüş etdi.

Naxçıvan, Lənkəran və Qarabağ xanlıqlarının təbə edilməsi. Ağa Məhəmməd şah qoşunun bir hissəsini Təbrizə göndərdi, özü isə Ərdəbilə gəldi. Buradan Naxçıvana süvari dəstəsi göndərərək xanlığın ona təbə olmasına tələb etdi. Naxçıvan xanı Kəlbəli xan qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gəlib şahın hakimiyyətini qəbul etsə də, Ağa Məhəmməd şah Kəlbəli xanın rus qoşunları ilə əlaqə saxladığını bilib onu həbs etdirdi. Naxçıvanın ardınca Qacar ordusu Lənkəranı da özünə təbə etdi.

Qarabağa hərəkət edən Qacar ordusu Araz çayına çatdı. Xudafərin körpüsü İbrahimxəlil xanın əmri ilə söküldüyü üçün Qacar ordusu çox çətinliklə Araz çayını keçib müvəqqəti olaraq çayın sahilində düşərgə saldı. Bu zaman Qarabağ xanlığının müdafiəçiləri

5. Rusiyanın «kömək» siyasətinin mahiyyətində nə dayanırdı?
6. Ağa Məhəmməd şah Qacanın Şuşaya birinci yürüşü ilə ikinci yürüşünü müqayisə edin.
7. Ağa Məhəmməd şah Qacanın son yürüşü zamanı Azərbaycanın hakim dairələrinin mövqeyini izah edin.
8. Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında aşağıda verilmiş məlumatları oxuyub müzakirə edin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar özünün fəvqəladə iradəsi və bacarığı ilə padşah taxtına qalxmağa müvəffəq oldu. Onun özündən sonra xalqları bir əsr yarım şahlıq etdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar ədalətli hökmdar idi. Ətrafındakılara həmişə şübhə ilə yanaşardı, ancaq səbəbsiz heç kimi incitməzdi.

Ağa Məhəmməd şah fəzilətli adam idi, mütləq əhli idi, məclislərə zinat verərdi. Səltənətə gəldiyi dövrdə də özünün ədəbi və tarixi məlumatlarına görə onu eşidənləri heyətdə qoyardı. Alimlər arasında xüsusi hörməti var idi.

Başqa məzhəbdə olanlara gizəşt edərdi, heç kimin haqqı yox idi ki, isaviləri və musaviləri incitsin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar fəzilət əhli olduğu üçün fərman verdi ki, zərdüş-tilər əziyyət verməsinlər. Ondən sonra cahillər onları inciməyə cürət etmədilər.

Fransız yazıçısı Jan Gevrin "Xacə şah" tarixi romanından

Qacarlar dövründə Oğuz tayfalarının tarixinə maraq göstərilmiş, onlar haqqında əsər yazılmışdır. Bu əsərdə Ağa Məhəmməd şah "Türk padşahı" adlandırılır, soyu Əfrasiyabdan, şamı Cingiz xandan, mətinliyi Səlcuqdan, əzmi Teymurdan almış şəxsiyyət kimi təqdim edilir.

Faruq Sümer, görkəmli türk tarixçisi

"Ulu Tanrıya şükürlər olsun ki, Turan, İran, Rum ... və Hindistan türklərin böyük xanədanlarına verilib. Hər xanədanın öz ölkəsi ilə kifayətlənməsi ən yaxşı yoldur".

Ağa Məhəmməd şahın özək hökmdarına məktubundan

I qrup: Rusiyanın «kömək» siyasətinin əsl mahiyyətini izah edin.

II qrup: Verilmiş yazılı mənbə əsasında Ağa Məhəmməd şah Qacanın fəaliyyətini qiymətləndirin.

III qrup: Verilmiş mənbələr əsasında Ağa Məhəmməd şah Qacarla dövrün proseslərini, hadisələrini əlaqələndirin.

IV qrup: Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin hər iki cəhdi haqqında sxem qurun.

Qruplara verilən sual və tapşırıqlar onlara tam aydın olmalıdır.

İzah etmək üçün kiçik vaxt ayırmaq olar. Şagirdlər tədqiqat üçün ayrılmış vaxtı da bilməlidirlər ki, vaxtdan səmərəli istifadə etsinlər.

Qruplar əldə etdikləri nəticələri, əlaqələndirmə və sxemləri nümayiş etdirərək fəaliyyət və bacarıqlarını lövhədə, vərəqlərdə təqdim edirlər.

Ümumiləşdirmə aparmaq üçün şagirdlərin diqqətini yenidən tədqiqat sualına yönləndirmək olar. Bu zaman şagirdlər Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycan torpaqlarını yenidən birləşdirmək üçün sonuncu cəhdinin də nəticəsiz qaldığını söyləyəcəklər. Ev tapşırığı kimi «Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşanı ələ keçirməsi haqqında əlavə məlumat toplayın» tapşırığını vermək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, sxemqurma

I	II	III	IV
Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurmaqda çətinlik çəkir.	Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurarkən köməkdən istifadə edir.	Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sxem qurarkən bəzi səhvlər edir.	Azərbaycanın birləşdirilməsi cəhdinin nəticələri haqqında sərbəst sxem qurur.
Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini dəyərləndirərkən çətinlik çəkir.	Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini dəyərləndirərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini dəyərləndirərkən bəzi səhvlər edir.	Ağa Məhəmməd şah Qacarın fəaliyyətini dəyərləndirərkən sərbəst əlaqələndirir.

25-ci mövzu. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2.1.1. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və təbii amillərini təsərrüfatın, ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələrini təhlil edir.
2. Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi,
Venn diaqramı

25

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ HƏYAT

Xanlıqların yaranması Azərbaycanda iqtisadi, sosial və ictimai münasibətlərə də öz təsirini göstərdi.

Bu təsir özünü ən çox nədə büruzə verirdi?

Xanlıqlarda torpaq mülkiyyəti formaları. Xanlıqlar dövründə də mülk, vəqf və camaat torpaq mülkiyyəti formaları vardı. Dövlət torpaqları isə xan ailəsinə məxsus torpaqlara birləşdirilmişdi.

Şərti torpaq mülkiyyəti forması kimi **tiyul** geniş yayılmışdı. Tiyul xanlar tərəfindən müəyyən şəxslərə vəzifəyə və xidmətə görə verilirdi. Xan bu torpağı verərkən onu xüsusi sənədlə təsdiq edirdi. Tədricən tiyul irsi səciyyə alırdı.

Xanlıqlar dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyətini Səfəvilər dövründəki torpaq mülkiyyəti ilə müqayisə edin.

Sosial qruplar. Vergilər. Azərbaycan xanlıqlarında sosial qruplar feodallar, kəndlilər, tacirlər və sənətkarlardan ibarət idi.

AZƏRBAYCANDA ƏSAS SOSIAL QRUPLAR

FEODALLAR	KƏNDLİLƏR	TACİRLƏR VƏ SƏNƏTKARLAR
<i>xan</i>	<i>rəiyyət</i>	
<i>sultan və məliklər</i>	<i>rəncərbərlər</i>	
<i>elbəyilər</i>	<i>elətlər</i>	
<i>bəylər</i>		
<i>ruhanilər</i>		

134

Bu mövzu qismən şagirdlərə əvvəlki dövrlərdən tanışdı. Və bu mövzunu keçərkən şagirdlərin sərbəst işini təşkil etmək sizin üçün daha rahat ola bilər. Öncə siz A blokunda verilən məlumatı şagirdlərə çatdırın və onu müzakirə edin. Sonra isə sinfə gətirdiyiniz əlavə materialları, mənbələri şagirdlərə paylayın. Şagirdlər materiallarla tanış olduqdan sonra müzakirəni davam etdirin.

Röiyyət divan, mülk və vəqf torpaqlarında yaşayırdı, onlar üçün ayrılan torpaqları becərir və feodallara, yaxud xəzinəyə vergi ödəyirdi. Öz torpağı olmayan rəncbələr xanın və digər feodalların mülklərində işləyərək yıqlın məhsulun 1/3-ni götürürdülər.

Elatlar maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Yaylaq-qışlaq həyat tərzini keçirməklə birbaşa tayfa başçılarından asılı vəziyyətdə olurdular. Onlar xan qoşununun əsas hissəsini təşkil edirdilər. Oturaq əhalidən fərqli olaraq, elatlardan alınan vergi nisbətən az idi.

? *Hansı kəndli qrupunun vəziyyəti nisbətən yaxşı idi? Bu nə ilə bağlı idi?*

Azərbaycan xanlıqlarında yenə də əsas vergi **malcəhət** idi. Feodallar otlaplardan istifadə müqabilində röiyyətdən **çöpbaşı** adlı əlavə vergi alırdılar. Kəndli bağlarından toplanan **bağbaşı** adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi.

Xanlıqlarda vergilərin toplanması üçün ümumi qayda yox idi. Vergilər hər xanlıqda müəyyən və formalaşmış adətə görə yığılırdı. Bu isə vergiyığanların özbaşınalığı üçün əlverişli yaradırdı. Kəndlilərin ağır güzəranı onların hakim zümrəyə qarşı mübarizəyə qalxmasına səbəb olurdu.

? *Sizcə, kəndlilər öz etirazlarını necə bildirirdilər?*

“Hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr bağışlanırdı. Feodallar da xana hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Çox vaxt xanın mətbəxinin birgünlük xərci onlarla qoyundan, qırx pıddan artıq düşüdü və s. ibarət olurdu”.

Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. “Qarabağ tarixi”

Necə düşünürsünüz, bütün bu xərclər kimin hesabına ödənilirdi?

Xanlıqların idarə edilməsi. Xanlıqların idarəetmə sistemi qismən dəyişikliklərlə Səfəvi və Əfşarlar dövlətlərinin idarəetmə

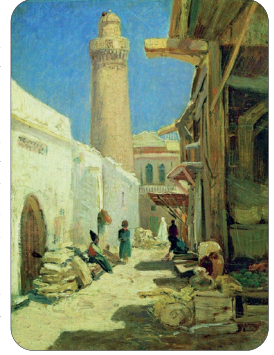
canın bir çox şəhərlərindən, xüsusilə Gəncədən, Şəkiddən, Ərəsdən bura xam ipək gətirilirdi. Şamaxıya Rusiyadan, İrandan, Hindistandan, hətta uzaq Avropa ölkələri olan Hollandiya və İngiltərədən xam ipək və ipək parça almağa çoxlu tacir gəlir və satmaq üçün müxtəlif əşyalar gətirirdilər. İpəkçilik sayəsində Şamaxı şəhəri Qafqazın ən gür bazarına çevrilmişdi. Ona görə də Şamaxı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı.

Bakı qalası digər xanlıqların paytaxtına nisbətən kiçik idi. Bakı özünün nadir tarixi abidələri ilə memarlıq sənəti muzeyini xatırladırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mühüm siyasi və iqtisadi mərkəz kimi şöhrət tapan şəhərlərdən biri də **Gəncə** idi. Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgə dəmir, mis, qurğuşun, duz və s. faydalı qazıntı növləri ilə zəngin idi. Bu, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Gəncə şəhərində hazırlanan sənətkarlıq əşyaları xaricə də ixrac edilirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri də **Təbriz** idi. Təbrizdən keçən ticarət və karvan yolları bu dövrdə də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik idi.

Müstəqil xanlığın mərkəzinə çevrildikdən sonra Təbriz bir neçə dəfə qonşu xanlıqlar tərəfindən hücumlara məruz qalmışdı. Bu dövrdə qədim Azərbaycan şəhəri **İrəvanda** nadir memarlıq inciləri hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına çevrilmişdi.

Bakı. İçərişəhər (rəssam A.Boqolyubov)

Müzakirəni sualların köməyi ilə aparın: XVIII əsrin ikinci yarısında sosial və ictimai münasibətlərə hansı amillər təsir etmişdir? Azərbaycanda hansı qədim şəhərləri tanıyırsınız? XVIII əsrdə hansı yeni şəhərlər yaranmışdır?

Motivasiyanı siz başqa formada apara bilərsiniz. Sınıfdə texniki imkanlar olduğu halda siz onlara proyektor vasitəsilə şəkillər (Azərbaycan şəhərləri) nümayiş edə bilərsiniz. Sonra isə müzakirəni təşkil edin. Qısa müzakirədən sonra şagirdlərə tədqiqat sualını təqdim edin. Mövzu A blokunda verilən sual qismində işləyə bilərsiniz:

– **Xanlıqların yaranması Azərbaycanda iqtisadi, sosial və ictimai münasibətlərə necə təsir göstərdi?**

Dərsin məqsədi ilə bağlı olaraq tədqiqat sualını siz özünüz tərtib edə bilərsiniz. Tədqiqatı aparmaq üçün sinif 4 qrupa bölünür. Bölgü sadə say yolu ilə, yaxud rəngli kağız parçaları ilə aparıla bilər.

Tədqiqat cütlüklərlə iş və növbəli suallar üsulu ilə aparılır.

Tədqiqat zamanı **B** (yeni biliklər), **D** (xəritə, sxem və cədvəllər), **E** (mənbələr və məlumatlar) bloklarında verilən məlumatdan istifadə olunmalıdır. Bu, şagirdlərin materialı diqqətlə oxuyub tərəf-müqabilləri ilə birlikdə çalışmasına kömək edir. Şagirdlər müəyyən edilmiş (bunun üçün paraqrafda verilmiş fənciklər kömək edər) mətni hissələr şəklində növbə ilə oxuyurlar. Birinci şagird bir hissəni bir başlıqdan

İrəvan qalası. 1796-cı il (rəssam G.Sergeyevic)

İrəvan şəhəri Qala, Şəhri (Köhnə şəhər), Təpəbaşı və Dəmirbulaq adlanan dörd hissədən ibarət idi.

Şuşada məhəllə

XVIII əsrin ikinci yarısında yaranıb inkişaf edən şəhərlər sırasında siyasi və iqtisadi mərkəz kimi **Şuşa** şəhəri xüsusi yer tutur. Şuşa qalası bir tərəfdən uçurum, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir qala idi. Pənahəli xan istinadgah kimi həmin yeri seçdikdən sonra burada qala divarları, sonra isə evlər və imarətlər tikdirilmişdi. İnşaat işləri bitdikdən sonra Pənahəli xan və Qarabağın bir çox zadəgan və sənətkarları qalaya köçmüşdülər.

Əsgəran qalası

! **Şuşa şəhərinin qala-şəhər kimi xüsusiyyətlərini sadalayın.**

Pənahabad şəhərində Təbrizli, Əylisli, Qazançalı, Köçərli, Qurdlar, Culfalar və s. məhəllə adları vardı.

Şuşa qalasında xan sarayı, Şuşadan bir qədər uzaqda Əsgəran qalası tikildi. Bu qalada, əsasən, Şuşa qalasına gedən yolu qoruyan oşğərlər yerləşdirilmişdi.

? **Şuşa şəhərindəki məhəllələrin adları nəyi sübut edir?**

1. Xanlıqlar dövründə torpaq mülkiyyəti formalarında nə kimi dəyişikliklər baş vermişdi?
2. Xanlıqlar dövründə sosial zümrələri xarakterizə edin.
3. Azərbaycan şəhərlərinin ümumi və fərqli cəhətlərini şərh edin.
4. Azərbaycanın qədim və yeni yaranmış şəhərlərinin biri haqqında olava məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.
5. XVIII əsrdə xanlıqların və şəhərlərin idarə edilməsinin səciyyəvi cəhətlərini şərh edin.
6. XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına müsbət və mənfi təsir edən amilləri qeyd edin.

digərinə kimi yüksək səslə oxuyur. Digər tərəf-müqabili mətn haqqında suallar verir. Birinci şagirdin sualları cavablandırmasına çalışılır. Sonra rollar dəyişilir. Əvvəl sual vermiş olan tərəf-müqabili növbəti abzası oxuyur, digəri isə suallara cavab verir. İnformasiyanın mübadiləsi diskussiya formasında aparıla bilər. Bunun üçün C blokunda təqdim olunan suallardan istifadə oluna bilər.

Məsələn: Xanlıqlar dövründə mövcud olan torpaq mülkiyyətini Səfəvilər dövründəki torpaq mülkiyyəti ilə müqayisə edin.

Hansı kəndli qrupunun vəziyyəti nisbətən yaxşı idi?

Bu nə ilə bağlı idi?

XVIII əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafına müsbət və mənfi təsir edən amilləri qeyd edin. və s.

Yaradıcı tətbiqetmədə şagirdlərə cədvəl doldurmağı tapşırıla bilərsiniz:

Feodal təbəqəsi
Kəndlilər

Torpaq mülkiyyəti formaları:

Torpaq mülkiyyəti formasının adı	Xüsusiyyəti

E blokunda təqdim olunan **şəkil və illüstrasiyaların** köməyi ilə siz müzakirəni də apara bilərsiniz. Mövzuda verilən şəkillərin köməyi ilə Azərbaycan şəhərlərinin ümumi və fərqli cəhətləri diaqram və ya cədvəl forması ilə müqayisə və təqdim edilə bilər.

Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

Ev tapşırığı kimi C blokunda verilən tapşırıqlardan istifadə etməyi məsləhət görürdik: Azərbaycanın qədim və yeni yaranmış şəhərlərinin biri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

Qiymətləndirmə meyarları: əlaqələndirmə, təhlil etmə

I	II	III	IV
Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələrini təhlil etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələrini köməkçi suallar vasitəsilə təhlil edir.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələrini təhlil edərkən bəzi səhvlər edir.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısına aid yazılı mənbələrindəki məlumatları sərbəst və düzgün təhlil edir.
Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirərkən müəllimin köməyi ilə aparır.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və ölkənin siyasi vəziyyəti ilə əlaqələndirərkən bəzi səhvlər edir.	Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısında coğrafi mövqeyi və təbii amillərini ictimai münasibətlərin inkişafı və siyasi vəziyyəti ilə sərbəst əlaqələndirir.

26-cı mövzu. İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
- 1.3.1. Azərbaycan ərazisində yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
- 5.1.1. Yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

Təlim məqsədi

1. XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yaşamış insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və onların səbəblərini izah edir.
3. XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirir.

Təlim forması:

kollektiv və qruplarla iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

26

İQTİSADI VƏZİYYƏT. SƏNƏTKARLIQ. TICARƏT

Zəngin təbii sərvətlərə malik Azərbaycan torpağında tarix boyu kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait olsa da, siyasi hadisələr, qonşu dövlətlərin arasıksilməyən basqınları ölkənin inkişafına mane olurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda hansı təsərrüfat sahələri inkişaf edirdi?

Kənd təsərrüfatı. Əlverişli iqlim və münbit torpaqlar Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüt, buğda, arpa, çəltik* və s. yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq da müəyyən rol oynayırdı. XVIII əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı bölgələr bəzi təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ və Naxçıvanda inkişaf etmişdi. Quba və Bakıda əhali əkinçiliklə məşğul olurdu. Abşeron özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi. Zəfərandan, əsasən, boyaqçılıqda, ocaqçılıqda və yeyinti sənayesində istifadə olunurdu.

Çəltik sahəsi

Lənkəran xanlığında çəltik və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

* Çəltik – qabığı çıxarılmamış düyü (əkmək üçün)

Bu mövzunu başlayarkən şagirdlərin diqqətini A blokundakı hissəyə cəlb etmək olar. Burada verilən məlumat müzakirə olunsaydı, yaxşı olardı. Verilən mətn şərh olunmalı, şagirdlərin fərziyyələri dinlənməlidir. E blokunda təqdim olunan

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yaylaq-qışlaq həyatı sürən tayfalar məşğul olurdu.

Qarabağ xanlığında atçılıq təsərrüfatın mühüm sahələrindən biri idi. Qarabağ atları qızıl rəngi, yaraşığı, dözümlü və qaçışı ilə şöhrət qazanmışdı. İngilislər bu atları hind süvari qoşunu üçün alırdılar.

Sənətkarlıq. Bəzi hallarda yerli feodallar idarə etdikləri ərazidə zəngin faydalı qazıntı yataqlarının mövcud olduğunu bildikləri halda, qonşu feodalların basqınından ehtiyat edərək bu yataqlardan istifadə etmirdilər.

? Nə üçün yerli feodallar faydalı qazıntı yataqlarından istifadə edilməsindən ehtiyatlanırdılar?

Yerli hakimlər dağıdılmış şəhər təsərrüfatını, o cümlədən sənətkarlığı bərpa məqsədilə başqa şəhərlərdən öz şəhərlərinə usta və sənətkarları dəvət etməyə məcbur olurdular. Belə bir addımı şamaxılı Məhəmmədsəid xan atmışdı. O, dağıdılmış Şamaxıda ipəkçiliyin inkişafı və bərpası üçün Təbrizdən yüz usta dəvət etmişdi. Şamaxı xanlığında Basqal, Müci və Lahuc kəndləri sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi. Bu kəndlərin sənətkarları tərəfindən hazırlanan ipək parçalar, kəlağaylar, mis qab-qacaq, həmçinin müxtəlif silahlar, o cümlədən tüfəng, xəncər və s. mallar bazarlarda böyük şöhrət tapmışdı.

Kəlağayı ipək sapdan toxunmuş qadın baş örtüyüdür. Şəki və Basqalda toxunan kəlağaylar böyük şöhrət qazanmışdı.

Azərbaycanda geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də bədii tikmə idi. Bu

Qarabağ atı

Muncuqlu tikmə

Güləbatın

Təkəlduz

dövrə qızıl və ya gümüşü saplarla tikilən **güləbatının** və tək əllə tikildiyi üçün **təkəlduz** adlanan bədii tikmənin gözəl nümunələri yaranmışdır. Şəki təkəlduz sənətinin vətəni sayılır. Şəkidə ipəkçiliyin başlıca yer tutması burada təkəlduz sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Muncuqlu tikmənin geniş yayıldığı yerlər Şuşa, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Bakı və Təbrizdir.

? Necə düşünürsünüz, bədii tikmə sənəti müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxlaya bilmişdir?

Şəbəke

Taxta və rəngli şüşələrin birləşdirilməsi ilə yaranan şəbəke sənəti daha çox məscid, saray kimi memarlıq abidələrində istifadə edilirdi. Fiqurlarda yapışqan və mismardan istifadə olunmurdu. Taxtadan hazırlanan və rəngli şüşə ilə bəzədilən bu cür çərçivələr qapı və pəncərə yerinə istifadə edilirdi. Şəbəke sənətinin nümunələri Şəki xan sarayında və digər tarixi abidələrdə bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlar iki qrupa bölünürdü: sənətkar emalatxanalarının (birliklərinin) üzvləri və ev şəraitində fərdi əməklə məşğul olan sənətkarlar.

? Sizcə, nə üçün şəbəke sənəti bütün dünyanı heyrətləndirir?

illüstrasiyanın köməyi ilə sinifdə motivasiyanı qurmaq olar. Bunun üçün mövzuda verilən şəkillərə şagirdlərin diqqəti cəlb olunur və suallar vasitəsilə müzakirə təşkil olunur.

Sonra şagirdlərə tədqiqat sualı təqdim olunmalıdır. Tədqiqat sualı qismində A blokunda verilən sualdan istifadə oluna bilər:

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda hansı təsərrüfat sahələri inkişaf etirdi?

Tədqiqat sualını siz özünüz də yazı bilərsiniz.

Suallara cavab tapmaq üçün tədqiqat işi təşkil olunur. Bunun üçün sinif qruplarına bölünür. Qrupların sayını siz özünüz müəyyən edin. Məsələn, mövzuda verilən fənciklərin sayına görə sinfi 4 qrupa bölə bilərsiniz. Hər qrupa iş vərəqləri paylanmalıdır. İş vərəqində tapşırıqları tərtib edərkən aşağıdakıları nəzərə alın:

- tapşırıqların sayını və həcmi;
- çətinlik səviyyəsini;
- müəyyən etdiyiniz standart və məqsədləri.

Sənətkar emalxanaları əsnaf adlanırdı. Əsnaflar müxtəlif peşə və iş sahiblərini öz ətrafında birləşdirirdi. Şəhərlərdə toxuculuq, zərgər, dəmirçi, papaqçı, dulmuşu, dərzi, tuluqçu və digər əsnaflar da var idi.

İndiyədək Şəki, Şamaxı, Bakı, Şuşa və digər şəhərlərdə xalça arasında sənət adı daşıyan məhəllələr mövcuddur. Şəkiddə məhəllələrin adları belə idi: Şalbarlar (Şaltuxuyanlar), Sabunçular, Xarratlar, Zərgərlər, Dulmuşçular, Sandıqçılar, Çanaqçılar və s.

Şuşa şəhərində dəmirçi, qalayçı, başmaqçı, dabbağ əsnaflarının olması barədə məlumatlar vardır.

Bu məhəllə və küçələrin adları bizə hansı məlumat verir?

Xalçaçılıq. XVIII əsrin ikinci yarısında sənətkarlıq və dekorativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq aparıcı yer tuturdu. Quba xalçaları nəinki Azərbaycanda, hətta dünya ölkələrində də şöhrət qazanmışdı. Bu regiona aid bəzi Çiçi xalçaları Viktoriya və Albert (London), Metropoliten (Nyu-York) muzeylərində nümayiş olunur.

Heydər Əliyev Fondu Azərbaycan Xalça Muzeyinə XVIII əsrə aid Qarabağın nadir "Xətai" xalçasını hədiyyə etmişdir. Bu xalça uzun illər boyu Avstriya və İtaliyada şəxsi kolleksiyalarda qorunub saxlanılırdı.

"Xətai" kompozisiyası dünyada "Əjdahalı" kimi tanınan xalça tipinə aiddir. Orta əsrlərdə bu cür xalçalar yalnız Azərbaycanda – Qarabağ və Şirvanda toxunur. Böyük İpək Yolu ilə xarici ölkələrə göndərilirdi.

Qədim Azərbaycan xalçalarının dünyanın bir çox ölkələrində şəxsi kolleksiyalarda saxlanılması nəyin göstəricisidir?

Azərbaycan Xalça Muzeyində saxlanılan "Əjdahalı" xalça

İrəvan şəhərinin zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermişdir. Al-olvan boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. İrəvan xalçaları xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.) və xovsuz (palaz, kilim, cecim, sumağı, zili və s.) olmaqla naxışlarının incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifologiyasından gələn dağlar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı.

Müasir dövərdə «Yerevan xalçası», yaxud «erməni xalçası» adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı sənətkarlar toxumuşlar.

Bu fakta öz münasibətinizi bildirin.

Bakının qədim İçərişəhər hissəsində zərif və yüksək keyfiyyətli xalçalar toxunurdu. Bakının kəndlərində də gözəl xalçalar toxuyurdular. Bu xalçaları «Qobustan» adlandırırdılar.

XVIII əsrdə toxunmuş xalçaların bəzi nümunələri hazırda İstanbula Türkcü Muzeyində saxlanılır.

Necə düşünürsünüz, nə üçün Azərbaycan xalçaları dünyanın qeyri-maddi irsi siyahısına daxil olunmuşdur?

Ticarət. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanda ticarət əməliyyatı həm karvan yolları, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə aparılırdı. Volqa–Xəzər ticarət yolunda isə Bakı limanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu yolla həm Rusiyaya, həm də Rusiyadan Qərbi Avropa ölkələrinə, xüsusilə İngiltərə və Hollandiyanın bazarlarına çıxmaq olurdu.

Azərbaycan şəhərlərinin hamısında ticarətin bütün növləri üzərində böyük gömrük qoyulmuşdu. İri yaşayış məntəqələrində qala qapısından tutmuş, çay keçidlərinə, hətta dini ocaqlara gedən yollaradək xanın məmurları qur, gəlib-gedənlərdən **rəhdari** deyilən daxili gömrük vergisi toplayırdılar.

Sizə, rəhdari gömrüyü ticarətin gedişinə necə təsir edirdi?

Məsələn, iş vərəqlərində belə tapşırıqlar verə bilərsiniz:

1. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda təsərrüfatın inkişafına hansı təbii və siyasi amillər təsir edirdi?
2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ayrı-ayrı bölgələrdə təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşmanı yazın.

Bölgə				
İxtisaslaşma sahəsi				

İş vərəqlərini tərtib edərkən mövzuda verilən **C** (sual və tapşırıqlar) və **E** (şəkillər və illüstrasiyalar) bloklarından istifadə edin. Qruplar öz işlərini tamamlandıqdan sonra təqdimat keçirin. Təqdimatdan sonra müzakirə aparılır. Mövzuda **C** blokunda verilən yan və mövzudan sonrakı suallar müzakirəni səmərəli təşkil etməyə kömək edə bilər.

Məsələn, mövzudan sonra sual: – *XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında hansı yeniliklər olmuşdur?*

Müzakirəni aparmaq və şagirdlərin rəylərini öyrənmək məqsədilə C blokunda verilən suallar sizə yararlı ola bilər. Məsələn: *Necə düşünürsünüz, bədii tikmə sənəti müasir dövrdə öz əhəmiyyətini saxlaya bilmişdir?*

Sizcə, nə üçün şəbəkə sənəti bütün dünyanı heyratlandırır?

Necə düşünürsünüz, nə üçün Azərbaycan xalçaları dünyanın qeyri-maddi irsi siyahısına daxil olunmuşdur?

Müzakirədən sonra nəticəni şagirdlərin özlərinin vurğulamasına çalışın.

C blokundakı suallardan biri şagirdlərə yaradıcı iş kimi verilə bilər: – *XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın sənətkarlıq inciləri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.* Yaxud siz ev tapşırığı kimi topladıqları məlumatları slayd şəklində hazırlamağı tapşırı bilərsiniz. Topladığı məlumat həm də buklet, referat şəklində təqdim oluna bilər.

Qiymətləndirmə meyarları: *təhliletmə, izahetmə, dəyərləndirmə*

I	II	III	IV
XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri təhlil edərkən çətinlik çəkir.	XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri təhlil edərkən köməkdən istifadə edir.	XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri təhlil edərkən bəzi səhvlərə yol verir.	XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri ətraflı təhlil edir.
XVIII əsrin ikinci yarısında insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izah etməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin ikinci yarısında insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izah edərkən köməkdən istifadə edir.	XVIII əsrin ikinci yarısında insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izah edərkən bəzi səhvlər edir.	XVIII əsrin ikinci yarısında insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərində baş vermiş dəyişiklikləri izləyir və səbəblərini ətraflı izah edir.
XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini dəyərləndirərkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	XVIII əsrin ikinci yarısının iqtisadi vəziyyətinə aid olan yazılı mənbələri dəyərləndirərkən bəzi səhvlər edir.	XVIII əsrin ikinci yarısında ictimai-iqtisadi münasibətlərin mədəniyyətə təsirini sərbəst dəyərləndirir.

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

27-ci mövzu. Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlaması

Altstandartlar:

- 3.1.2. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycanın mövqeyini dəyərləndirir.
3.1.3. Dövlətlə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi dəyərləndirir.
2. Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurur.

Təlim forması:

qruplarla və kollektiv iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində

27

RUSIYANIN AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ İŞĞALINA BAŞLAMASI

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın işğalından ibarət idi. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı xammal mənbəyinə, Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə çalışırdı.

Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planlarına hansı torpaqlardan başladı?

Rusiya və Qərbi Avropa dövlətlərinin Azərbaycanla bağlı planları. Cənubi Qafqazdakı mürəkkəb siyasi, iqtisadi və beynəlxalq vəziyyət Rusiyanın işğalçı planlarının həyata keçirilməsini asanlaşdırırdı. Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları Azərbaycanı zəiflətməmişdi.

Rusiya Şimali Qafqazı hələ tam ələ keçirə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın işğalı bu işi asanlaşdırır, dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilərdi.

146

Mövzunun tədrisinə başlayarkən motivasiyanı müxtəlif formada qurub reallaşdırmaq olar. Azərbaycanın strateji mövqeyə malik olması, bu gün dünyanın seçilən dövlətlərindən olması kimi faktlarla XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətinə keçid yarada bilərsiniz.

Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün nəzərdə tutduğu siyasi məqsədlər nədən ibarət idi?

Bu dövrdə Avropa dövlətləri müstəmləkələr ələ keçirmək uğrunda geniş və kəskin bir hərbi mübarizəyə girişmişdilər. Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusən də İngiltərə və Fransanın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Ona görə də onlar Rusiyanın bu ərazidə möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdılar. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi İngiltərənin Şərqdəki mövqeyinə, o cümlədən Ost-Hind şirkətinin inhisarına ağır zərbə endirə bilərdi.

İngiltərənin Cənubi Qafqazla bağlı planlarını təhlil edin.

Azərbaycan torpaqlarında mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmaması vahid xarici siyasətin yeridilməsinə imkan vermir. Buna görə Azərbaycan xanlıqları özlərini qoruyub saxlamaq, xanlıqlar arasındakı münasibətləri tənzim etmək üçün ölkəyə göz dikən müxtəlif qüvvələr ilə yaxınlaşmalı olurdular. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana qarşı başlıca təhlükə çar Rusiyasından gəlirdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasəti Qacar şahlarının mənafeyinə toxunduğundan bu iki ölkənin münasibətlərinin kəskinləşməsində də Azərbaycan başlıca yer tuturdu.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmamasının nəticələrini müzakirə edin.

Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları, Loru və Pəmbək bölgələrinin işğal. 1801-ci ilin əvvəllərində İngiltərə Qacarlar dövləti ilə siyasi və ticarət müqavilələri bağladı. Bu müqavilələrə bağlamaqla İngiltərə Qacarlar dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq imkanını əldə etdi. Qacarlar dövləti ilə İngiltərənin yaxınlaşmasını gören Rusiya hərəkətə keçdi.

1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Gürcü çarının hakimiyyəti ləğv edildi, rus qoşunlarının baş komandanı tərəfindən idarə olunan quberniya yaradıldı. Bu zaman Azərbaycanla bağlı böyük ədalətsizliyə yol verildi. Azərbaycanın torpaqları: Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları, Loru və Pəmbək bölgələri də bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalına başlanıldı.

Rus çarı I Aleksandr 1801-ci ilin dekabrında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorringə yazdı: "Qoşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən də üzərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanları cəlb etməli".

"Azərbaycan tarixi", 7 cildə, IV cild

Georgiyevsk müqaviləsi. 1802-ci ildə Georgiyevsk* şəhərində Rusiya hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş görüş keçirildi. Görüşdə Dağıstan feodal hakimlərinin nümayəndələri ilə yanaşı, Quba və Lənkəran xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak etdirdilər. Digər Azərbaycan xanlıqlarının nümayəndələri görüşdə iştirak etmədilər. Onlar Rusiya ilə Qacar sarayı arasında seçim qarşısında qalmışdılar. Bir qədər əvvəl Qacar sarayından göndərilən elçi onlara taxt-tacda Ağa Məhəmməd şah Qacarı əvəz etmiş Fətəli şahın hakimiyyətini qəbul etmək barədə fərman gətirmişdi.

Çar Rusiyanın Georgiyevsk müqaviləsini bağlamaqda məqsədi nə idi?

Georgiyevskdəki danışıqlar nəticəsində tərəflər arasında müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, «onu imzalamaq»

* **Georgiyevsk** – Şimali Qafqazda yerləşir. 1802–1822-ci illərdə Georgiyevsk şəhəri Qafqaz quberniyasının mərkəzi olmuşdur.

Motivəedici suallar verməklə şagirdlərin diqqətini mövzunun əsas obyektinə olan – İngiltərə, Rusiya, Fransaya yönəldib araşdırma aparmaq üçün maraqlı yaratmaq olar. Motivasiyanı A blokuna uyğun da qura bilərsiniz.

Verilən cavabları lövhədə və ya flipçartda qeyd etməklə, şagirdləri tədqiqata sövq etmək olar.

Tədqiqat sualını «*XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyətinin mürəkkəbliyi nə ilə əlaqədardır?*» formasında qoyub dərslərin növbəti mərhələlərini elə müəyyən etməlisiniz ki, tədqiqat sualının cavabını şagirdlər araşdıraraq tapa bilsinlər.

Tədqiqat sualını elan etdikdən sonra şagirdləri qruplara bölmək lazımdır. Vaxta qənaət etmək və bölgünü əlverişli etmək üçün sadə və praktik yollardan istifadə edin. Şagirdləri 3 və ya 4 qrupa bölmək istəyirsinizsə, onlara sıra ilə 1-dən 3-ə qədər (və ya 4-ə qədər) saymağı tapşırıq. Sonra «birləri», «ikiləri», «üçləri» qruplaşdırın.

yanlar öz arzusu ilə» Rusiyanın himayəsinə qəbul oluna bilərlər. Rusiya isə onların müstəqilliyinə toxunmayacaqdır.

Müqavilə Cənubi Qafqazda ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. məsələləri də nəzərdə tuturdu.

Müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər hərbi gücü olmayan Azərbaycan xanları çar Rusiyasının xanlıqların müstəqilliyinə toxunmayacağı barədə verdiyi vədlərə inandılar. Rusiya ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını Qacarlar və Osmanlı dövlətlərindən müdafiə edəcəyinə vəd verirdi. Bu heç də çar Rusiyasının xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması demək deyildi. Çar Rusiyası Azərbaycanın feodal hakimlərinin Rusiya işğalına müqavimət göstərmələrinin qarşısını belə yalan vədlərlə almaq istəyirdi.

I Pyotrun yürüşü zamanından ruslar erməni amilinə xüsusi əhəmiyyət verir və onlardan Azərbaycana qarşı casusluq fəaliyyətində istifadə edirdilər. İşğalçılar üçün lazımı casusluq məlumatlarının toplanması üçün ermənilər «xüsusi» fəallıq göstərirdilər. Azərbaycan, Osmanlı və Gürcüstan torpaqlarında «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər çar Rusiyasının Qafqazdakı irticaçı* siyasətinə kömək etməklə məkrli məqsədlərinə çatmaq üçün ümid edirdilər.

"Vərəndə məliki və Gülistan məlikinin qarşada oğlu Peterburqa gedərək çardan xahiş etmişdilər ki, ya "Qarabağ vilayətini" Rusiya himayəyə götürsün, "məliklərin təbəələrinin məskunlaşdırmaq üçün Yekaterinograd ətrafında yer ayırıb onların köçürülməsini təmin etmək məqsədi ilə qoşun göndərsin", ya da "Loruya qədər uzanan Qazax torpağını onlara vermək haqqında Gürcüstan çarına göstəriş versin".

Tofiq Mustafazadə. "Qarabağ xanlığı", səh. 181

* Irticaçı – siyasi düşman, mədəniyyət və tərəqqi düşməni

Georgiyevsk müqaviləsi imzalandığı ilk günlərdən dəyərsiz bir kağıza çevrildi. Azərbaycan xanlıqları tezliklə Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin deyil, məhz çar Rusiyasının təvəzüzünə məruz qaldılar.

1. Azərbaycanın Rusiya üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

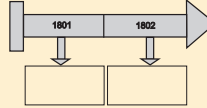
2. İngiltərə–Qacarlar ticarət müqaviləsinin siyasi məqsədləri nədən ibarət idi?

3. 1802-ci ilin Georgiyevsk müqaviləsinin şərtləri nədən ibarət idi? Sadalayın.

4. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini mürəkkəbləşdirən səbəblərə dair cədvəl qurun.

5. Azərbaycan torpaqlarının işğalının 1801-ci ildən başladığını əsaslandırın.

6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

Qrupları adlandırmaq da öyrədici məqsəd daşıyır. Bunun üçün onlara sərbəstlik vermək olar. Lakin siz onları yönləndirmək üçün təkliflər verə bilərsiniz. Bunun üçün mövzuda adı keçən dövlətlərin adlarını, terminləri və ya açar sözləri təklif etmək olar.

Qruplarda tədqiqatın aparılması üçün C blokundakı suallardan istifadə etmək olar. Bu zaman aşağıdakı sual və tapşırıqlar qruplar arasında bölüşdürülə bilər.

I qrup: Azərbaycanın Rusiya üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

II qrup: İngiltərə–Qacarlar ticarət müqaviləsinin siyasi məqsədləri nədən ibarət idi?

III qrup: XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini mürəkkəbləşdirən səbəblərə dair cədvəl qurun.

IV qrup: Azərbaycan torpaqlarının işğalının 1801-ci ildən başladığını əsaslandırın.

Şagirdlər müəyyən olunmuş vaxt ərzində tapşırıqları yerinə yetirib təqdim etməlidirlər. Təqdimat zamanı bütün qrupların işləri qarşılıqlı şəkildə dinlənməli, tolerantlıq gözlənilməlidir. Təqdimat zamanı müəllim şagirdlərin fikrinə müdaxilə etməməli, onların fikrini köməkçi suallara yönləndirməlidir.

Dərsin sonunda tədqiqat sualını yenidən verməklə cavablar dinlənməli, son nəticə əldə olunmalıdır.

Ev tapşırığı kimi «XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan» adlı təqdimat hazırlamağı tapşırmaq olar.

Dərs zamanı reallaşdırma bilmədiyiniz tapşırıq ev tapşırığı ola bilər. Ev tapşırıqları şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir.

Formativ qiymətləndirməni dərs müddətində aparmaq olar.

Qiymətləndirmə meyarları: dəyərləndirmə, sxemqurma

I	II	III	IV
Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi dəyərləndirməkdə çətinlik çəkir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi müəllimin köməyi ilə dəyərləndirir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi dəyərləndirərkən bəzi səhvlərə yol verir.	Dövlətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xanlıqlarının tutduğu mövqeyi asanlıqla dəyərləndirir.
Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurmaqda çətinlik çəkir.	Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurarkən müəllimin köməyindən istifadə edir.	Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxem qurur.	Qərbi Avropa ölkələrinin və Rusiyanın Qafqaza yönəlmiş siyasətinin məqsədlərinə aid sxemi asanlıqla qurur.

28-ci mövzu. Car-Balakənin və Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.
2. Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən sxem və cədvəl qurur.

Təlim forması:

qruplarla və kollektiv iş

Təlim üsulu:

müzakirə, mühazirə

28

CAR-BALAKƏNİN VƏ GƏNCƏ XANLIĞININ RUSIYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

Gürcüstanda quberniya yaratdıqdan sonra çar hökuməti Gürcüstan ərazisindən istifadə edərək Azərbaycan barəsindəki işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Bu işin icra edilməsi Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı təyin edilən general Pavel Sisianova tapşırıldı.

General Sisianov Rusiyanın Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətini necə icra etdi?

Car-Balakənin və İlisu sultanlığının işğalı. Çar hökuməti Şərqi Gürcüstan ərazisindən hücum meydanı kimi istifadə edərək Azərbaycan barəsindəki planlarını həyata keçirməyə başladı.

Car-Balakən camaatı Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Gürcüstandan gələn rus qoşunları Azərbaycanı tutmağa bu ərazilərdən başlayacaqdı. Ona görə də rus qoşunlarının komandanı **Sisianov** Car-Balakən camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Nəyə görə rus qoşunu işğala Car-Balakəndən başladı?

Rusiyanın himayəsini könüllü olaraq qəbul etmiş gürcü çarlığının hərbi dəstələri də rus qoşun hissələri ilə birləşmişdi. 1803-cü ilin yazında rus əsgərlərinin gürcü dəstələri ilə birgə hücumu Car-Balakəndə yerli əhəlinin müqavimətinə rast gəldi. Qanıx (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Əhəlinin müqaviməti qırıldı, Balakən yandırıldı. Car işğal olundu. Car-Balakəndən səlahiyyətli nümayəndə heyəti Tiflisə, general Sisianovun yanına gedib Car-Balakən camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə «**Andlı öhdəlik**» sənədi imzaladı.

151

A blokunda verilmiş informasiya şagirdləri tədqiqata sövq edəcəkdir. Siz E blokunda verilmiş şəkillərlə də motivasiya qura bilərsiniz. Mövzuda adı keçən şəxsiyyətlərdən birinin şəklini (portretini) elektron lövhədə nümayiş etdirib motivəddici suallarla yeni tədqiqata maraq yarada bilərsiniz.

Sazişin şərtlərinə görə, camaat rus qoşunlarını öz ərazisində yerləşdirməli, çar xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq girov (əmanət) verməli idi. Car-Balakən daxili müstəqilliyini saxlayırdı. Öhdəliyi imzalasalar da, carlılar itaət şərtlərini yerinə yetirmədilər. 1804-cü ilin yanvarında ruslar yenidən hücum edib Carı yandırdılar.

Bundan sonra rus qoşunu Zaqatalaya doğru yeridi. Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar onların üzərinə hücum etdilər. Qanlı döyüşdə carlılar qələbə qazandılar, rus qoşununa başçılıq edən general Qulyakov öldürüldü. Salamət qalmış rus əsgərləri Muxax kəndinə geri çəkildilər.

Car ağsaqqalları ruslara hücum etmiş şəxslərin əfv olunması barədə xahişlə Sisianova müraciət etmişdilər. Sisianov carlıların xahişini rədd edərək onlara məktubunda yazmışdı: "...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edim. Gözləyin, gəlirəm, orada mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içəlatını dartıb çıxaracağam..."

Azərbaycan tarixi, IV cild

Sisianovun cavab məktubu onun xarakteri və yerli əhaliyə münasibəti haqqında hansı təsvirləri yaradır?

Carlılar rus qoşunlarına müqavimətin yeni, daha ağır itkilərə səbəb olduğunu görərək mübarizəni dayandırdılar. Car-Balakənin işğalından sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya tabeliyini qəbul etdi.

Gəncə xanlığının işğalı. General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi.

1803-cü ilin noyabrında Sisianov Şəmkirə çatıb, oradan Cavad xana məktub göndərdi: «Gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutam. Sizdən ikinci söz tələb edirəm, birini seçin: hə, ya yox». Cavad xan elə həmin gün cavab məktubu yazdı: «Müharibə etmək istəyirsənsə, mən hazır. Uğur isə Allahın əlindədir...»

Dekabrda Sisianov yenə Cavad xana təslim olmaq barədə məktub göndərərək təcili cavab istədi. Sisianovun bu hərəkəti Cavad xanı qəzəbləndirdi. O, cavab məktubunda yazırdı: «Nə hədlə belə danışırsan? Mən ki sənə tabe deyiləm! Həddini bil! O ki qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyalından əl çək. Gəncəyə yalnız mənim meyitim üstündən keçə bilərsən! Mən öləndən sonra, özgə yolla yox».

Gəncənin müdafiəsi uğrunda qanlı döyüşlər başladı. Şəhərin yaxınlığında Quruqobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk döyüş baş verdi. Düşmənin canlı və texniki üstünlüyü nəticəsində Cavad xan Gəncə istiqamətində geri çəkilməli oldu. Bundan sonra rus qoşunu Gəncəni mühasirəyə aldı. Mühasirə bir ay davam etdi. Qalanın müdafiəçiləri inadlı müqavimət göstərdilər. Cavad xan və onun oğlu

Rus qoşununun Gəncə qalasına hücumu (rəssam A.Şarleman)

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə təsis etdiyi medal

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə medal təsis etməsi nəyi göstərirdi?

General Sisianovun portretini təqdim edərək onun haqqında tarixi faktları müəhazirə etməklə maraqlı motivasiya qurmaq olar.

Tədqiqata başlamaq üçün «**Çar Rusiyası üçün strateji baxımdan Azərbaycanın əhəmiyyəti nədən ibarət idi?**» sualını vermək olar.

Tədqiqat aparmaq üçün sinfi qruplara bölmək və hər qrupun tapşırığını müəyyən etmək lazımdır.

Tapşırıqları müəyyən etmək üçün C blokunun bəzi sual və tapşırıqlarından istifadə etmək əhəmiyyətli nəticə verə bilər.

I qrup: «Andlı öhdəlik» sazişini həm hərfi mənada, həm də şərtlərini təhlil edin.

II qrup: Gəncə nəyə görə ruslar üçün əhəmiyyət daşıyırdı? Əsaslandırın.

III qrup: Gəncə xanlığının məğlubolma səbəblərini təhlil edin.

IV qrup: Mənbə əsasında çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı planlarını araşdırın.

Gəncə müdafiəçilərinin qalxanı və dəbilqəsi
(Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi)

Hüseynqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular.

Qanlı döyüşlərdən sonra **1804-cü ilin yanvarında** Gəncə qalası rus hərbi dəstələri tərəfindən tutuldu.

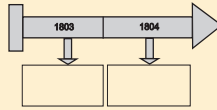
Gəncənin müdafiəsində yerli əhali ilə bərabər, qonşu Azərbaycan xanlıqlarından gəlmiş dəstələr də fəal iştirak etmişdilər. Hətta Qarabağ xanı Gəncənin müdafiəçilərinə iki top göndərmişdi.

İşğaldan sonra Gəncə xanlığı ləğv olundu, şəhərin adı dəyişdirildi və rus çarı I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edildilər.

Gəncəni tutmaqla Rusiya Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək üçün imkan qazandı.

1. «Andlı öhdəlik» sazişini həm hərfi mənada, həm də onun şərtləri baxımından təhlil edin.
2. Sizə, Sisianov Cavad xana məktubunda «gəlmiş ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutam» ifadəsi ilə nə demək istəyirdi? Müzakirə edin.
3. Gəncə xanlığının məğlubolma səbəblərini təhlil edin.
4. Verilmiş mənbə əsasında çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı planlarını təhlil edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

Qrupların tədqiqatı zamanı şagirdlərə əlavə izahlar vermək olar. Şagirdlər tapşırıqların şərtlərini aydın şəkildə anlamalıdırlar. Bu onların tədqiqatına düzgün istiqamət verəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, IV qrupa verilən tapşırıq E bloku əsasında. Ümumən, dərslərdə verilmiş mənbələr təlim məqsədlərinə xidmət edir. Bu mövzunun tam mahiyyətinin aydınlaşması üçün Rusiya çarı I Aleksandrın Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorriqin yazışmasını tədqiq etmək əhəmiyyətlidir.

Qruplar müəyyən vaxt ərzində tapşırıqlarını yerinə yetirib təqdim edirlər. Onların təqdim etdiyi nəticələr müzakirə olunmalıdır. Bu müzakirə aparılarkən çar Rusiyasının işğal zamanı general Sisianovun Cavad xanla yazışması, Çar-Balakən əhalisinin müqaviməti, gəncəliyərin qəhrəmancasına müdafiəsi və nəhayət, Gəncə xanlığının çar Rusiyası üçün strateji əhəmiyyətinin səbəbləri şagirdlərin öz fəaliyyət və bacarıqları ilə təqdim olunacaqdır.

Formativ qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin fəallığını və bacarığını dəyərləndirmək üçün imkan yaranır.

Ev tapşırığı: Car-Balakən camaatlığı haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimetmə, sxem və cədvəlqurma*

I	II	III	IV
Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdimatda müəllimin köməyindən istifadə edir.	Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdimatda bəzi dəhvlərə yol verir.	Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə aid mənbələri təhlil edərək təqdim edir.
Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatları sxemləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlar əsasında müəllimin köməyi ilə sxem və cədvəl qurur.	Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən sxem və cədvəl qurur.	Car-Balakənin və Gəncənin Rusiya tərəfindən işğalına aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən asanlıqla sxem və cədvəl qurur.

29-cu mövzu. Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycan əhalisinin Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarına münasibətini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.
2. Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara aid cədvəl qurur.

Təlim forması:
qruplarla və fərdi iş

Təlim üsulu:
beyin həmləsi, müzakirə

29 QARABAG, ŞƏKİ VƏ ŞAMAXI XANLIQLARININ RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

Rusiyanın Gürcüstanı, Azərbaycanın şimal torpaqlarının bir hissəsini işğal etməsi Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan xarici dövlətlərin narahatlığına səbəb oldu. Hər bir dövlət bu işğala bacardığı qədər mane olmağa çalışdı.

Xarici dövlətlərin bu sayları nə ilə nəticələndi?

Azərbaycan torpaqları hərbə meydan olur. Qacar dövləti Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə razılaşmaq istəmirdi. **1804-cü ildə** Fətəli şah Rusiyadan öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və iki dövlət arasında müharibə başlandı. Qacarlar dövlətinin müharibəyə başlaması ilə Azərbaycan xalqının Rusiya işğalına qarşı mübarizəsi genişləndi. Qazax və Borçalıda, Car-Balakanda üsyanlar baş verdi.

Car-Balakən və Gəncə xanlığının işğalından sonra çar Rusiyasının əsas hədəfi **İrəvan xanlığı** idi. Osmanlı və Qacar dövlətləri, həmçinin Rusiyanın işğal etdiyi Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan qalası strateji əhəmiyyət daşıdığına görə mühasirəyə alındı. Qalanın müdafiəsinə İrəvan xanı **Məhəmməd Hüseyn xan Qacar** başçılıq edirdi. İrəvanlılar qəhrəmancasına müdafiə olunmaqla yanaşı, qəfil hücumlar edərək rus qoşununu ağır itkilərə məruz qoydular. Rüsəvayçı məğlubiyyətlə üzləşən rus qoşunu geri çəkilməyə məcbur oldu.

İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacar

155

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Mətnin E blokundakı şəkillərə əsasən də motivasiya qurmaq olar.

Fətəli şah Qacar

Kürəkçay müqavilələri. İrəvanın uğursuz mühasirəsindən sonra geri qayıdan Sisianov Gürcüstanda və Azərbaycanın şimal-qərbində baş verən üsyanları yatırdı. Bundan sonra o, Azərbaycan torpaqlarının işğalını davam etdirdi. Yeni işğal hədəfləri **Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqları** idi.

Sisianov Qarabağlı İbrahimxəlil xana məktub göndərərək xanlığın Rusiya tabeliyinə keçməsinə tələb etdi. Sisianovun tələbini müzakirə etmək üçün İbrahimxəlil xan bütün bəylərin iştirakı ilə şura çağırırdı. Şurada iştirak edən bəylər tələbi rədd etdilər. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan isə daxili müstəqilliyinin saxlanılması barədə Rusiyannın verdiyi vədə güvənərək Sisianovla görüşməyə razılıq verdi.

İbrahimxəlil xanın ruslara bəslədiyi etimad onun məhvinə səbəb oldu. Bir il sonra o, ailəsi ilə birlikdə rus hərbiçiləri tərəfindən qətlə yetirildi. XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçisinin yazdığı kimi, "bəzi bədnisyyət adamları xanı mayora (rus mayoru Lisaneviç nəzərdə tutulur) elə şərhləmişdilər ki, mayor gəcə ikən bir dəstə döyüşçü ilə onun məskəsinə yollandı, burada fələyin zəlm hükmü ilə İbrahim xan bəzi ailə üzvləri və yaxın adamları ilə birlikdə öldürüldü".

Azərbaycan tarixi, IV cild

General Sisianov və İbrahimxəlil xan Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçayın sahilində **1805-ci il mayın 14-də** müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən, xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur və onların üzərinə rus çarına sadıq qalmaq tələbi qoyulurdu. Çar isə öz növbəsində, xan sülaləsinin öz ərazilərində hakimiyyətini bütün zamanlar üçün təsdiq edirdi, lakin hər dəfə hakimiyyətə gələn xan varisləri

çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Xan rus qarnizonunu Şuşaya buraxmadığı və onu zəruri şeylərlə təmin etməyi, hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə xərək ayırmadığı öhdəsinə götürdü. Bir həftə sonra İbrahimxəlil xanın vasitçiliyi ilə onun qohumu Şəki xanı Səlim xanla da belə bir müqavilə imzalandı.

Şahbulaq qalası və Zəyəm yaxınlığında döyüşlər. 1805-ci il iyulun ortalarında şahzadə Abbas mirzənin başçılıq etdiyi Qacar qoşunu Qarabağa daxil olub, rus qarnizonunun yerləşdiyi **Şahbulaq qalasını** mühasirəyə aldı. Abbas mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Rus qarnizonunun komandiri təslim tələbini qəbul edib, özü gəcə ikən gizlicə qalanı tərk etdi. Sonra

Şahzadə Abbas mirzə

Qacarların qoşunu Qazaxa daxil oldu. Abbas mirzə yerli əhalinin köməyinə ümid bəsləyirdi. O, bəyanatla kəndxudalara müraciət edərək Qazax sakinlərini Rusiyaya qarşı üsyanə çağırırdı. Yerli əhali şahzadəyə rəğbət bəsləyir, ona kömək etməyə hazır olduqlarını bildirirdilər.

Ruslar iyulun 27-də **Zəyəm yaxınlığındakı** Qacarlar ordusunun düşərgəsinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı Abbas mirzə yaralandı və ordusuna geri çəkilmək əmrini verdi. Şah qoşunu geri çəkilib Xudafərin körpüsünü keçdi. Qacar qoşunlarının 1805-ci ilin yayında hərbi əməliyyatlardakı uğursuzluğu nəticəsində ruslar Azərbaycanda mövqelərini möhkəmləndirdilər.

Şamaxı xanlığının işğalı. Qarabağ və Şəki xanları ilə müqavilə bağlayan Sisianov Şirvanlı Mustafa xandan da Rusiya təbəəliyinə keçməyi tələb etdi. Mustafa xan öz şərtlərini irəli sürərək, bu şərtlərin qəbul olunacağı halda Rusiya təbəəliyinə keçəcəyini bildirdi. Sirvan xanı qonşu Azərbaycan xanlıqları

Verilmiş portret və ya rəsm əsərinə diqqəti cəlb etməklə şagirdlərə motivəedici suallar verə bilərsiniz. Bu zaman iki işğalçı dövlətin hökmdarlarının – I Aleksandr və Fətəli şah Qacarın portretlərini nümayiş etdirib motivəedici suallarla yeni mövzuya keçid yaratmaq olar.

Motivasiya zamanı Kürəkçay müqaviləsinin hər hansı bir şərtini elektron lövhəyə yazıb şagirdlərin diqqətini çar Rusiyasının işğalçı siyasətinə yönəltməklə yeni tədqiqatlara maraq yaratmaq olar.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir.

Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. «**Rusiya–Qacarlar müharibəsinin ilkin nəticələri nədən ibarət oldu?**» və ya «**Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın siyasi mövqeyi xanlığı qoruya bildimi?**» Bu sualları verməklə təlim məqsədinə çatmaq mümkündür.

üzərində onun hakimiyyətinin tanınması şərtini qoyur, illik bac verməkdən boyun qaçırır, daxili idarədə müstəqilliyi barədə təminat və özünə daimi məvacib təyin olunmasını tələb edirdi.

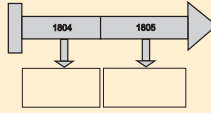
Mustafa xanın mövqeyinə münasibət bildirin.

Mustafa xanın irəli sürdüüyü şərtlərlə razılaşmayan Sisianov Şamaxı üzərinə yürüş etdi. Müqavimət üçün kifayət qədər hərbi gücə malik olmayan Mustafa xan vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görüb Rusiya təbəəliyinə keçməyə hazır olduğunu bildirdi. 1805-ci ilin sonunda Şamaxı xanı ilə müqavilə imzalandı.

Şamaxı xanlığı digər xanlıqların arasında mərkəzi mövqeyə tuturdu. Bu baxımdan onun ərazisi böyük iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyətə malik idi. Şamaxı xanlığının tabe edilməsi ilə Azərbaycanın bütün şimal ərazilərini ölə keçirmək asanlaşdı.

1. Azərbaycanın hakim dairələrinin Rusiya və Qacarlar dövlətlərinə olan münasibətini araşdırın.
2. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəl qurun.
3. 1805-ci ilin hərbi əməliyyatlarına aid sxem qurun.
4. Mətnə əsasən Rusiya-Qacarlar müharibəsində Azərbaycan xalqının maruz qaldığı zorakılıq və ədalətsizliyi müzakirə edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların adlandırılmasında məkan adlarından istifadə edilərsə, şagirdlərin diqqətini tarixi Azərbaycan torpaqlarına cəlb etmək olar.

Qruplar arasında **B** blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin. Tapşırıqları müəyyən etmək üçün **C** blokundan istifadə edə bilərsiniz.

I qrup: Azərbaycanın hakim dairələrinin Rusiya və Qacarlar dövlətlərinə olan münasibətini araşdırın.

II qrup: I Rus-Qacar müharibəsinin başlanmasına səbəb olan amilləri göstərin.

III qrup: Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəl qurun.

IV qrup: 1805-ci ilin hərbi əməliyyatlarına aid sxem qurun.

Qrup tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı çətinlik çəkən şagirdlərin fəaliyyətinə istiqamət vermək olar. Ümumən, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə şərait yaratmaq vacibdir. Hər hansı bir qrup tapşırığını elektron lövhədə yerinə yetirə bilər. Təqdimat zamanı şagirdlər elektron lövhədə geniş imkanlardan istifadə edərək daha mükəmməl nəticə nümayiş etdirə bilərlər.

Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəli, eləcə də digər cədvəlləri elektron lövhənin vasitəsilə yaddaşda saxlayıb, sonrakı dərslərdə müqayisə üçün istifadə etmək olar.

Tədqiqat sualının cavablarına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini Kürəkçay müqaviləsinə əsasən çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarına, tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçı siyasətinə yönəltmək lazımdır.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir. Şagirdlərə xüsusi özünüqiymətləndirmə vərəqləri təqdim etmək olar. Bu zaman qoyduğunuz meyarlar şagirdlərin öz fəallığını, bacarıqlarını dərk etməsinə kömək etməlidir.

Ev tapşırığı olaraq «Azərbaycan xalqının zorakılığa məruz qaldığı Rusiya–Qacarlar müharibəsi» adlı esse yazmağı tapşırmaq olar. Yaxud da mövzuya aid xronoloji cədvəl qurmağı tapşırın.

Qiymətləndirmə meyarları: təqdimmə, cədvəlgurma

I	II	III	IV
Azərbaycanın əhalisinin Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarına münasibətini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanın əhalisinin Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarına münasibətini təhlil edərək onun nəticələrini köməkdən istifadə edərək təqdim edir.	Azərbaycanın əhalisinin Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarına münasibətini təhlil edərəkən bəzi səhvlər edir.	Azərbaycanın əhalisinin Rusiya və Qacarların hərbi əməliyyatlarına münasibətini təhlil edərək onun nəticələrini sərbəst təqdim edir.
Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən cədvəl qurmaqda çətinlik çəkir.	Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən köməkdən istifadə edərək cədvəl qurur.	Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən cədvəl qurrarkən bəzi səhvlər edir.	Kürəkçay müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən sərbəst cədvəl qurur.

30-cu mövzu. Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarının işğalı

Altstandartlar:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

4.1.2. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında müqayisəli sxem və cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.
2. Şəkili Səlim xanla Qubalı Şeyxəli xanı müqayisə edərək sxem qurur.

Təlim forması:
qruplarla və fərdi iş

Təlim üsulu:
beyin həmləsi, müzakirə, Venn

30

BAKİ, DƏRBƏND VƏ QUBA XANLIQLARININ İŞĞALI

Şamaxı xanlığının tabe edilməsindən sonra Bakıya yol açıldı. Rus qoşunlarının baş komandanı hələ 1805-ci ilin əvvəlində Bakını ələ keçirmək üçün rus donanmasını Xəzərə göndərmişdi.

Sisianovun məqsədinə çatmasına kim mane oldu?

Sisianovun öldürülməsi. Rusların növbəti hədəfi Bakı xanlığı idi. Sisianov Bakıya üz tutdu. O, yolda olarkən Bakı dənizdən rus donanmasının hücumuna məruz qaldı. Ruslar Bakıya **desant*** çıxardılar. Onların Bakı qalasını təslim etmək tələbinə Bakı xanı rədd cavabı verdi. Qalanın xoşluqla təslim edilməyəcəyini gören ruslar qalanı atəşə tutdular. Xanlığın mühüm strateji məntəqələri ələ keçirildi. Bakı hakimi Hüseynqulu xan Qacar sarayına müraciət edib kömək istədi. Şahzadə Abbas mirzə dərhal Bakı xanına kömək göndərdi. Qubalı Şeyxəli xan da öz hərbi qüvvələri ilə Bakı xanının köməyinə gəldi. Bütün bunlar rus desant dəstəsinin vəziyyətini çətinləşdirib onları geri çəkilməyə vadar etdi.

Böyük qoşun dəstəsi ilə Şamaxı tərəfdən irəliləyən Sisianov 1806-cı ilin əvvəlində Bakının iki kilometrliyinə çatıb dayandı. O, qalanın təslim edilməsini tələb etdi və Hüseynqulu xana Bakı xanlığının Rusiyadan tam asılı hala salınmasını nəzərdə tutan müqavilə layihəsi göndərdi.

* **Desant** – hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün gəmi, təyyarə və başqa vasitələrlə düşmən torpağına çıxarılan qüvvə

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Elektron dərs vəsaitindən mövzuya aid videomaterial nümayiş etdirməklə yeni tədqiqata motivasiya yaratmaq olar. Motivasiya zamanı bədii filmlərdən fraqment göstərərək motivəedici suallarla şagirdləri tədqiqata yönəltmək

İşğalçı general Sisianovun öldürülməsi (M.Andreyev)

Rus komandanlığı Bakı və Dərbənd qalalarının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. General Qlazenap 1806-cı il mayın 3-də çarə yazırdı: "Nə qədər ki, Bakı alınmayıb, o vaxtadək Şirvan və Qarabağdakı nailiyyətlər həmişəlik təhlükədə olacaqdır".

Azərbaycan tarixi, IV cild

Hüseynqulu xan rusların təklif etdiyi şərtləri qəbul etdiyini və Bakının açarlarını şəxsən təqdim etmək üçün qaladan çıxıb Sisianovla görüşmək istədiyini bildirdi. Görüş zamanı Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisianovu öldürdü. Sisianovun ölüm xəbəri rus qoşununun Bakıya hücumunu təxirə saldı.

Sisianovun cəzalandırılmasına münasibət bildirin.

Sisianovun öldürülməsindən sonra Cənubi Qafqazda şərait müəkkəbləşdi. Xanlar tərəddüd etməyə başladılar. Şahzadə Abbas mirzə yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək istədi. Qacar qoşunu yenidən fəallaşdı, lakin Abbas mirzənin söylərinə bax-

mayaraq, ruslar mövqelərini əllərində saxlaya bildilər. Bundan sonra rus komandanlığı Azərbaycanın şimalındakı digər ərazilərin işğalını davam etdirdi.

Bakı və Quba xanlıqlarının işğalı. 1806-cı ilin iyununda rus qoşunları Quba xanına tabe olan Dərbəndi tutub Bakıya yönəldi. Rus generalı Bakı sakinlərinə mürciət göndərdi. Mürciətdə əhaliyə toxunulmazlıq vəd olunurdu. Hüseynqulu xan qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olmasını nəzərə alıb Qacarların sarayına getdi.

1806-cı ilin payızında Bakı və Quba xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi. Beləliklə, Lənkəran, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, Azərbaycanın şimal ərazisi Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi.

Çar hökuməti Quba və Bakı xanlıqlarını ələ keçirdikdən sonra Fətəli şah Qacarla sülh bağlamağa can atırdı, çünki rus komandanlığı Osmanlı dövləti ilə müharibənin qaçılmaz olduğunu gördü. Çar hökuməti müvəqqəti barışıqın imzalanmasına belə razı idi, lakin danışıqlar uzandı.

1808-ci ildə rus qoşunu yenidən İrəvan üzərinə hücumə keçdi və onu mühasirəyə aldı. Uzun sürən mühasirə rus qoşunu üçün uğursuz oldu. Abbas mirzənin başçılığı ilə Qacar qoşunu 1809-cu ildə Qarababa kəndi yaxınlığındakı döyüşdə rus qoşunlarını məğlub etdi.

İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində üsyanlar. 1806-cı ildə Qarabağlı İbrahimxəlil xanın öldürülməsindən dərhal sonra Şəki Səlim xan Rusiya ilə əlaqələri kəsdi. O, əhalini üsyanə qaldırdı və rus qoşunlarını xanlıqdan çıxardı. Bundan ruhlanan Car-Balakən camaatı da üsyan etdi. Rus komandanlığı Şəki xanlıqındakı üsyanı yatırmaq üçün hərbi hissələr göndərdi. Şəki yaxınlığında həlledici döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Səlim xanın dəstələri məğlubiyətə uğradı.

Rus qoşunu Şəki şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər sakinləri müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Bununla belə, əhalinin müqaviməti qırıldı və ruslar Şəkini ələ keçirdilər. Səlim xan Qacarlar sarayına getdi.

Şəkini işğal etdikdən sonra rus qoşunu Car-Balakən üsyanını da yatırdı, lakin bir general daxil olmaqla, xeyli əsgər itirdi. Tezliklə bu üsyan da yatırıldı.

olar. Bu mövzunun motivasiyasına «Hökmdarın taleyi» bədii filmindən Sisianovun öldürülməsi hissəsini göstərüb yeni tədqiqata maraqla yanaşmaq olar.

Motivasiya zamanı elektron lövhəyə söz assosiasiyası yazıb şagirdlərin diqqətini tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına yönəltməklə yeni tədqiqatlara maraqla yanaşmaq olar.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir. Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. «**Sisianovun öldürülməsi Rusiyanın işğalçı hərbi əməliyyatlarına necə təsir etdi?**» suallarını verməklə təlim məqsədlərinə çatmaq mümkündür.

Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların adlandırılmasında Bakı xanlıqı, Quba xanlıqı və Dərbənd xanlıqı kimi adlardan istifadə etmək olar.

Qruplar arasında B blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin. Tapşırıqları müəyyən etmək üçün C blokundan istifadə edə bilərsiniz.

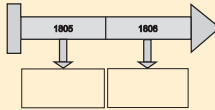
Yalnız Səlim xan deyil, Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan, Şirvan hakimi Mustafa xan da Rusiyaya qarşı idilər. Onlar bağlanmış müqavilələrin əbədi köləlik vasitəsi olduğunu artıq anlamışdılar.

1810-cu ilin yayında xalqın yardımına arxalanan Quba hakimi Şeyxəli xan rus qoşununu Gilgilçay üzərində məğlub etdi, ona köməyə gələn rus hərbi hissələrini də geri oturtdu. Rus generalı Şeyxəli xanı tutub gətirən və ya öldürən adama böyük məbləğdə mükafat verəcəyini bildirsə də, istəyinə nail olmadı, çünki Quba əyalətinin əhalisi üsyana qalxmışdı. Yerli bəylərin çoxu Rusiya tabeliyindən çıxıb Şeyxəli xana qoşulmuşdu. Şirvanlı Mustafa xan Qubadakı çıxışa yardım göstərirdi.

Quba üsyanı çar komandanlığını qorxuya saldı. Komandanlıq üsyanın daha da genişlənməsindən bərk narahat oldu. Çar komandanlığı üsyanı yatırmaq üçün digər bölgələrdən rus piyada qüvvələri və atlı qoşun hissələrini göndərdi. Döyüşlərdə Şeyxəli xan məğlub oldu, üsyan yatırıldı, lakin işğal edilmiş bütün ərazilərdə Azərbaycan xalqı müharibəni davam etdirir, kütləvi itaətsizlik göstərirdi.

1. Şamaxı xanı Mustafa xanın imzaladığı müqavilənin şərtlərini araşdırıb sxem qurun.
2. Bakı xanına göndərilən müqavilə layihəsi Rusiyanın irticaçı mövqeyini ifşa edirdimi? Əsaslandırın.
3. Azərbaycan xanlıqlarının işğalına aid təqdimat hazırlayın.
4. Rusiyanın həm Qacarlar, həm də Osmanlı dövləti ilə müharibədə uğur qazanması nə ilə bağlı idi? İzah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

I qrup: Bakının alınmasının ruslar üçün əhəmiyyətini əsaslandırın.

II qrup: Sisianovun öldürülməsinə səbəb olan amilləri açıqlayın.

III qrup: Azərbaycan xalqı işğalçılara necə müqavimət göstərirdi? Şərh edin.

Şagirdlər tədqiqat apararkən, təqdimatlar hazırlayarkən onların resurslardan maksimum dərəcədə istifadəsinə şərait yaratmaq lazımdır. İKT-dən istifadə şagirdlərin müasir dövrlə əlaqələr yaratmasına imkan verir. Hər hansı bir qrup tapşırığını elektron lövhədə yerinə yetirə bilər. Təqdimat zamanı şagirdlər elektron lövhədə geniş imkanlardan istifadə edərək daha mükəmməl nəticə nümayiş etdirə bilərlər. Şəxsiyyətlərin müqayisəsini aparmaq üçün elektron lövhədə xüsusi funksiyalarla Venn diaqramı, sxem çəkmək, onun üzərində yazılar yazıb, eləcə də digər funksiyalarla işləyib yaddaşda saxlamaq olar.

Şagirdlərin nəticələrini dinləyib onları yenidən tədqiqat sualına yönləndirib mövzunu yekunlaşdırın.

Tədqiqat sualının cavablarına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarına, tarixi Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçı siyasətinə və işğala qarşı müqavimətə yönəltmək lazımdır.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir.

Ev tapşırığı olaraq qabaqlayıcı tapşırıq vermək olar. Növbəti mövzunu oxumağı tapşırmaqla dərs zamanı vaxta qənaət etmək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: təqdimmə, sxemqurma

I	II	III	IV
Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini çətinliklə təqdim edir.	Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini yoldaşlarının köməyi ilə təqdim edir.	Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.	Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibənin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini asanlıqla təqdim edir.
Şəkili Səlim xanla Qubalı Şeyxəli xanı müqayisə edərək çətinliklə sxem qurur.	Şəkili Səlim xanla Qubalı Şeyxəli xanı müəllimin köməyi ilə müqayisə edərək sxem qurur.	Şəkili Səlim xanla Qubalı Şeyxəli xanı müqayisə edərək sxem qurur.	Şəkili Səlim xanla Qubalı Şeyxəli xanı müqayisə edərək asanlıqla sxem qurur.

31-ci mövzu. Gülüstan müqaviləsi

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini təqdim edir.
2. Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara aid cədvəl qurur.

Təlim forması: qruplarla və fərdi iş

Təlim üsulu: beyin həmləsi, müzakirə

31

GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

Osmanlı dövləti 1806-cı ilin sonunda Rusiyaya müharibə elan etdi. Şah öz qüvvələrini Osmanlılarla birləşdirib hərbi əməliyyatları genişləndirmək niyyəti ilə Azərbaycana gəldi.

Bu şəraitdə Azərbaycanda hansı hadisələr baş verdi?

Rusiyanın Lənkəran xanlığını işğal etməsi. Şah hökuməti İngiltərədən yardım alaraq, barışıqdan imtina edir və fəal surətdə hücumu hazırlayırdı. İngilislər Fətəli şahı inandırirdilər ki, Rusiyanın vəziyyəti xeyli mürəkkəbdir, Napoleon Rusiya üzərinə hücumu hazırlayır, ona görə də çar hökuməti qoşunlarını Cənubi Qafqazdan qərbə göndərir.

İngilislərin bu cür təbliğatı Fətəli şahı ruslara qalib gələcəyinə inandırmışdı. Şah yeni müharibədə dini amildən də istifadə etmək istəyirdi. Bu məqsədlə ruhanilərin başçısını çağıraraq ruslara qarşı cihad – «müqəddəs müharibə» barəsində fətva verməyi tapşırırdı. Təbrizdə ali ruhanilər moizəçilərin böyük qrupunu topladı və onlara təlimat verib Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərinə göndərdilər.

Rusiyanın Qacarla danışıqlara can atmasının səbəbləri nə idi?

1812-ci ilin əvvəllərində hərbi əməliyyatlarda da şah ordusu uğur qazandı. Abbas mirzənin ordusu Qarabağda, **Sultanbud** yaxınlığında rus qoşununu məğlubiyyətə uğrattı. Bu qələbə şah əsgərlərinin döyüş ruhunu yüksəltdi.

163

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Mətnin D blokundakı şəkillərə əsasən də motivasiya qurmaq olar. Verilmiş karikatura və ya rəsm əsərlərinə diqqəti cəlb etməklə şagirdlərə motivəedici suallar verə bilərsiniz. Bu zaman faktoloji suallardan başqa, izahəedici, nəzəri sualların vasitəsilə yeni mövzuya keçid yaratmaq olar. Xatırlatmaq

Sultanbud yaxınlığındakı döyüşün təsviri (Ermitaj muzeyi, Rusiya)

Həmin ilin yayında Rusiya ilə Fransa arasında müharibə başlandı. Abbas mirzə Rusiyanın əsas qüvvələrinin Napoleona qarşı yönəldilməsindən istifadə etmək istədi və bir sıra hərbi əməliyyatlar keçirdi. O, ilk növbədə, rusları Qarabağdan qovub çıxarmağı düşünürdü, lakin Abbas mirzənin bu planı həyata keçmədi. Onun hərbi qüvvələri Aslandüz yaxınlığında ruslar tərəfindən məğlub edildi.

Abbas mirzənin bu məğlubiyyətindən sonra rus komandanlığı öz qoşunlarına şahzadənin qoşununu Lənkəran xanlığından sıxışdırıb çıxarmağı əmr etdi. Xəzər donanması da bu məqsədlə Lənkəran sahillərinə göndərilmişdi. Rusların Lənkəran qalasını təslim etmək barədə dəfələrlə etdiyi təklif qəti şəkildə rədd olundu.

Ruslar dekabr ayında Araz çayını keçib Muğan istiqamətində irəlilədilər. Lənkəran xanlığı ərazisinə daxil olan rus qoşunları ciddi müqavimətə rast gəldilər. Lənkəran qalası mü-

Lənkəran qalasının alınması (rossan Frans Rubo)

hasirəyə alındı. Qala toplardan fasiləsiz atəşə tutuldu, lakin qalanın müdafiəçiləri Qacar ordusunun sərkərdəsi Sadiq xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müqavimət göstərdilər. Rus ordusunun komandanı, rus hərbi dairələrində öz döyüş bacarığı ilə ad qazanmış general İ.Kotlyarevski ölümcül yaralandı. Buna baxmayaraq, **1813-cü il yanvarın 1-də** Lənkəran xanlığı işğal edildi.

Gülüstən müqaviləsinin bağlanması. 1813-cü ilin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda hərbi və mülki işlər üzrə canişini sülh haqqında danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. Məmur qeyd edirdi ki, tutulmuş bütün torpaqları Rusiya tərkibində saxlamaq şərti ilə sülh bağlamağa hazırdır, bu işə şah sarayını razı salmırdı.

Şah sarayı öz casuslarını Azərbaycana göndərərək yerli feodalları şah qoşunlarına kömək göstərməyə çağırırdı, lakin şah hökumətinin səyləri nəticəsiz qaldı. Artıq aydın idi ki, heç bir qüvvə rus qoşunlarının ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinə

yerinə düşər ki, şagirdlər artıq 5-ci sinif Azərbaycan tarixi dərslərindən Gülüstən müqaviləsi haqqında biliyə yiyələniblər. Bu, əsas verir ki, motivasiyanı Gülüstən müqaviləsi haqqında bildiklərini xatırladacaq suallar verməklə qurasınız.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir. Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. «**Gülüstən müqaviləsinin şərtləri hansı dövlətin mənafeyinə uyğun tərtib olundu?**» və ya «**Gülüstən müqaviləsi çar Rusiyasının Azərbaycana aid planlarına uyğundurmu?**» suallarını verməklə təlim məqsədlərinə çatmaq mümkündür.

Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların adlandırılmasında müstəqillik, azadlıq, müasirlik kimi sözlərdən istifadə edilərsə, şagirdlərin diqqətini XIX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanla XXI əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan arasında fərqlər cəlb etmək olar.

Qruplar arasında **B** blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin.

mane ola bilməz. Şah Rusiyanın ölkənin içərilərinə doğru irəliləyə biləcəyindən qorxaraq sülh danışıqlarına başlamaq qərarına gəldi.

? Şah hökuməti nə üçün danışıqlara başlamağa razılaşdı?

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda, Gülüstan kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. *Gülüstan müqaviləsinə* görə, şah dövləti Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Quba, Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqlarının ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalını tanıdı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Fətəli şahın hakimiyyəti altında qaldı. Qacarlar Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququnu tanıdı. Qacarlar dövlətinin ərazilə-

"Gülüstan müqaviləsi" nə görə sərhədləri göstərən xəritə. Xəritəni general Pottonun redaktəsi altında N.S.Anosov tərtib etmişdir. (Tiflis, 1902)

rində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarını ödəməkdən azad olunurdu.

? Gülüstan kəndi harada yerləşirdi? Həmin yerin bugünkü vəziyyəti haqqında nə demək olar?

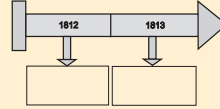
Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın şimal ərazilərinin (Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla) çar Rusiyası tərəfindən istilasını təsdiq edirdi. Bu müqavilənin bağlanması ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsi başa çatdı.

! Şah hökumətinin Azərbaycanın cənub əraziləri ilə bağlı siyasətinin səbəblərini izah edin.

Gülüstan müqaviləsindən sonra şah hökuməti Azərbaycanın cənub əyalətlərində Maku, Urmiya və s. kimi güclü xanlıqlardan başqa, qalanlarını ləğv etdi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş, vilayət hakimlərinədək şəxslər mərkəzdən göndərilməyə başladı.

Fətəli şah zamanından onun hakimiyyəti altında olan Azərbaycan əraziləri «vəliəhd aylaşan yer», Təbriz isə «səltənət evi» əhəmiyyəti daşıyan ikinci paytaxt rolunu oynamağa başladı.

1. İngiltərənin Rusiya–Qacarlar müharibəsinə təsirini izah edin.
2. Qacarları çar Rusiyası ilə danışıqlara sövq edən səbəbləri müəyyən edin.
3. Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə aid sxem qurun.
4. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

I qrup: İngiltərənin Rusiya–Qacarlar müharibəsinə təsirini izah edin.

II qrup: Qacarları çar Rusiyası ilə danışıqlara sövq edən səbəbləri müəyyən edin.

III qrup: Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə aid sxem qurun.

IV qrup: Gülüstan müqaviləsinin nəticələrini şərh edin.

Verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin fəaliyyətinə müdaxilə yox, istiqamət vermək olar. Onların müstəqil fəaliyyətinə şərait yaratmaq vacibdir. Müəllim fasilitator olmaqla şagirdləri tədqiqat aparmağa sövq etməlidir. Şagirdlər tapşırıqlarını təhlil edərək təqdim etdikdə nəticələri elektron lövhəyə yazmaq olar. Təqdimat zamanı şagirdlər cədvəli elektron lövhədə də işləyib nümayiş etdirə bilərlər. Bunun üçün elektron lövhənin «cədvəl qurmaq» funksiyasından istifadə etmək olar. Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə aid cədvəli, eləcə də digər cədvəlləri elektron lövhənin vasitəsilə yadda saxlamaq mümkündür.

Tədqiqat sualının cavablarına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini Gülüstan müqaviləsinə əsasən çar Rusiyasının işğal etdiyi torpaqlara, əldə etdiyi iqtisadi üstünlüklərə, eyni zamanda bu müqavilənin ədalətsiz xarakterə malik olmasına yönəltmək lazımdır.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir. Şagirdlərə xüsusi özünüqiymətləndirmə vərəqləri təqdim etmək olar. Bu zaman qoyduğunuz meyarlar şagirdlərin öz fəallığını, bacarıqlarını dərk etməsinə kömək etməlidir.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimmə, cədvəlcürmə*

I	II	III	IV
I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini çətinliklə təqdim edir.	I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini müəllimin köməyi ilə təqdim edir.	I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini təqdim edərkən cüzi səhvlərə yol verir.	I Rusiya–Qacarlar müharibəsini təhlil edərək onun Azərbaycan üçün nəticələrini asanlıqla təqdim edir.
Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən cədvəl qurmaqda çətinlik çəkir.	Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən köməkdən istifadə edərək cədvəl qurur.	Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən cədvəl qurur.	Gülüstan müqaviləsinə aid əldə etdiyi məlumatlara əsasən asanlıqla cədvəl qurur.

32-ci mövzu. Rusiyanın Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaratması

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. Çar Rusiyasının Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edərək nəticələri təqdim edir.
2. Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxem qurur.

Təlim forması:

cütlərlə və kollektiv iş

Təlim üsulu: müzakirə, beyin həmləsi

32

RUSİYANIN AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ REJİMİ YARATMASI

Rusiya Azərbaycanın işğal edilmiş şimal ərazilərində möhkəmlənmək üçün, ilk növbədə, burada öz idarəçilik sistemini tətbiq etdi.

Bəs yeni idarə forması nə ilə fərqlənirdi?

Xanların səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması. Komendant idarə üsulunun yaradılması. Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğalından sonra çar hökuməti bir sıra dəyişikliklər etdi. Qarabağ, Lənkəran, Şəki və Şamaxı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi saxlanılmışdı. Xanlıqların daxili müstəqilliyi saxlanılsa da, xanların səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdı. Xanlara general rütbəsi verilmişdi. Onlar çar Rusiyasının generalları hesab edilirdilər və Qafqazın baş hakiminə tabe idilər.

Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xanın oğlu, görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov Tiflisə hərbi qulluğa dəvət olunmuş, 1819-cu il dekabrın 20-dən Baş qərargahın dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə tərçüməçi kimi xidmətə başlamışdı. Həmin illərdə Gəncədə, Car-Balakəndə, Qubada tez-tez çar üsuli-idarəsinə qarşı kəndli üsyanları olurdu. Yerli məmurlar tərəfindən incidilən, ağır vergilərdən imtina edən yoxsul kəndlilərin tərəfini saxlayan Abbasqulu ağa Bakıxanovdan baş hakim Yermolovun xoşu gəlmirdi. Azərbaycanlı bəyin, ağanın, xanın qanuni hüququnun sıxışdırılması, torpağının əlindən alınub komendantlara verilməsi bir ziyalı kimi, əsilzadə kimi Abbasqulu ağa Bakıxanovu bərk narahat edirdi.

Şəmistən Nəzirinin "Azərbaycan generalları" kitabından

169

A blokuna əsasən motivasiya quraraq şagirdləri tədqiqata yönəldin. Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında müasir beynəlxalq münasibətlərə aid suallar və ya məlumatlar verməklə məqsədüyükün motivasiya qurmaq olar.

Gəncə və Bakı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi ləğv edilmiş, əvəzində komendant idarə üsulu yaradılmışdı.

Rusiyanın tərəfinə keçmiş xoylu Cəfərqulu xan Şəki xanı təyin edildi. O özünün keçmiş Xoy xanlığı əhalisinin bir hissəsini Şəkiyə köçürdü. Azərbaycanlılardan və ermənilərdən ibarət olan bu köçkünlər Şəki şəhərinin ətrafında bir neçə kond saldılar.

Quba xanlığında yerli bəylərdən ibarət *əyalət şurası* təşkil olundu. Keçmiş Bakı xanı **II Mirzə Məhəmməd xan** şuranın sədri təyin edildi. Şura formal xarakter daşıyır, rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Əslində, bu da komendant idarə üsuluna keçid idi. Rus əsgərləri Qubada soyğunçuluqla məşğul olurdu. Əyalət şurası bu özbaşınalıqların qarşısını ala bilmirdi.

Xanlıq idarəetmə sistemi, formal da olsa, saxlanılmış xanlıqlarda xan idarə üsulu uzun sürmədi. **1819–1826-cı illər** arasında çar hökuməti bu xanlıqları ləğv edib, əyalətlərə çevirdi, komendant idarə üsulu tətbiq etdi. Bu əyalətlərə rəhbərlik üçün mərkəzi Şuşa şəhəri olan *«Müsəlman əyalətləri rəisliyi»* yaradıldı. Bu idarənin başında alban əsilli rus generalı V.Mədətov dururdu.

? *Çar hökuməti nə üçün, formal da olsa, xanlıqların saxlanılmasını Rusiyanın planlarına maneə hesab edirdi?*

İşğal olunmuş xanlıqların ərazisində altı əyalət, iki dairə və iki distansiya yaradıldı. Əyalətlərin və dairələrin başında Qafqazın baş hakimi tərəfindən təyin edilən komendantlar dayanırdı.

! *«Hökəmdarın taleyi» filminə baxın. Filmin süjet xəttini və tarixi dövrü müzakirə edin.*

Çar Rusiyanın irticaçı siyasəti öz iç üzünü göstərdi. Azərbaycanda xanların, bəylərin, ağaların və başqa yerli hakimlərin hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Onların ölkədən çıxıb getməsi üçün hər cür fitnəyə əl atırdılar. Vətəni tərk edən xanların və onların varislərinin torpaqları, mülkləri xəzinənin (dövlətin) ixtiyarına verilir, ayrı-ayrı rus və erməni hərbciləri tərəfindən

ələ keçirilirdi. General Mədətov Qarabağda o qədər torpaq ələ keçirmişdi ki, ən böyük mülkədara çevrilmişdi. Özünün Qarabağ mülklərinin nəslindən olduğunu bəyan edən Mədətov ağgözlük etməkdə həddi aşmış və bu əməllərinə görə məhkəməyə verilmişdi.

Rusiya hökumətinin Azərbaycanda iqtisadi tədbirləri. Çar Rusiyanın istila etdiyi Azərbaycan torpaqlarında iqtisadi maraqlarını təmin etmək üçün tədbirlər görməyə başladı. Əsas tədbirlərdən biri cənuba qaçıb getmiş və ya əsir götürülmüş əhəlinin geri qaytarılması idi. Çar hökuməti bununla vergi və rən əhəlinin sayını artırmağa çalışırdı.

? *Əhəlinin sayının Rusiyanın iqtisadi maraqlarına nə kimi təsiri vardı? Əsaslandırın.*

Çar Rusiyanın Azərbaycanın təbii sərvətlərini mənimsəməyə başlamışdı. Neft mənbələri, duz gölləri, balıq vətəgələri, zəy mədənləri və başqa sahələr ələ keçirilmiş və iri tacirlərə icarəyə verilmişdi. Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzi olan Şəkinin ipəyi Rusiya sənayesinə yönəldilmişdi.

Bir sıra əyalətlərdə taxıl ehtiyatının az olmasına baxmayaraq, Rusiya hakim dairələri rus qoşunlarının tələbatını yerli əhaliyə ödətdirirdi. Təkcə 1812-ci ildə Şəki və Şirvan xanlıqları xəzinəyə minlərlə **pud*** taxıl vermişdi.

Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı. Rusiya Azərbaycana ucuz xammal və bahalı satış bazarı kimi baxırdı, lakin çar hökuməti hələ bu məsələ ilə bağlı müəyyənleşmiş layihələr tətbiq etmirdi.

? *Bu gün Rusiya ilə Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələr necə inkişaf edir?*

Cənubi Qafqaz Avropa—Asiya ticarətində Rusiya üçün hələlik ötürmə məntəqəsi kimi əhəmiyyətli idi. Bu mövqeyinə

* **Pud** — təqribən 16,4 kq-a bərabər çəki vahidi

Tədqiqatın ana xəttini müəyyən etmək üçün problemin qoyulması əsas şərtidir. Tədqiqat sualı təlim məqsədinə əsasən müəyyən edilir.

Bu mövzunun təlimində əsas məqsəd Rusiyanın Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini tədqiq etmək olduğundan tədqiqat sualını *«Rusiyanın yaratdığı müstəmləkə rejimi Şimali Azərbaycanı necə istismar edirdi?»* formasında qoymaq olar.

Cütləri müəyyən edərkən onların potensialını nəzərə alın. Daha çox potensiala malik şagirdləri bu cütdə birləşdirmək məqsədəuyğun deyil. Nisbətən zəif və ya çox zəif potensiallı şagirdlərlə onları birgə işləməyə sövq edin. **B** blokunu cütlər arasında bölün.

Hər bir cütlüyün öz mətninə uyğun sual və tapşırıqları paylayın. Həmçinin paylama materialı və mənbələr təqdim edin ki, işləmək rahat olsun.

Mövzunun tədqiqinə aid sual və tapşırıqları aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərsiniz:

– Qubadakı əyalət şurasının fəaliyyətini təhlil edin.

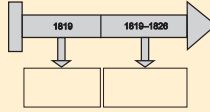
uyğun olaraq, çar hökuməti Cənubi Qafqazda güzəştli tarif tətbiq etdi. Bu tarifi tətbiq edilməsindən sonra Cənubi Qafqaz tacirlərinin Avropadakı əməliyyatları dörd dəfə artdı. Rusiya yarmarkasının dövrüyası isə müvafiq surətdə azaldı. Buna görə də yeni tarif mərkəzi Rusiyanın ticarət və yetişməkdə olan sənaye burjuaziyasının ciddi narazılığına səbəb oldu.

1. Formal idarəçiliyi saxlanmış xanlıqların ləğv edilməsi prosesini izah edin.
2. Azərbaycanın hakim dairələrinin hüquqları necə məhdudlaşdırıldı? Təhlil edin.
3. Müstəmləkəçi iqtisadi siyasətin mahiyyətini müzakirə edin.
4. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda böyük iqtisadi layihələr həyata keçirməsinin səbəblərini izah edin.
5. XVIII əsrin əvvəllərində və XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi tədbirləri cədvəllə yazaraq ümumi mənzərəni təsvir edin.

XVIII əsrin əvvəli	XIX əsrin əvvəli
--------------------	------------------

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

– Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini ləğv etməkdə məqsəd nə idi? Təhlil edin.

– Azərbaycan xanlıqlarının ləğvinə aid sxem qurun.

– Erməni general V.Mədətovun fəaliyyətini izah edin.

– Əhalinin sayının artırılması məsələsi nəyə görə aktual idi?

– Çar Rusiyasının iqtisadi tədbirlərini təhlil edin.

– Şimali Azərbaycan əhalisinin milli tərkibinin dəyişməsinə təhlil edin.

Bu cür sual və tapşırıqlar təlim məqsədinə çatmağa imkan yaradır. C blokundan istifadə edib iş prosesində vaxta qənaət edə bilərsiniz.

Cütlərin hər birini dinlədikdən sonra ümumiləşdirmə aparın.

Ümumiləşdirmə zamanı şagirdlərin iştirakı, onların fikir bildirməsi vacib şərtidir.

Yekun nəticəni lövhədə yazmaq olar.

«Müstəmləkəçi iqtisadi siyasətin mahiyyəti» adlı esse yazmaq tapşırığını ev tapşırığı kimi vermək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: təhlil etmə, sxemqurma

I	II	III	IV
Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejiminin təhlilini çətinliklə təqdim edir.	Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edir və köməkdən istifadə etməklə təqdim edir.	Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edərək təqdim edir.	Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda yaratdığı müstəmləkə rejimini təhlil edərək asanlıqla təqdim edir.
Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxemi çətinliklə qurur.	Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxemi müəllimin köməyi ilə qurur.	Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid sxem qurarkən cüzi səhvlərə yol verir.	Çar Rusiyasının Azərbaycan xanlıqlarını ləğv etməsinə aid asanlıqla sxem qurur.

33-cü mövzu. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı

Altstandartlar:

- 1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.
3.1.3. Dövrə bağlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlar əsasında sxem və cədvəllər qurur.

Təlim məqsədi

1. II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edir.
2. Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurur, tarixi Azərbaycan torpaqlarının işğalına aid sxem qurur.

Təlim forması:

qruplarla və kollektiv iş

Təlim üsulu:

beyin həmləsi, müzakirə

33

NAXÇIVAN VƏ İRƏVAN XANLIQLARININ İŞĞALI

Gülüstan müqaviləsini özü üçün rüsvayçılıq hesab edən Qacarlar dövləti bununla barışmaq istəmirdi. Şahzadə Abbas mirzə Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə hazırlaşdı.

Azərbaycan torpaqlarının işğalı necə davam etdi?

Abbas mirzənin ordunu yenidən qurması. İngiltərə Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsini istəmir və buna mane olmaq üçün şahı yeni müharibəyə təhrik edirdi. İngiltərə hökuməti Fətəli şahı vəd etmişdi ki, Gülüstan müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərə yenidən baxılmasına nail olacaqdır.

İngiltərə şah hökumətinə maliyyə yardımı göstərmək, ordu və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öhdəliyini bir daha təsdiq edərək Qacar ordusu üçün yeni təlimatçı zabitlər, silah-sursat, Təbrizdə fəaliyyət göstərən, silah hazırlayan müəssisə üçün avadanlıq göndərməyə başladı.

Nəyə görə Gülüstan müqaviləsi şah dövlətini qane etmirdi?

XIX əsrin 20-ci illərində ingilislər şahı pulla, silahla və sursatla göstərdikləri yardımı daha da gücləndirdilər. İngilis zabitləri sərhəd qalalarını möhkəmləndirdilər. Tehranda və Təbrizdə metaltökmə müəssisələrinin əsası qoyuldu, Təbrizdə barıt istehsalı nizamla salındı. Şahzadə Abbas mirzə ingilislərin köməyi ilə öz ordusunu yenidən qurdu.

Qacar döyüşçüsü

173

A blokuna uyğun motivasiya qurub şagirdləri yeni bir mövzunu tədqiq etməyə yönəldə bilərsiniz. Mətnin D blokundakı şəkillərə əsasən də motivasiya qurmaq olar. Verilmiş rəsmlərə diqqəti cəlb etməklə şagirdlərə motivəedici suallar verə

Qacar ordusunun hərbi paradi (1816-cı il)

? Sizcə, İngiltərə təhrik etməsə, Qacarlar yenidən Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşardımı?

Aleksey Yermolovun Qacar sarayına səfəri. 1817-ci ildə Rusiya Yermolovun başçılığı ilə Qacar sarayına nümayəndə heyətini göndərdi. Nümayəndə heyətinə Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri haqqında müqavilə bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi.

Şahzadə Abbas mirzə rus nümayəndə heyətinin gözünü qorxutmaq məqsədilə onların qarşısına yeni qurulmuş ordusundan bir hissə göndərmişdi. Yermolovu yolboyu ingilis zabitləri müşayiət edirdi.

Yermolov Qacarlar sarayında soyuq qarşılandı. Tərəflərin görüşündə ingilis səfəri də iştirak edirdi. Elə ilk danışıqlarda şah tərəfi Gülistan müqaviləsinə görə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqların qaytarılmasını tələb etdi. Qacarların müharibəyə hazırlaşdığına əmin olan general Yermolov səfərini başa çatdırıb geri qayıtdı.

Qacarlar dövləti müharibədə Osmanlı dövlətindən kömək almağa ümid edirdi. 1823-cü ildə onlar arasında müqavilə bağlandı. İngilislərin köməyi ilə Cənubi Qafqazda kəşfiyyat işləri təşkil edildi. Bunda məqsəd müharibənin başlanması ilə yerli əhalini Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq idi. 1825-ci ilin sonunda imperiyada baş verən siyasi gərginlik və Dekabristlər üsyanı çar hökumətini ehtiyatlı davranmağa məcbur etdi. Belə bir şəraitdə Rusiya höku-

məti müharibəyə girməkdən çəkindi və 1826-cı ildə yenidən şahın yanına nümayəndə heyətini göndərdi. Bu dəfə Rusiya Qarabağın və Lənkəran xanlığının bir hissəsini güzəştə getməyə hazır olduğunu bildirdi, lakin şah hökuməti müharibə etməkdə ısrarlı idi.

Müharibənin başlanması. 1826-cı ildə Abbas mirzənin ordusu şimala doğru hərəkətə başladı. Onun planı qafılətən Qarabağa daxil olub Şuşanı ələ keçirmək, sonra isə Gəncəni tutub Tiflisə hücum etmək idi.

! Abbas mirzənin Azərbaycana yürüşü ilə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşü arasında ümumi cəhəti izah edin.

Ordunun bir hissəsi Gəncəyə tərəf hərəkət etdi, digər əsas qüvvələr Şuşa üzərinə yeridildi. Qacar ordusu ilə birləşən Gəncə xanı Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, Bakı xanı Hüseynqulu xan, şamaxılı Mustafa xan və başqaları da gəlirdilər.

Öz keçmiş xanlarının gəldiyini eşidən əhali onlara kömək məqsədilə üsyan qaldırdı. Üsyan ümumi xarakter daşıyırdı, yəni əhalinin bütün təbəqələri üsyanda iştirak edirdi.

Üsyan Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmuş bütün ərazisini əhatə etdi. Gəncəlilər buradakı rus qarnizonunu darmadağın etdilər. Şəhər işğalçılardan azad edildi. Sonra Uğurlu xan tərəfindən Şəmsəddil də azad edildi. Üsyan Gürcüstana ilhaq edilmiş Borçalıya da əhatə etdi.

Şah ordusu bütün Qarabağ mahallarını tutub, Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşa qalasının mühasirəsi 48 gün davam etdi. Şuşanın uzunmüddətli mühasirəsi bu əməliyyatın taleyini rusların xeyrinə həll etdi.

? Şuşa qalasının məğlubedilməzliyini başqa hansı tarixi hadisə təsdiq edir?

Rus hərbi komandanlığı Bakıya böyük əhəmiyyət verirdi. Bakı limanı Həştərxanla daimi əlaqə saxlanılmasında, rus ordusunun döyüş sursatı və ərzaqla təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı. Ona görə də Abbas mirzə Bakını ələ keçirmək, rus ordusunun təchizatını pozmaq və onu mərkəzdən təcrid etmək istəyirdi.

Hüseynqulu xan Bakı qalasını dənizdən və qurudan mühasirəyə aldı. Abbas mirzə onun köməyinə yeni qüvvələr göndərdi, lakin Hüseynqulu xanın bütün cəhdləri uğursuz oldu.

bilərsiniz. Bu zaman faktoloji suallardan başqa, izahedici, nəzəri sualların vasitəsilə yeni mövzuya keçid yaratmaq olar. Motivasiya zamanı elektron dərslikdən videomaterial göstərmək də səmərəli nəticə verə bilər.

Yeni tədqiqat üçün problemin qoyulması təlim məqsədinin reallaşdırılmasını təmin edir. Motivasiyadan sonra ikinci əsas şərt tədqiqat sualının qoyulmasıdır. Tədqiqat sualını müxtəlif cür qoymaq olar. «**II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəbləri nə idi?**» sualını verməklə dərslərin növbəti mərhələlərində təlim məqsədlərinə çatmaq mümkündür. Tədqiqat üçün tapşırıqlar ələ müəyyən olunmalıdır ki, tədqiqat sualının cavabı şagirdlərin özü tərəfindən araşdırılıb öyrənilsin. Tədqiqat üçün şagirdləri qruplara bölün. Qrupların tərkibini hər dəfə fərqli üsullarla müəyyən etmək doğru olar. Belə ki rəngli vərəqlər vasitəsilə qruplaşdırmaq ən praktik yoldur. Qrupların adı yazılmış vərəqlərlə də şagirdləri qruplaşdırmaq mümkündür. Şagirdlər bu vərəqləri qrup adı görünmədən seçsələr, siz təsadüfi seçimlə qruplaşdırmağa nail ola bilərsiniz.

Beləliklə, üç qala-şəhər: Şuşa, Quba və Bakı istisna olmaqla, Azərbaycanın bütün şimal torpaqları işğalçı qoşunlardan azad edildi.

Təzliklə çar Rusiyası Azərbaycanı yenidən işğal etmək məqsədi ilə əlavə hərbi qüvvələr gətirdi. Rus hərbi hissələri Gəncə üzərinə yeridi. Gəncəyə gedən yolun üstündə, Şəmkir yaxınlığındakı qanlı döyüşdə şah ordusu məğlub oldu. Sonra baş verən Gəncə döyüşü müharibənin müqəddəratını həll etdi. Məğlubiyyət xəbərini alan Abbas mirzə Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Arazın sağ sahilinə keçdi. Şah qoşunu rusların işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

Qafqazın baş hakimi vəzifəsində Yermolovu general İvan Paskeviç əvəz etdi.

Naxçıvan xanlığının işğalı. 1827-ci ilin yazında hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı. Rus korpusunun əsas qüvvələri İrəvan üzərinə yeriyərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə iki ay davam etdi. Bu müddət ərzində dəfələrlə həmlə etməsinə baxmayaraq, rus qoşunu qalanı ala bilmədi.

İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar, qardaşı "Aslanlar başı" titulu daşıyan Həsən xan və onun nəvəsi Fətəli xan Qacar 1827-ci ildə Rusiya işğalçılarına qarşı İrəvanı və Sərdarabad qalasını dörd dəfə qəhrəmancasına müdafiə etdi. Çar generalı Benkendorfun Sərdarabad qalasını təslim etmək tələbini rədd edən Həsən xanın nəvəsi Fətəli xan Qacar işğalçılara sərə və birmənalı cavab verdi: "Qalanı təslim etməkdənsə, onun dağınları altında ölməyim yaxşıdır".

"İrəvan xanlığı" kitabı. Bakı, 2010, səh. 8

Həsən xan Qacar

Rus komandanlığı İrəvan qalasının mühasirəsinə vaxt itirməməyi qərara aldı və qoşununu Naxçıvan üzərinə yeritdi.

Rus qoşunu Naxçıvanı ələ keçirib, Abbasabad qalasına yaxınlaşdı. Şah hakimiyyətinin Naxçıvan xanlığında dayağı olan bu qalanın böyük strateji əhəmiyyəti var idi. Qala Araz çayı üzərində keçidi təmin edirdi. Abbas mirzə Abbasabad qalasını ruslara verməmək üçün qala üzərinə hərəkət etdi. **Cavanbulaq** deyilən yerdə döyüş

baş verdi. Ruslar döyüşdə qalib gəldilər. Abbas mirzənin bu məğlubiyyəti Abbasabad qalasının taleyini həll etdi. Bir ay sonra ruslar qalanı işğal etdilər.

İrəvan xanlığının işğalı. Rus qoşunu avqustun sonlarında İrəvana yaxınlaşdı. İlk növbədə, xeyli taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının toplandığı **Sərdarabad** qalası mühasirəyə alınıb tutuldu. Sentyabrda yenidən İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı. Qala qəhrəmanlıqla müdafiə olunurdu. İrəvan qalasının müdafiəsinə başçılıq edən Həsən xan Qacar Paskeviçin hədələyici məktublarına mahal qoymur, mübarizəni davam etdirirdi. Qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi.

İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə rus qoşunlarının baş komandanı Paskeviç qraf titulu, xüsusi orden, pul mükafatı və «Erivanski» titulu aldı. İrəvan qalasının alınması Sankt-Peterburqda bayram edildi. Bu münasibətlə xüsusi rəsmi keçid düzəndi və medallar təsis olundu.

İrəvanın işğalından sonra rus qoşunu Azərbaycanın cənubuna doğru irəliləməyə başladı. **1827-ci ildə** Təbriz işğal edildi. Şəhəri idarə etmək üçün Təbrizdə müvəqqəti idarə yaradıldı. Rus qoşununun Təbrizi ələ keçirməsi ilə ölkənin içərilərinə yol açıldı.

İrəvan qalasının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi (rəssam Frans Rubo)

Qruplar arasında **B** blokunu bölüb onlara uyğun olan tapşırıqları verin. Tapşırıqları və müəyyən olunmuş vaxtı elan edin. Tapşırıqları müəyyən etmək üçün **C** blokundan da istifadə edə bilərsiniz.

I qrup: II Rusiya–Qacarlar müharibəsi ərəfəsində İngiltərənin siyasi fəaliyyətini təhlil edin.

II qrup: Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurun.

III qrup: II Rusiya–Qacarlar müharibəsi başlayarkən Abbas Mirzənin hücum planı necə idi? Sxemləşdirin.

IV qrup: 1826-cı ildə aparılan hərbi əməliyyatlarda Qacarların məğlubiyyətinin səbəblərini araşdırın.

Verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin fəaliyyətinə istiqamət vermək olar. Müəllimin fasilitator rolu burada üzə çıxır. Bu zaman şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə şərait yaradıb müstəqil fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Şagirdlər tapşırıqlarını təhlil edərək təqdim etdikdə nəticələri elektron lövhəyə yazmaq olar.

Təqdimat zamanı şagirdlər cədvəl və sxemi elektron lövhədə də işləyib nümayiş etdirə bilirlər. Bunun üçün elektron lövhənin «cədvəl qurmaq» və «sxem qurmaq» üçün funksiyasından istifadə etmək olar. Nəticədə rəngarəng və müxtəlif dizaynlı cədvəllər, sxemlər yaranacaq. Bu cədvəl və sxemləri yaddaşda saxlayıb müxtəlif təqdimatlarda istifadə etmək olar.

Tədqiqat sualına bir daha qayıdıb şagirdlərin diqqətini II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərinə yönəltmək lazımdır. İkinci müharibədə çar Rusiyası və Qacarlar dövlətinin işğal etmək niyyətlərini, Cənubi Qafqazda hegemonluq uğrunda Qərbi Avropa ölkələrinin fəaliyyətini və bu müharibənin Azərbaycana qarşı bir ədalətsizlik olduğunu şagirdlərin öz tədqiqatları ilə öyrənməsinə nail olmağa çalışın. Ev tapşırığı olaraq C blokundan istifadə etmək olar. Yaxud «İrəvan qalası mühasirədə» adlı hekayə yazmağı tapşırmaq olar.

Dərs müddətində formativ qiymətləndirmə aparılmalıdır. Qiymətləndirmə meyarları təlim məqsədlərinə nail olmağınızı müəyyən edir. Şagirdlərə xüsusi özünüqiymətləndirmə vərəqləri təqdim etmək olar. Bu zaman qoyduğunuz meyarlar şagirdlərin öz fəallığını, bacarıqlarını dərk etməsinə kömək etməlidir.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimetmə, cədvəlqurma, sxemləşdirmə*

I	II	III	IV
II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edərkən çətinlik çəkir.	II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərkən köməkdən istifadə edir.	II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini təqdim edərkən bəzi səhvlər edir.	II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin səbəblərini təhlil edərək onun nəticələrini sərbəst təqdim edir.
Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurmaqda çətinlik çəkir.	Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurarkən köməkdən istifadə edir.	Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurarkən bəzi səhvlər edir.	Rusiya ilə Qacarlar arasında gedən diplomatik danışıqlara aid ətraflı cədvəl qurur.

34-cü mövzu. Türkmənçay müqaviləsi

Altstandart:

1.2.2. Öyrəndiyi dövrə aid yazılı mənbələri təhlil edir, nəticələrini təqdim edir.

Təlim məqsədi

Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələrini təqdim edir.

Təlim forması:
fərdi və qruplarla iş

Təlim üsulu:
beyin həmləsi, müzakirə, təqdimat

34 TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

Rusiyanın ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsindən qorxuya düşən şah dövləti sülh bağlamağa məcbur oldu.

Sülh danışıqları nə ilə nəticələndi?

Azərbaycan torpaqlarının ikinci dəfə bölüşdürülməsi. 1828-ci ilin yanvarında Paskeviç rus qoşununa Ərdəbil istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Ruslar Urmiyanı və Ərdəbili tutdular. Bu, Qacar sarayında narahatlıq yaratdı.

1828-ci ilin fevralında Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas mirzə ilə Paskeviç arasında sülh danışıqları başlandı. Rusiya hökuməti şahdan Azərbaycanın cənub ərazilərinin də Rusiyaya verilməsini tələb edirdi, lakin Osmanlı dövləti ilə müharibə təhlükəsi çar hökumətini danışıqları çox uzatmamağa vadar etdi. **1828-ci il fevralın 10-da** sülh müqaviləsi imzalandı. «*Türkmənçay müqaviləsi*» adı ilə tarixə düşən bu müqaviləyə görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya tərəfindən ilhaq edildi. Azərbaycanın cənub əraziləri isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qaldı. Beləliklə, Azərbaycan torpaqları iki hissəyə – *Şimali və Cənubi Azərbaycana* bölündü.

Nəyə görə Rusiya tərəfi müqavilə bağlamağa tələsdi?

Türkmənçay müqaviləsinin şərtləri. Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə, şah dövləti Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verilirdi.

179

Mövzunun tədrisinə başlayarkən şagirdləri A blokundakı motivasiyaya yönləndirin. Motivasiyanı E blokuna əsasən də qurmaq olar. Bu zaman şagirdlərin diqqətini rəsmlərdən birinə cəlb edib motivəedici suallarla yeni tədqiqata yönləndirmək olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlər artıq 5-ci sinifdə Azərbaycan

Rusiya və Qacarlar dövləti arasında müharibə (1826–1828-ci illər)

Rusiya Qacarlar dövlətində istədiyi şəhərdə özünün diplomatik nümayəndəliyini açmaq və ticarət etmək hüququna malik idi. Şah dövləti Rusiyaya hərbi təminat ödəməli idi.

Müqavilədə Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz ərazisinə köçənlərin hüquqlarını müdafiə edən maddə də var idi. Bu maddədə müqaviləyə Qacarlar dövləti ərazisindən erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürmək üçün daxil edilmişdi. Bunun nəticəsində ermənilər kütləvi surətdə Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməyə başlandı.

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması

Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsinin nəticələri. 1804–1813-cü və 1826–1828-ci illərdə hərbi əməliyyatların gedişində, **1829-cu ildə** Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanan **Ədirnə sülhündən** sonra ermənilərin böyük kütləsinin Şimali Azərbaycana, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəlil artdı. Yararlı torpaqların köçkün ermənilərə verilməsi nəticəsində yerli Azərbaycan türkləri öz torpaqlarının bir hissəsindən məhrum oldular.

“Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar əla tayfədirlər, bir neçə on il yaşadığından sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dada-baba torpaqlarımızdır.”

Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun Rusiya imperatoruna məktubundan

Bu fikrə münasibət bildirin.

tarixi dərslərində Türkmənçay müqaviləsi ilə tanışdırlar. Bu, motivasiyanı qurmağa əlverişli imkan yaradır. Bunun üçün lövhəyə (elektron lövhəyə) Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərindən birini və ya nəticələrindən birini yazıb şagirdləri yeni tədqiqata sövq etmək olar.

Tədqiqat başlayarkən qoyacağınız problem dərslərin sonunda təlim məqsədinə çatmağınıza xidmət edəcəkdir. Bunun üçün məzmun standartı, təlim məqsədi və tədqiqat sualı arasında məntiqi, nəzəri vəhdət olmalıdır. Təlim məqsədi Türkmənçay müqaviləsinin başladığı şərait və onun şərtlərinin tədqiqi olduğu üçün tədqiqat sualını «**Türkmənçay müqaviləsinin işğalçı dövlətlər və Azərbaycan üçün nəticələri nədən ibarət oldu?**» kimi qoymaq olar.

Tədqiqat zamanı təlim məqsədinə çatmaq üçün tapşırıqlar məqsədyönlü qoyulmalıdır. Bunun üçün şagirdləri qruplara bölüb, **B** blokunu onlar arasında paylaşdırmaq vacibdir.

C blokuna əsasən qruplara tapşırıqlar verin.

I qrup: Türkmənçay müqaviləsi ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi? Təhlil edin.

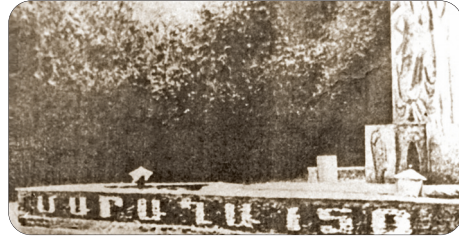
1828-ci ildə ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməsi (rəssam Vladimir Maşkov)

Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın Qafqazdakı strateji mövqeyini möhkəmləndirdi, onun qonşu ölkələrdə siyasi və iqtisadi təsirinin daha da genişlənməsinə zəmin yaratdı.

Müharibə nəticəsində Azərbaycan xalqını zorla iki hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi. Vahid xalq bölündü və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoymağa məcbur edildi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Bu isə o demək idi ki, Azərbaycan yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal ixrac edən ölkəyə çevriləcəkdi.

Beləliklə, Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucaq müstəmləkəsinə çevrildi.

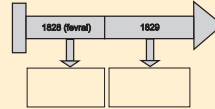
Ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə ucaldığı abidə. Dağlıq Qarabağ, Ağdərə rayonu. Abidə 1988-ci ildə separatçı ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Sizcə, ermənilər bu abidəni nə üçün dağıtmışlar?

1. Türkmənçay müqaviləsi ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?
2. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyaya hansı hüquqları verirdi?
3. Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi kimlərin mənafeyinə uyğun idi? İzah edin.
4. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın qonşu ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirini necə gücləndirdi?
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

II qrup: – Türkmənçay müqaviləsi Rusiyaya hansı hüquqları verirdi? Təhlil edin.

III qrup: – Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın qonşu ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirini necə gücləndirdi? Təhlil edin.

IV qrup: – Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi kimlərin mənafeyinə uyğun idi? İzah edin.

Sualları **D** və **E** bloklarına əsasən də qurmaq olar.

Şagirdlərin diqqətini **D** blokunda ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə qoyulmuş abidənin şəklinə cəlb etməklə sual və tapşırıqlar vermək olar.

– Bu abidənin dağıdılmasında məqsəd nə idi? Əsaslandırın.

– Bu abidə nəyi sübut edir?

– Bu abidə neçənci ildə qoyulmuşdur? Hesablayın.

E blokunda verilmiş material da şagirdlərin tədqiqatına kömək edə bilər. Bunun üçün **E** bloku ilə **B** bloku arasındakı əlaqə yaradan tapşırıq vermək olar. Bu zaman şagirdlərdə mənbə üzərində işləmək bacarığı inkişaf edəcək.

Şagirdlərin təlimatına ayrılan vaxtı ədalətli bölməyə çalışın. Belə ki elə tapşırıqlar vardır ki, onlar geniş təhlil tələb edir. Qruplardan biri nəticələrini təqdim edərkən digər qrupların tolerant davranması təmin edilərsə, şagirdlərdə qarşılıqlı dinləmə mədəniyyəti formalaşacaqdır. Təqdimat zamanı şagirdləri resurslarla təmin etmək vacibdir.

Nəticələr təqdim olunduqda təlim məqsədinə nə dərəcədə çatmağınız müəyyən olacaqdır.

Ev tapşırığı kimi «Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsinə aid əlavə material topla» tapşırığı vermək olar.

Qiymətləndirmə meyarları: *təqdimmə*

I	II	III	IV
Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələri təqdim etməkdə çətinlik çəkir.	Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələri köməkdən istifadə edərək təqdim edir.	Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri təhlil edərək nəticələri təqdim edərkən bəzi səhvlər edir.	Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı şəraiti və onun şərtlərinə aid mənbələri asanlıqla təhlil edərək nəticələri sərbəst təqdim edir.

35-ci mövzu. XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində Azərbaycan mədəniyyəti

Altstandartlar:

5.1.2. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.

5.1.3. Azərbaycanın mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.

Təlim məqsədi

1. Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.
2. Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəllər hazırlayır.

Təlim forması:
fərdi və qruplarla iş

Təlim üsulu:
BİBÖ, müzakirə

35

XVIII ƏSRDƏ VƏ XIX ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində yadelli hücumları, feodal dağınıqlığı və ara müharibələri mədəniyyətin inkişafını xeyli ləngitdi. Təhsil müəssisələri üçün istifadə olunan vəqf torpaqları feodallar tərəfindən zəbt olundu, maarifə yetərinəcə diqqət verilmədi. Bununla belə, xarici basqılara və daxili çəkişmələrə baxmayaraq, mədəni həyatda mühüm nailiyyətlər qazanıldı.

Bu dövrün hadisələri incəsənətdə və ədəbiyyatda öz əksini necə tapmışdır?

Təhsil və elm. Bu dövrdə ibtidai təhsil almaq üçün yaradılmış məktəblər məscidlərdə və şəxsi evlərdə fəaliyyət göstərirdi. Belə məktəblər orada dərs deyən müəllimlərin adı ilə adlandırılırdı. **Şuşada Molla Pənah Vaqif məktəbi, Qazaxda Molla Vəli Vədidi məktəbi xüsusilə məşhur idi.** Məktəblərdə, adətən, bir müəllim olurdu. Uşaqlar altı yaşından məktəbə gedirdilər. Məktəbdə şagirdlər yerdəki həsir üzərində 6–8 saat oturub dərs keçirdilər. «Qurani-Kərim» əsas dərs vəsaiti hesab olunurdu. Yoxsulların öz uşaqlarına təhsil vermək imkanı yox idi, ona görə də kiçik yaşlarından öz peşələrini onlara öyrədirdilər. Varlı şəxslər övladlarına öz evlərində dərs demək üçün müəllim tuturdular.

Ali tədris müəssisəsi kimi **mədrəsələr** fəaliyyət göstərirdi. Burada tələbələr həm dini, həm də dünyəvi təhsil alırdılar. Mədrəsə binasında dərs otağı və tələbələrin yaşadığı otaqlar vardı. Tələbələr əsas vaxtlarını gözəl xəttə – **hüsn-xətə** sahib olmaq üçün sərf edirdilər. Mədrəsələr vəqf torpaqlarından gələn gəlir hesabına saxlanılırdı. Mədrəsələri bitirənlər xüsusi vəsiqə (şəhadətnamə) alırdılar.

Müasir dövr məktəbləri ilə XVIII əsr məktəblərini müqayisə edin.

184

Bu mövzunun tədrisi üçün BİBÖ üsulunu tətbiq edin. Bunun üçün siz BİBÖ cədvəlini öncədən lövhəyə asın. Dərs təbii olaraq motivasiya ilə başlanmalıdır. Bunun üçün əvvəl şagirdlərə suallarla müraciət edə bilərsiniz. *Sizcə, Şəki xan*

Ərdəbildə yerləşən zəngin Şeyx Səfi kitabxanası XVIII əsrdə də öz şöhrətini qoruyub saxlayırdı. Bu kitabxanadan tələbələr həvəslə istifadə edirdilər.

Coğrafiya sahəsində **Hacı Zeynalabdin Şirvani** görkəmli alim idi. O, XVIII əsrin sonu — XIX əsrin əvvəllərində 40 il səyahət etmiş, Asiya, Avropa və Afrika qitələrini, Hind və Atlantik okeanlarını gəzib dolanmışdı. «Səyahət bağı» və «Səyahət gülzarı» əsərlərində gözdüyü ölkələrin coğrafiyası, tarixi, etnoqrafiyası, arxitekturası, ədəbiyyatı və görkəmli ictimai xadimləri barədə dəyərli məlumatlar verilmişdir.

Tarixçi **Əbdürrəzaq bəy Dünbuli** Qacarlar dövlətinin hökmdarı Fətəli şah dövründən bəhs edən «Məasiri-sultaniyyə» («Sultan abidələri») əsərini yazmışdır. Bu əsərdə XVIII əsrin sonu — XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, o cümlədən Qarabağ, Gəncə, Şəki, Quba, Bakı, Lənkəran xanlıqları haqqında da qiymətli faktlar yazılmışdır.

Hacı Cələbi xanın hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələr haqqında şəkili sair Nəbinin yazdığı tarixi mənzumə çox maraqlı idi.

Azərbaycan alimləri ərəb dilində də bitün müsəlman aləmində yüksək qiymətə layiq görülən əsərlər yaradırdılar. XVIII əsrin sonunda Dəməşqin və Hələbin təhsil ocaqlarında beş nəfər dərbəndli alim ilahiyətdən və müsəlman hüququndan dərslər deyirdi.

Ədəbiyyat. XVIII əsrin ikinci yarısında yaşamış, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan **Molla Pənah Vaqif** gözəl lirik şeirlər yazmaqla yanaşı, yaxından bələd olduğu feodal cəmiyyətindəki eybəcərlikləri də ifşa etmişdir. İctimai-siyasi mövzulara müraciət etmiş sair **Ağa Məsih Şirvani** «Şahnəmə» adlı poemasında qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini tərifi-

Hacı Zeynalabdin Şirvani

Molla Vəli Vidadi

lənmiş, **Şakir Şirvani** isə «Əhvali-Şirvan» poemasında yerli əhalinin Nadir şahın hücumlarına qarşı mübarizəsini tərənnüm etmişdir.

Müştəq* təxəllüsü ilə əsərlər yazan şəkili Hüseyn xan maarifin inkişafına diqqət ayırmış, şairlərə qayğısını əsirgəməmişdi. Onun dövrün görkəmli şairi **Molla Vəli Vidadi** ilə dostluğu Vidadinin «Müsi-bətnamə» əsərində də öz əksini tapmışdır. Müştəqin simasında Vidadi özünün ədalətli və vicdanlı hökmdar haqqında arzularını əks etdirmişdir.

Şakir Şirvani öz əsərində Nadir şahın dövründə Şirvanda baş verən hadisələri obrazlı şəkildə təsvir etmiş, dövrünün hökmdarlarını ədalətli olmağa çağırmışdır.

Dövrün şairlərinin əsərlərində hökmdarı ədalətə səsləmək ideyaları nə ilə bağlıdır? Fikrincizi əsaslandırın.

Bu dövrdə aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan **Xəstə Qasımın** yaradıcılığı xalqın ümid və arzularını ifadə edirdi. Onun şeirlərində insanla bağlı məhəbbət motivləri və qadın gözəlliyi tərənnüm olunurdu. O, ictimai bərabərsizlikdən, sadə insanların ağır güzəranından bəhs edən şeirlər də yazmışdır.

İncəsənət. Bu dövr Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında epigrafiq abidələrin rolu böyükdür. Memarlıq abidələri, məzar daşları üzərindəki kitabələr bu baxımdan xüsusilə qiymətlidir. Kitabələr dövrün bir çox alimlərinin, memarlarının, nəqqaş və xəttatlarının adlarının günümüzə gəlib çatmasına yardımçı olmuşdur.

Azərbaycanın dəmir, mis, qızıl və digər metallarla zəngin olması metal işləmə sənətinin inkişafına tökan vermişdir. XVIII əsrə aid cam, şamdan, manqal və misdən hazırlanmış müxtəlif ev əşyaları forma və bəzəyinə görə əcnəbilərin də diqqətini çəkirdi.

* Müştəq – könlükdən-candan istəyən, həsrətində olduğu bir şeyə cam atan, arzusunda olan

sarayı hansı dövrün abidəsidir? Bu dövr öz mədəniyyət tarixində hansı izləri qoymuşdur? Şagirdlərin Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı bildiklərini BİBÖ cədvəlinin Bilirəm hissəsinə qeyd edin. Yaxud da şagirdlər rəngli kağızlardan istifadə edərək bildiklərini yazaraq cədvəlin Bilirəm hissəsinə yapışdırınsınlar. Sonra onların öyrənmək istədikləri məsələləri əks etdirən qeydlərini yazdırın. Öyrəndim mərhələsi təbii ki, dərsin sonunda doldurulacaqdır.

B blokundakı yeni materialı şagirdlərə oxudun. Onlara növbə ilə mətni oxutdu-run. Xahiş edə bilərsiniz ki, bu hissəni ucadan və anlaşılıq şəkildə oxusunlar. Sonra şagirdlərdən bu mətndəki baş verən hadisəyə münasibət bildirmələrini xahiş edin.

Ümumiyyətlə, mətni müzakirə edərkən onların diqqətini **C** blokundakı suallara cəlb edin. Sualları verməklə şagirdlərin fəallaşmasına imkan açın. Onlara keçmiş dərsləri ilə əlaqə yaratmağa kömək edin. Şagirdlərin diqqətini **E** blokuna aid olan şəkillərə cəlb etmək üçün onlara suallar verin.

Şagirdləri müzakirələrə cəlb edin. Müzakirənin nəticəsi olaraq şagirdlərə maraqlı gələn istiqamətlər barədə ev tapşırığı vermək olar. Yaxud da «Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyəti haqqında esse yazın» tapşırığını fərdi olaraq verə bilərsiniz.

Siz sinfinizdəki imkana uyğun olaraq şagirdlərə Azərbaycan XVIII əsr mədəniyyəti barədə materiallar toplamağı, yaxud da «Şəki xan sarayı haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlamağı» tapşıra bilərsiniz.

Digər dərslərin tədrisində olduğu kimi, qiymətləndirmə məqsədə görə müəyyən edilmiş meyarə əsasən aparılmalıdır.

Qiymətləndirmə meyarları: şərh etmə, cədvəlhazırlama

I	II	III	IV
Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh etməkdə çətinlik çəkir.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri müəllimin köməyi ilə şərh edir.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edir.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri ətraflı şərh edir.
Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəlləri hazırlamaqda çətinlik çəkir.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəlləri müəllimin köməyi ilə hazırlayır.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəlləri hazırlayarkən cüzi səhvlərə yol verir.	Azərbaycanın XVIII əsr mədəni nailiyyətlərini əks etdirən cədvəlləri sərbəst hazırlayır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. **Abbasov Ənvər.** Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. «Kurikulum» jurnalı, № 1, 2008.
2. **Abbasov Ənvər.** Kurikulum islahatının əsas istiqamətləri. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 4, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə konsepsiyası. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 6 fevral 2009.
4. Azərbaycan təhsili XXI əsrin astanasında. Bakı, 1998.
5. **Ağayev Sabir.** Tarixin tədrisində interaktiv təlim metodunun tətbiqi təcrübəsindən. Bakı, 2009.
6. **Əlizadə Əbdül.** Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.
7. **Əhmədov Aydın.** Ümumi təhsil sistemində kurikulum islahatı: real nəticələrə doğru. «Kurikulum» jurnalı, № 1, 2008.
8. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, 2000.
9. **Əhmədova Mehriban, Əliyev Məcid, Qasımlı Musa** və b. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında). Bakı, 2005.
10. **Hüseynov Ramiz, Mehdiyeva Nəzakət.** Məktəbdə tarixin tədrisinin perspektivləri. «Tarix, insan və cəmiyyət» jurnalı (1–2), 2006.
11. **Hüseynov Ramiz.** Azərbaycan tarixi tədrisinin bəzi məsələlərinə dair. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı, № 1, 2010.
12. **Hüseynov Ramiz, Mehdiyeva Nəzakət.** Tarix fənnindən şagirdlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılması, qiymətləndirilməsi prinsipləri və metodlar. «Tarix, insan və cəmiyyət» jurnalı, № 1–2, 2009.
13. **Cəbrayilov İntiqam.** Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil standartlarının hazırlanması məsələləri. Təhsilin aktual problemləri. Bakı, 2007.
14. **Kərimova Fırəngiz, Əhmədova Mehriban** və b. İntegrativ kurikulum: mahiyyət və nümunələr, Bakı, 2006.
15. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr, Bakı, 2001.
16. **Qəndilov Rafiq, Tağıyeva Sevdə, Qocayev Şəmsi** və b. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti (X–XI siniflər). Bakı, 2006.
17. **Qocayev Əkbər, Qocayeva Şəhla, Əliyeva Sevdə.** Tarixi anlayış və terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2002.
18. **Qocayev Əkbər.** Tarixi şəxsiyyətlər. Bakı, 2008.
19. **Mərdanov Misir.** Azərbaycan təhsili inkişaf yollarında (müəllimlərin XIII qurultayına hesabat məruzəsi), 2008.
20. **Mərdanov Misir, Faiq Şahbazlı.** Azərbaycan təhsil siyasəti (1998–2005). I və II kitab. «Təhsil», Bakı, 2005.
21. **Mərdanov Misir.** Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. «Təhsil», Bakı, 2006.
22. **Mərdanov Misir, Ağamalıyev Rəhim, Mehrabov Abdulla.** Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, 2003.
23. **Mehrabov Abdulla.** Öyrədən və öyrənən münasibətlərinin tənzimlənməsində interaktiv metodların (yanaşmaların) rolu. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, «Elmi əsərlər», № 4, Bakı, 2008.
24. **Mahmudov Yaqub.** Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002.
25. **Məlikov Rauf, Nəcəfli Tofiq.** Tarixin interaktiv təlimi. Bakı, 2002.
26. **Məlikov Rauf, İbrahimov Nizami.** Məktəblinin tarix lüğəti. Bakı, 2004.
27. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti (X–XI siniflər). Bakı, 2006.
28. **Rüstəmov İzzət.** Gələcəyə istiqamətlənmiş böyük siyasət. «Gənc istedad» jurnalı, № 1–2, 2009.
29. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009.
30. **Tağıyeva Sevdə** və b. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti. (V–IX siniflər). Bakı, 2006.
31. Tarixin tədrisində müasir üsullar (şərhlər, tövsiyələr, nümunələr). Bakı, 2000.
32. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (Kurikulum). «Kurikulum» jurnalı, 2010.
33. Ümumi təhsilin standartları (I–XI siniflər). Bakı, 2012.
34. Ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün tarix proqramları. Bakı, 2005–2012.
35. **Veysova Zülfiyyə.** Fəal təlim metodları. Bakı, 2007.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

AZƏRBAYCAN TARİXİ 8

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün

Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərsləyin

METODİK VƏSAİTİ

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Leyla Əhliman qızı Hüseynova
Esmira Hübət qızı Musayeva
Sevil Şivəxan qızı Bəhrəmovə

Redaktor

Aida Quliyeva

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizaynerlər

Səadət Quluzadə, Təhmasib Mehdiyev

Korrektor

Mətanət Kərimova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (qrif nömrəsi: 2019-055)

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 12,07. Fiziki çap vərəqi 12,5. Formatı 70x100/16.

Səhifə sayı 200. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.

Tiraj 7695. Pulsuz. Bakı–2019.

«Aspoliqraf LTD» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

PULSUZ